MUSTAFA GÜNAL

Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset

insan

insan yayınları : 254
tarih dizisi : 9

© insan yayınları

birinci baskı, 1998
ikinci baskı (dijital), 2014

yayıncı sertifika no: 12381
isbn 978-975-574-706-4

hz. ali dönemi ve iç siyaset
mustafa günal

editör
erhan güngör

içdüzen
mürettibhane

kapak düzeni
zeyd karaaslan

baskı-cilt
insan yayınları
matbaa sertifika no: 12381

insan yayınları
istiklal caddesi no: 96 beyoğlu/istanbul
tel: 0212-249 55 55 faks: 0212-249 55 56
www.insanyayinlari.com.tr
insan@insanyayinlari.com.tr

HZ. ALİ DÖNEMİ VE İÇ SİYASET

MUSTAFA GÜNAL

İnsan

MUSTAFA GÜNAL

1965'te Niksar/Tokat'ta doğdu. İlk ve orta öğreniminden sonra Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü'nde yüksek lisans öğrenimini tamamladı. Basın yayın ve halkla ilişkiler alanında çalışmalarına devam etmektedir. Akademik çalışmalarının yanı sıra, sivil toplum örgütlerinde idarecilik ve yöneticilik görevleri yürütüyor.

İçindekiler

ÖNSÖZ 9

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMA VE KAYNAKLAR 19
B. HİLÂFETİNE KADAR HZ. ALİ 25
1. Mekke Döneminde Hz. Ali 25
2. Medîne Döneminde Hz. Ali 27
3. Hz. Ebû Bekir Döneminde Hz. Ali 43
4. Hz. Ömer Döneminde Hz. Ali 45
5. Hz. Osman Döneminde Hz. Ali 47
a. Hz. Osman Döneminde Şikâyetlerin Artması 48
b. Halife Osman'ın Muhasara Edilmesi ve Katli 56

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ'YE BİAT EDİLMESİ

A. HZ. ALİ'NİN HALİFE SEÇİLMESİ 65
B. HALİFEYİ BEKLEYEN PROBLEMLER 69
1. Hz. Osman'ın Kanı Meselesi 70
2. Vali Tayinleri ve Karşılaştığı Problemler 71

C. HZ. ALİ'YE MUHALEFET EDENLER 74
1. Muâviye'nin Halifeye Biat Etmeyi Reddetmesi ve Hz. Ali ile Münasebetleri 74
2. Hz. Âişe'nin Muhalefeti ve Sebepleri 78
3. Talha ve Zübeyr'in Muhalefetleri ve Sebepleri 84

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ'NİN İLK DAHİLÎ SAVAŞI: CEMEL

A. MUHALİFLERİN MEKKE'DE BULUŞMASI VE BASRA'YA GİDİŞLERİ 89
B. BASRA'DA MEYDANA GELEN HÂDİSELER 94
C. HALİFENİN ŞAM YERİNE BASRA'YA YÖNELMESİ 99
D. HZ. ALİ'NİN BASRA'DA MUHALİFLERLE DİYALOĞU 104
E. CEMEL SAVAŞI 108
1. Savaşın Başlaması 108
2. Savaşın Sona Ermesi 113
3. Talha ve Zübeyr'in Öldürülmesi ve Halifenin Tavrı 116
F. SAVAŞ SONRASI GELİŞMELER 117
G. CEMEL VAK'ASIYLA İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME 120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ALİ-MUÂVİYE MÜCADELESİ: SIFFÎN

A. HZ. ALİ-MUÂVİYE MÜCADELESİ 129
a) SIFFÎN ÖNCESİ HZ. ALİ- MUÂVİYE MÜNASEBETLERİ 129
1. Hz. Ali'nin Cemel Sonrası Muâviye'yi Biate Çağırması 129
2. Muâviye'nin Mısır'ı Ele Geçirme Mücadelesi 136
B. HALİFENİN HARP HAZIRLIKLARI VE SIFFÎN'E GİDİŞİ 139
C. MUÂVİYE'NİN HARP HAZIRLIKLARI VE SIFFÎN'E GİDİŞİ 144
D. SIFFÎN SAVAŞI 146
1. Savaş Öncesi Gelişmeler 146
2. Savaşın Başlaması 150
a. Mushafın Mızraklara Takılması ve Hakem'e Davet 162
b. Tahkimnâmenin Hazırlanıp Yazılması 166
E. SAVAŞ SONRASI GELİŞMELER 169

1. Esirlerin Durumu 169
2. Halifenin Kûfe'ye Dönmesi ve Hâricîlerin Ortaya Çıkışı 170
F. HAKEM OLAYI 175
G. SIFFÎN SAVAŞI İLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME 179
H. MUÂVİYE'NİN HZ. ALİ'YE AKTİF MUHALEFETİ 199
1. Mısır'ı Ele Geçirmesi 199
2. Irak ve Cezîre'yi Ele Geçirme Faaliyetleri 202
3. Muâviye'nin Hicaz ve Yemen'e Sefer Düzenlemesi 205

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ALİ VE HÂRİCÎLER

A. HALİFENİN YENİ MUHALİFLERİ HÂRİCÎLER 213
1. Halifenin Hâricîler'in Üzerine Gitmesi 214
2. Nehrevân Savaşı 222
3. Nehrevân Savaşı Sonrası Hâricîlerle Mücadele 227
B. HÂRİCÎLİK'İN ORTAYA ÇIKIŞINI HAZIRLAYAN SEBEPLER 229
C. HZ. ALİ'NİN HÂRİCÎLER TARAFINDAN ŞEHİD EDİLMESİ 238
SONUÇ 247
BİBLİYOGRAFYA 253
İNDEKS 269

ÖNSÖZ

İslâm tarihinde etkisi yıllar boyu süren hâdiseleri incelemek zor aynı zamanda araştırma hassasiyeti gerektiren bir konudur. Şüphesiz bu da titiz ve dikkatli bir çalışmayı gerektirmektedir.

Târîh, Turner'in dediği gibi "Geçmişimizden bize ulaşan, günümüzde ortaya çıkan tenkitçi ve yorumcu bir anlayışla incelenen kalıntılar." şeklinde tarif edilebilir. Târîh, geçmişte insanlar tarafından meydana getirilen olayları bize ulaştırdığına göre, E. H. Carr'ın ifadesiyle "Tarihçi ile olaylar arasında devamlı bir etkileşim ameliyesi, geçmişle günümüz arasında diyalog." Lucien Fabure'nin ifadesiyle de "Geçmişin bugün incelenmesi, bir bakıma bugünün açıklanmasıdır." Klasik bir tarif ile tarih: "Toplumları, milletleri etkileyen olayları zaman ve yer göstererek anlatan; bu olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkilerini gösteren bir bilim dalıdır." Bu yönü ile insanların yaşayış ve medeniyetini de konu edinir. Bunun yanında tarih, dinî ve millî duyguların temelidir. İnsanlık tarihi, toplumsal ve ekonomik formasyonların değişimi ve dönüşüm tarihi olarak izah edilirken, daha değişik bir tarif tercih edilmiştir. İlim olarak tarih, milletler ve kavimlerin birbirinden nakil ve rivayet edegelmekte oldukları ilimlerdendir. Sonuçta tarih için: "İçinde saklanan

manâları incelemek, düşünmek, araştırmaktan ve kâinatın sebep ve illetlerini dikkatle anlamaktan ibarettir." denilebilir.

İslâm değişik fakat birbirleriyle bağlantılı, politik, sosyal ve dinî pek çok yönüyle tahayyül edilebilen zamanda ve mekânda engin yer işgal eden bir telakkidir. Çeşitli yörelerde ve çağlarda coğrafî, sosyal ve politik güçlerin etkileri ve bu güçlerin gösterdiği tepkiler ile değişik özellikler göstermiştir. İlahî bir mesaj olmakla kalmayan İslâm, inanç etrafında grupların manevî ve sosyal hayatlarında en büyük rolü oynayan önemli bir faktör olarak kendini göstermiştir.

Görülüyor ki zaman, şahıslar ve mekân örgüsü içinde cereyan eden hâdiseler tarihin önemli unsurlarıdır. İslâm Tarihi, Kur'ân'ın nazil olması ve Hadislerin tedvîninin yanı sıra, çeşitli İslâm ilimlerinin yazılışı ile birlikte başlar. Bütün bu ilimlerin, siyasî ve fikrî yaklaşım içinde değerlendirişi göstermektedir ki; Hz. Peygamber ile başlayan İslâm, müntesiblerinden kaynaklanan nedenlerle inişli çıkışlı çizgiler takip etmiştir; zira dünyaya yayılırken hem iç hem de dış karışıklıkların sıkıntılarını yaşamıştır.

Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar için sorun yoktu. Meşrûiyetlerinin ölçütü vahiyle bildirilen Allah'ın koyduğu esaslar olmaktaydı. Hz. Peygamber'den sonra ilk ihtilâf Peygamberimizin halefinin kim olacağı konusudur. Zira Rasûlullah (a.s.) oluşturduğu hükümetin devamı için hiçbir resmî düzenleme yapmamıştı. Bütün Müslümanlar idarenin belli bir kontrol altında devam etmesi gerekliliğine karar vermişti. Zaten bu hususta Kur'ân'da âyetler vardır. Hz. Ebû Bekir kısa süren tartışmalardan sonra halife seçilmiş, iki yılı aşkın hilâfet makamında bulunmuştur. Hz. Ebû Bekir'in kendinden sonra Hz. Ömer'i tavsiye etmesi, halife seçim problemini ortadan kaldırmıştır. Hz. Ömer de altı kişilik kadroyu tesbit ve tayin ederek, halife seçimini onlara bırakmış, onlar da Hz. Osman'ı seçmişlerdi. On iki sene gibi uzun süren Hz. Osman döneminin ikinci yarısı fitnelerin başladığı zaman olarak kabul edilir. Temelinde birçok sebepleri olan bu karışık dönem Müslümanların kendi halifelerini öldürmeleriyle sona ermiş, bu da ciddi kargaşaya sebebiyet vermiştir.

Medînelilerin büyük çoğunluğunun seçtiği dördüncü halife Hz. Ali olmuştu. Hz. Ali'nin küçük yaşta İslâm'la müşerref olması, Hz. Peygam-

ber terbiyesinde büyümesi, ona akrabalığı ve manevî yönüyle Müslümanlar arasında o dönemde dahi saygı duyulur konuma getirmişti. İslâmiyet'in Arap Yarımadası'na yayılışında gösterdiği başarılı askerî faaliyetleri ve daha başka üstün meziyetlere sahip olması onu hayatından sonra da mümtaz ve örnek bir şahsiyet haline getirmiştir.

İslâm tarihinde siyasî ve idarî yönde düğüm noktası sayılabilecek Hz. Ali dönemi daha ziyade ihtilâf ve iç kargaşalarla geçmiştir. Bu kargaşalar kendinden sonra da devam etmiş, Hâricîlik ve Şî'a olarak tarihte silinmeyecek izler bırakmıştır. Bu dönem hem siyasî hem de kelamî problemlerde daima delil ve model teşkil etmiştir.

Siyasî yönüyle ona biat zamanında Müslüman'ın Müslüman'a muhalefetini görürken, bu muhalefetin büyüyerek savaşa dönüşmesi hâdisesini de yine onun hilâfeti zamanındaki Cemel Savaşı'nda görmek mümkündür. Halifeyi ve hilâfete geliş şeklini tartışılır hale getirip, şahsî güç ve siyâsetiyle devlet başkanına başkaldıran Muâviye'yi, bu isyanın tabiî sonucu olan Sıffîn Savaşı'nda görmek mümkündür. Hz. Ali sonrası saltanat modelini başlatan Muâviye, kendi edindiği güçle halifeye karşı mücadelesindeki muvaffakiyetiyle yeni bir dönemi başlatmıştır. Diğer yandan ilk çıkışı siyasî olan ama zamanla itikadı mezheb olup kollara ayrılan Hâricîlik yine Hz. Ali döneminde başlamıştır. Emevî saltanatına karşı başkaldırıp günümüze kadar uzanan Ali taraftarlığı ile özetlenecek Şî'a'nın temel görüş ve düşünceleri o dönemin tarihî gelişmeleri içindedir.

Râşid Halifeler döneminin sonuncusu olan Hz. Ali'nin hilâfeti, siyasî yönden Müslüman müellif ve yazarların dikkatini çektiği gibi, batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Ayrıca uzantısı günümüze kadar devam eden Şî'îlik-Alevîlik gibi itikadî mezheplerin oluşumu tarihî yönüyle ilgimizi çekmiş ve o dönemi çalışmaya bizi sevk etmiştir.

Tezimizin, Kaynaklar ve Araştırmaların içinde bulunduğu Giriş kısmında İslâm öncesi Arabistan ve özel olarak Mekke, Kâ'be ve Kureyş kabîlesi ele alınarak sosyal, siyasî, dinî ve ekonomik yapı kısaca ele alınmış bu başlıklarda özet bilgiler verilmiştir. Bundaki amaç, İslâm öncesi ve sonrası değişikliklerin daha sağlıklı ve belirgin bir şekilde anlaşılmasına yardım sağlamaktır. Daha sonra ise çalışmamızın ko-

nusunun bilgi alt yapısını oluşturan Hz. Ali'nin hilâfetine kadar olan hayatını özetlemeye çalıştık. Ayrıca, konumuzun tarihî geri planında olan Hz. Osman dönemindeki iç karışıklık ve halifenin şehid edilmesi de burada incelendi.

Hz. Ömer tarafından seçilen şûrâda hilâfete aday gösterilen ve bu hususta aktif olarak çalışmalarını sürdüren Hz. Ali, şûrâ başkanı Abdurrahman b. Avf'ın mescidde Hz. Osman'a vazifeyi vermesiyle aktif siyasetten geri durdu. Yıllar sonra üçüncü halife Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra oluşan kargaşa döneminde hilâfete gelmesi, onu ilk olarak biat problemi ile karşı karşıya getirdi. Çalışmamızın birinci bölümünde halifeye biat konusunu ele alırken, önce biat edenleri çekimser kalanları inceleyip, daha sonra da Hz. Ali'ye muhalifleri ve bu muhalefetlerinin sebeplerini ortaya koyarak izah etmeye çalıştık. Bu bölüm Hz. Ali döneminde yaşanan iç problemlerin de temel noktasını teşkil etmektedir.

İkinci bölümde ise Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr ile birlikte halifeye karşı oluşan muhalefet grubunu ele aldık. Başta Ümeyyeoğulları ve taraftarlarının oluşturduğu Hz. Osman'ın kanını talep parolası ile girişilen aleyhte kampanyanın neticesi olan Cemel Savaşı'nı ele aldık.

Cemel'i sadece tarihî bir hâdise olarak almaktan ziyade, Hz. Ali'ye karşı Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'le Ümeyyeoğulları'nın giriştikleri bu muhalefetin sebeplerini izah etmeye çalıştık.

Hz. Ali'nin hilâfetini tartışılabilir hale getirip, zorla o makamı elde etme çabasını yürüterek, "Hz. Osman'ın kanını talep" iddiasıyla ortaya çıkan Muâviye'nin, Hz. Ali ile mücadelesi, tezimizin üçüncü bölümünü oluşturdu. Halifeye biati reddetmiş, sonra da ısrarla bu hususta yumuşamadan hedefine doğru gitmesini bilmiş Muâviye ile Hz. Ali'nin hesaplaşması diyebileceğimiz Sıffîn Savaşı'nı inceledik. Sıffîn incelenirken, Hz. Ali-Muâviye mücadelesinin değişik yönlerini ve izahını da aynı bölümde ele almaya çalıştık. Muâviye'nin savaşta elde edemediği başarıyı Amr b. el-Âs'ın desteğiyle siyasî platforma sürüklediği Hakem olayı ve sonrası gelişmeler de bu bölümün konusunu teşkil etti. Ayrıca Hz. Ali'nin hâkimiyeti altında bulunan yerlere Muâviye'nin askerî ve siyasî müdahaleleri bu bölümün diğer kısımlarını oluşturdu. Mısır'ı ele geçirmesi, Irak ve Cezîre'ye askerî müdahaleleri, sonra da

Hicaz ve Yemen'de kargaşaya sebebiyet vermesi, ayrıca ele aldığımız konular oldu. Bu konu ile ilgili genel bir değerlendirmeyi de ele almayı uygun gördük.

Hz. Ali ile Muâviye'nin taraf olduğu bir konuyu ele almanın ne kadar zor ve hassasiyeti gerektiren bir inceleme olduğunun açıktır. Zira asırlardan beri Hz. Ali ve Ehl-i Beyt lehine, Hz. Muâviye ve Ümeyyeoğulları aleyhine oluşmuş kapsamlı ve etkili bir literatür mevcuttur. Ümeyyeoğulları'nın iktidarı bir süre daha devam etmiş olsaydı, kaynaklardaki anlatım, muhtemelen onların lehine şekillenecekti. Ancak Abbâsoğulları'nın iktidarıyla beraber süreç, aleyhlerine işlemeye başlamıştır. Bunu dikkate almak zorunda olan dönemin araştırmacısı, bir konuyu ele alırken bilimsel metottan ayrılmamalı, düşüncelerini kimi çıkarlara ya da bazı kişilerin görüş ve iddialarına bağlamamalıdır. Çalışmamızda yaptığımız izahlar bazı araştırmacıların çalışmalarından yararlanılarak ortaya konulduğu gibi, kaynakların değerlendirilmesi sonucu ulaştığımız kanaatlerimiz de olabilir. Yaptığımız değerlendirmelerde özellikle dikkat ettiğimiz ilke, bazı kişilerin ya da mezheplerin görüşlerini doğrulamak ya da eleştirmek değil, mümkün olduğunca saygı çerçevesince kanaatlerimizi ortaya koymaktır. Aynı yaklaşım Cemel Savaşı ve sonuçları içinde geçerlidir.

Dördüncü bölümde ise Hz. Ali'nin çok samimi taraftarıyken, ona karşı gelip isyan eden ve bu isyanlarını irili ufaklı harplerle halifeye karşı yürüten Hâricîler ele alındı. Hâricîlerin ortaya çıkışı, halifeye karşı giriştikleri mücadeleler, bütün bunların sebepleri, suikast girişimleri ve Hz. Ali'yi şehit etmeleri bu bölümün konusu oldu.

Çalışmamızda bazı tespitler bulunurken, incelediğimiz dönemde yaşayan insanların sahâbî olmaktan dolayı sahip oldukları fazilet gerçeği, yaşanan olaylarda etkinliklerini dile getirme ve konuları ele almada belirli düzeyi koruma özenini gerektirdi. Bununla birlikte kahramanlarımızın, beşeriyet vasıfları hasebiyle diğer insanlara benzer duygu ve düşüncelere sahip olduklarını göz önünde bulundurduk. Onların Hz. Peygamber'i tanıma ve onu dinleme imkânına sahip olmaları, her türlü duygularını kontrol etmelerine ve bazı güzel hasletleri geliştirmelerine katkı sağlamış olabilir; ancak bu durum, onları insanüstü varlıklar haline getirmez. Ayrıca kişilerin Hz. Peygamber'le bulunma ve on-

dan yararlanma imkânları da farklılık arz etmektedir. Her şeye rağmen ilk dönem Müslümanları hakkında değerlendirme yaparken kullanılan üslup, diğer Müslümanlar insanlar için kullanılandan daha düzeyli olmalıdır. Bununla birlikte geçmişe saygı ilkesi, doğruyu söylememize de engel olmamalıdır. Neticede, elimizdeki bilgiler çerçevesinde olayları anlamaya ve anlatmaya çalıştık; isabet etmiş olmak bizi sevindirecektir, ama yanılgı ihtimali her zaman vardır.

O dönemdeki olayları incelerken dinin, akrabalık ilişkilerinin, ekonomik çıkarların, siyasal tercihlerin, geleneğin, yabancı kültürlerin ve kahramanlarımızın kişiliklerinin etkisi olabileceği gerçeklerini göz önünde bulundurduk. Önce olayları doğru anlamaya, sonra da tahlile çalıştık. Kayırma ve saygısızlık etmemeye özen gösterdik. Asırların getirdiği birikimi dikkate almadan ve ondan etkilenmeden bu dönemi incelemek neredeyse imkânsızdır.

Eski veya yeni olsun, başvurduğumuz kitaplarda subjektif yaklaşımı ortaya koyan birçok metinle karşılaştık. İslâm tarihinin ilk dönemleri ile ilgili siyasî bilgi oluşturmaya yarayacak rivayetleri derleyenler ve bu malzemeleri kitaplaştıranlar, çoğunlukla iktidar yanlıları değil muhalefet mensupları ya da sempatizanları olmuştur. Bu sözleri, yöneticilerin ilim politikası hakkında malumat ihtiva eden bazı rivayetleri hatırımızda tutarak söylüyoruz. Ayrıca, Emevîler döneminde sistematik kitap yazımının yeni başladığını, rivayetlerin daha çok sözlü olarak nakledildiğini unutmamak gerekir. Sözlü nakil ise, yöneticilerin baskısından çok râvilerin tercihlerini yansıtmaya açıktır. Öte yandan Emevîler döneminden sonra iktidarı ele geçiren Abbâsîler döneminde geçmişi karalama, devletin meşruiyetini savunanların en önemli politik silahlarından birisi olarak kullanılmıştır. Bu durum, kaynakların şekillenmesi açısından, Emevîlerin ilme müdahalesinden daha sıkıntılı sonuçlar doğurmuştur.

İslâm Tarihinde böyle kritik ve karışık dönemi incelemekteki amacımız, Hz. Ali dönemiyle ilgili hâdiselerin doğru anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Elimizdeki mevcut malzemelerle bunu gerçekleştirmeye çalıştık. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan çalışmamızın ilk baskısı 1998 yılında yapılmış ve ilgi ile karşılanmıştı. "Hz. Ali Dönemi İç Karışıklar" adı ile hazırlanan tezimiz, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset* adıyla ki-

taplaştırılmıştır. Eserimizin yayını konusunda ilgi ve desteğinden dolayı **İnsan Yayınları**'na teşekkür ediyorum.

Bu eserin meydana gelmesinde, çalışmalarımıza titiz bir şekilde yön vermesi, teşvik ve destekleriyle bizlere yardımcı olan çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Fayda'ya teşekkürlerimi sunmayı bir vazife addederim.

Mustafa Günal
İstanbul 2014

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMA VE KAYNAKLAR

Bizim çalışmamızda konu edindiğimiz Hz. Ali dönemi iç karışıklıklarıyla ilgili gerek kaynak eser, gerekse araştırmalar hususunda sıkıntı çektiğimiz söylenemez. Bunun sebebi karışıklıkların siyasî-itikadî yönünün İslâm tarihinde daha sonraki dönemlerde de derin izler bırakmasındadır.

Araştırmamız sırasında başta hadis, siyer, megâzi, tarih, tabakât, ensâb, hukuk sahasında yazılan birçok kaynak esere başvurduk. Bunların başında siyer ve megâzi sahasında yazılan eserler bize Hz. Peygamber dönemi ile ilgili bilgiler verirken; aynı zamanda Hz. Ali'nin o dönemdeki hayatı ile ilgili bilgileride bulmamıza imkân sağladı. Bu sahada ilk olarak İbn İshâk'ın (151/768),[1] onu tekrar düzenleyerek aynı döneme ait kıymetli bilgiler veren İbn Hişâm'ın (218/833)[2] ve Hz. Peygamber dönemine ait bilgilerle sahabe hakkında biyografik bilgiler veren Vâkıdî'nin (207/822)[3] eserlerini zikretmek gerekmektedir.

---

1. İbn İshâk, *Sîret-ü İbn İshâk,* (Thk. Muhammed Hamidullah), Konya, 1981.
2. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Thk. Mustafa Şek'a-İbrahim İbyari), I-II, Beyrut, Tarihsiz
3. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* (Thk. Jons Mardsen), I-III, Beyrut, 1966.

Kronolojik bir şekilde hâdiseleri ele alarak, ilk döneme ait geniş bilgiler veren, konuyu anlattıktan sonra yorumu okuyucuya bırakarak rivayetleri bir araya getiren Taberî (310/922)[4] ve aynı özelliklere sahip olmakla birlikte daha dar kapsamlı bir eser olan Halife (240/854)[5] baş vurduğumuz eserler arasındadır. Hâdiseleri inceleyip onlara esas teşkil eden rivayetleri alıp siyasî, ictimaî ve iktisadî amiller üzerinde duran Belâzûrî (279/802)'[6]nin tahkikini Muhammed Hamidullah'ın yaptığı I. cildi, Hz. Peygamber dönemi ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Bu yönüyle Hz. Ali'nin o dönemdeki hayatı ile ilgili bilgilere ulaşmamızda istifade ettiğimiz eserdir. Ayrıca Râşid Halifeler dönemini konu edindiği II. ciltte Hz. Ali'nin hilâfet süresince olan hâdiseleri bulmak mümkün oldu.

İslâm öncesi ve sonrası olarak iki bölümden oluşan Mes'ûdî (346/957)'[7]nin eseri Abbâsî halifesi el-Mutî'ıllah'a kadar sürmektedir. Gerek Hz. Peygamber ve gerekse dört halife dönemine ait bilgiler verilmektedir. Müellif önemli gördüğü hâdiseleri konu başlığı altında daha genişçe izah etmektedir.

Düzenli bir tarih örneği sunan Ya'kûbî (292/905)[8] Şî'î tandanslı olmakla birlikte sair kaynaklarla mukayeseli bir şekilde istifade ettiğimiz eserler arasındadır. Dîneverî (282/895) de aynı şekilde Şî'î asıllı olup eski İran tarihiyle ilgili verdiği bilgilerin yanı sıra, halifeler dönemiyle ilgili kısımda da İran tarihi hususunda bilgiler vermektedir. Müellif, Hz. Ali-Muâviye mücadelesi ve Hâricîlere eserinde geniş yer ayırmıştır.

Hz. Peygamber ve dört halife dönemi ile birlikte yaşadığı zamana kadar olan hâdiseleri kronolojik bir seyir takib ederek ele alan İbn Kuteybe (276/889)'[9]ye atfedilen eserde de Hz. Ali dönemi genişçe konu edilmiştir.

---

4. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (Thk. M. Ebu'l-Fazl), I-XI, Beyrut.
5. Halife, *Târîh,* (Thk. Ekrem Ziya Ömerî), Riyâd, 1985.
6. Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I-II, Kahire ve Beyrut, 1974.
7. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher,* (Thk. M. M. Abdulhamid), I-IV, Beyrut, 1987.
8. Ya'kûbî, *Târîh,* I-II, Beyrut 1995.
9. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,* (Thk. Taha Muhammed), Kahire, 1967.

İbn Şebbe (262/875),[10] Hz. Ali'nin ilk üç halife dönemine ait geniş-çe rivayetleri verdiği için müracaat ettiğimiz eserler arasında yer aldı. Bilhassa Hz. Osman'ın halifeliğinin son seneleri ile ilgili bilgiye ulaş-mamız mümkün oldu.

Değişik bölgelerdeki fetihleri zikretmekle birlikte Hz. Ali döneme-ine genişçe yer veren İbn A'sem (314/926)[11] ve bilhassa Sıffîn konusun-da müstakil eser veren Minkarî (212/827)[12] istifade ettiğimiz eserlerin başında yer almaktadır.

Cemel Vakası'yla ilgili yazılmış müstakil eserin müellifi Seyf b. Ömer'in (200/815)[13] eseri, Şî'î yanlısı tutumuyla tenkit edilen bir râ-vi olmasına rağmen diğer eserlerle mukayeseli bir şekilde istifade ettiğimiz kaynaktır.

Bunlarla birlikte muahhar sayılabilecek ve kronolojik özelliğe sa-hip eserler arasında, İbnü'l-Esîr (630/1232),[14] Zehebî (748/1348),[15] Ebu'l-Fidâ' (732/1331),[16] İbn Kesîr (774/1373),[17] zikredilebilir. Ay-rıca bir tarih yorumcusu olan İbn Haldûn (808/1407)[18], tarihî hâ-diselere yorum getirmesi özelliğiyle istifade ettiğimiz eserler arasın-dadır.

Medeniyet tarihi sahasında telif eser niteliğine sahip ve Mısır uy-garlık tarihine yer veren Makrizî (845/1442)[19], çeşitli kabile ve aile-lerin sosyal, ekonomik yapılarını, yönetim şekli ve idarecilerinden bah-seden bir yapıya sahiptir. Bu yönü ile Hz. Ali döneminde Mısır'la ilgi-li bu hususta bilgilere ulaşabilmemiz açısından önemli bir yer tutmak-

---

10. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere* (Thk. F. Muhammed Şeltut), I-IV, Cidde 1973.
11. İbn A'sem, *el-Fütûh,* (Thk. Süheyl Zekkar), I-III, Kahire 1992.
12. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn* (Thk. A. Muhammed Harun), Kahire 1981.
13. Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vak'ati'l-Cemel,* Beyrut, 1986.
14. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* I-XIII, Beyrut, 1979.
15. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* (Thk. Ömer Abdusselam Tedmuri), *el-İber fî haber men ğaber,* Beyrut, 1985.
16. Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer,* (Thk. A. Refet Bedra), Kahire 1970
17. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* I-XIV, Beyrut, 1981.
18. İbn Haldûn, *Mukaddime,* (Terc. Z. Kadiri Ugan), İstanbul, 1989.
19. Makrizî, *Kitâbu'l-Hıtat,* I-II, Bulak, 1853

tadır. Yine Mısır tarihini ihtiva eden İbn Tağriberdî (874/1469)[20], Mısır valileri ve icraatlarıyla ilgili bilgiler vermesiyle konumuza bir hayli ışık tutmuştur. Ayrıca Ümeyyeoğulları ve Hâşimoğulları'yla ilgili birçok bilginin bulunduğu eseri de bu hususta istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Şair ve hatiplerin sözlerini alarak o dönemdeki grupların görüşlerini izah etmesi sebebiyle, siyasî zümrelerin istek ve arzularının tesbiti açısından, şiir ve edebiyat eserlerinin önemli olduğunu ifade etmemiz gerekir. Müberred (285/898)[21], İbn Kuteybe (276/889)[22], İbn Abdirabbih (327/938)[23], İsfahânî'nin (356/966)[24] eserleri bu grupta mütalaa edilebilir. Bununla birlikte Şî'î tandanslı olmakla birlikte İbn Ebi'l-Hadîd (655/1257)[25] istifade ettiğimiz eserlerdendir.

İlk dönemde tanınmış kişilerin hayat hikâyelerini ve neseblerini anlatan ensâb, tabakât ve vefayât eserleri daima istifade ettiğimiz kaynaklar olmuştur. Bunlardan Hz. Peygamber'in geniş biyografisini ve yaşadığı devrin olaylarını ve sahabenin hayat hikâyelerini veren İbn Sa'd (230/844)[26] ve aynı özelliği sahip daha az hacimli Halife'yi (240/854)[27] zikredebiliriz. Daha sonraki dönemde tabakât türü biyografik eserler arasırda yer alan İbn Abdilberr (463/1071)[28], İbnü'l-Esîr (630/1232)[29] ve İbn Hacer'in (852/1448)[30] eserlerini zikredebiliriz. Ayrıca İslâm dünyasında yetişen meşhur kimseler ve bilginlerin hayatlarını kaleme alan İbn Hallikân (681/1282)[31] aynı bölümde zikredilebilir. Aynı şekilde Ze-

---

20. İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kahire,* Kahire, 1929.
21. Müberred, *el-Kâmil* (Thk. M. Ahmet Dal),I-IV, Beyrut, 1986.
22. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Beyrut, Tarihsiz.
23. İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* I-VII, Kahire, 1962.
24. İsfehânî, *Kitâbu'l-Eğâni,* (Thk. A. Kerim İbrahim), I-XXIV, Beyrut 1927.
25. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa,* (Thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim), I-XX, 1965.
26. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ,* I-IX, Beyrut, 1968.
27. Halife, *Târîh,* Riyâd, 1985.
28. İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Mağrifeti'l-Ashâb,* I-IV, Kahire, Tarihsiz.
29. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe,* (Thk. M. İbrahim-M. Ahmed), I-VII, Kahire, 1970.
30. İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Beyrut, Tarihsiz.
31. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân,* (Thk. Hasan Abbâs), Beyrut, Tarihsiz.

hebî (748/1347)[32]'nin kırk tabakaya ayırarak yazdığı Hz. Peygamber zamanından, kendi zamanına kadar geçen dönemde yaşayan sahabe ve meşhurların yer aldığı biyografik mahiyetteki eseri de bu türden eser olmasıyla istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer aldı.

Hâdiselerin geçtiği yerlerle ilgili coğrafya kaynaklarına başvurduklarımız ise daha ziyade Yakut el-Hamevî,[33] Kazvinî[34] ve İbn Hurdazbih[35] gibi müelliflerin eserleridir.

Lugat olarak başvurduğumuz İbn Manzûr (711/1311)[36] burada zikredilebilir.

Konumuzla ilgili olduğu zamanlarda müracaat ettiğimiz hadis kitapları arasında Buhârî (256/870)[37], Müslim (261/874)[38], Dârimî (255/868)[39], Ebû Dâvûd (275/888)[40], İbn Mâce (275/888)[41] ve Tirmizî (279/1892)[42] başlıca eserlerimiz oldu.

Tezimizde, dördüncü bölümü oluşturan Hâricîler daha sonraki dönemde kelâm ve mezhebler tarihi konularında yer aldığı için, bu sahadaki eserlerden de istifade etmeye çalıştık. Kelâm sahasında el-Eş'arî (324/936)[43], Nesefî (508/1114)[44], İbnü'l-'Arabî (543/1148)[45] ve Râzî (606/1210)[46] istifade ettiğimiz eserler arasında yer almaktadır. Mezhepler tarihi olarak adlandırdığımız eski ifadesiyle milel türü eserler

---

32. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* (Thk. Arnavud Şuayb), I-XXIII, Beyrut, 1985.
33. Yakutu'l-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân,* I-IV, Beyrut, Tarihsiz.
34. Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâri'l-İbâd,* Beyrut, tarihsiz.
35. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1889.
36. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* I-XV, Beyrut, 1956.
37. Buhârî, I-VIII, İstanbul, tarihsiz.
38. Muslim, *Sahîh,* I-VI, İstanbul, 1994.
39. Dârimî, *Sünen,* I-II, tarihsiz.
40. Ebû Dâvûd, *Sünen,* I-IV, Mısır, 1950.
41. İbn Mâce, *Sünen,* I-II, İstanbul, 1992.
42. Tirmizî, *Sünen,* I-V, Mısır, 1962-1965.
43. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn,* (Thk. Helmut Ritter), Wriesbaden, 1963.
44. Nesefî, *Tabsırâtü'l-Edille,* (Thk. Claude Salame), I-II, Şam, 1993.
45. İbn 'Arabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım,* (Thk. Muhibbuddîn Hatîb), Kahire, 1399.
46. Râzî, *İ'tikâdâtü Firâki'l-Müslimîn,* Beyrut, 1982.

arasında Bağdâdî (429/1037)[47], İbn Hazm (456/1063)[48] ve Şehristânî (548/1153)[49] zikredilebilir. İbn Ebî Bekr'in (741/1340)[50] Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle ilgili halifeye karşı söylenenleri cevap mahiyetinde yazdığı eseri burada zikretmemiz uygun olacaktır. Yine genel olarak sahabe dönemi siyâsî ve idarî işlerde yapılanlarda sahabenin haklılığını izah mahiyetinde yazdığı Bâkıllânî (403/1012)'nin[51] eserini zikretmek yerinde olacaktır.

Çalışmamızda son dönemde İslâm tarihi, mezhebler tarihi ve kelâm sahasında yapılan araştırmalardan istifade ettik. Arap aleminde çalışmalarıyla dikkati çeken mezhebler tarihi sahasında İrfan Abdulhamid[52] ve M. Ebû Zehra'nın[53] eserleri istifade ettiğimiz araştırmalar arasındadır. Siyasî tarihçiliğin güzel örneklerini sunan Yûsuf el-Iş[54], Nebih Akîl[55], Necdet Hammaş[56], Abdulaziz Salim[57], Ziyâüddin Rayyis[58] gibi kimselerin araştırmaları konumuza ışık tutmuştur.

Türkiye'deki araştırma ve makaleler de bu hususta bizim müracaat ettiğimiz başlıca yerler oldu. Fığlalı[59], Kutluay[60], Hizmetli[61], Sarıçam[62], Aycan[63] bunlar arasında zikredilebilir.

---

47. Hatib Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firâk,* (Thk. Abdulhamid Muhyiddîn), Kahire, Tarihsiz
48. İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel*, Mısır, 1321.
49. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl,* (Thk. A. Muhammed Vekil), Kahire, 1968.
50. İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli'ş-Şehid Osman,* (Thk. M. Yusuf), Doha, 1985.
51. Bâkıllânî, *et-Temhîd,* (Thk. M. Hudarî-A. Ebû Reyde), Kahire, 1947.
52. İrfan Abdulhamid, *Dirâsât fi'l- Firâki ve Akâidi'-İslâmiyye*, Beyrut, 1980.
53. M. Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye,* Kahire, Tarihsiz.
54. Yûsuf el-İş, *ed-Devletü'l-Emevîyye,* Şam, 1985.
55. Nebih Akîl, *Hilâfetü Benî Ümeyye,* Beyrut, 1983.
56. Necdet Hammaş, *eş-Şam fî Sa'dri'l-İslâm,* Şam, 1987.
57. Abdulaziz Salim, *Târîhu Devleti'l-Arabiyye,* Kahire, tarihsiz.
58. Ziyaeddin Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi,* İstanbul, 1995.
59. Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu,* Ankara, 1983; *"Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı,"* A.Ü.İ.F.D, XXII.
60. Kutluay, *İslâm Mezhebleri Tarihi,* Ankara 1958.
61. Hizmetli, *"Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi"* A.Ü.İ.F.D, XXVII.
62. Sarıçam, *Emevî-Hâşimi Mücadelesi,* Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1991.
63. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân,* Ankara, 1990.

Batılı araştırmacılar içinde ise başta Welhausen[64] olmak üzere Watt[65], Gibb[66], Vaglıeri[67], Della Vida[68], Huart[69], Goldziher[70] zikredilebilir.

B. HİLÂFETİNE KADAR HZ. ALİ

1. Mekke Döneminde Hz. Ali

Hz. Ali, sahih olan kavle göre hicretten yirmi yıl kadar önce M. 600'de Mekke'de doğmuştur.[71] Şeceresi Ali b. Ebî Tâlib b. Abdilmuttalib b. Hâşim'dir.[72] Babası Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib[73] annesi Fâtıma bint Esed b. Hâşim'dir.[74] Fâtıma, Peygamberimize annesi ve babası vefat edince öz oğlu gibi bakmıştır.[75] Hz. Peygamber onun için "annemden sonra annem" buyurmuştur.[76] Hz. Ali, Ebû Tâlib'in dört oğlundan (Tâlib, Ca'fer, Akîl, Ali) aralarında onar yaş fark ile en küçüğüdür.[77]

Hz. Ali dünyaya geldiğinde, annesi kendi babasının adı olan Esed ismini koymak istemiş, Hz. Peygamber Hz. Ali'nin doğduğunu haber

---

64. Welhaussen, *Arap Devleti ve Sukûtu* (Ter. Fikret Işıltan), Ankara, 1963; *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri* (Ter. Fikret Işıltan), Ankara, 1980.
65. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Ter. E. Ruhi Fığlalı), Ankara.
66. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar,* İstanbul 1991.
67. Vaglieri, "Hz. Ali-Muâviye Mücadelesi", *A.Ü.İ.F.D.* XIX.
68. Della Vida, "Hâricîler", *İ.A.*, V.
69. Huart, "Ali b. Ebî Tâlib", *İ.A.*, I.
70. Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa fi'l-İslâm,* (Arapça Ter. M. Yusuf-H. Ali Abdulkadir), Beyrut, 1946.
71. İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 507.
72. İbn Sa'd, *Tabakât*, III,19; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr,* 92-93; İbn Hıbbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* 521; Kalkaşendî, *Meâsırü'l-İnâfe,* I, 99; İbn Abdirabbih, *el-Ikd,* IV, 310
73. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 19; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr,* 93.
74. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* III, 1089.
75. Ahmed Nedvî, *Asr-ı Saadet*, 294.
76. Aykaç, "Fâtıma bint Esed", *T.D.V.İ.A.,* XII, 225.
77. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* III, 1089; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* 88; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 359.

alınca oraya gidip adını sormuş, annesinin cevabı üzerine bunu tasvib etmemiş, Ali ismini koymuştur.[78] Lakabı "Haydar"[79], "Murtaza", "Esedullâhi'l-Gâlib" ve "Ebû't-Turâb"[80]; künyesi ise "Ebu'l-Hasen"dir.[81]

Hz. Ali'nin hicrete kadarki hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Mekke'de başgösteren kıtlık üzerine Hz. Peygamber ve amcaları Hz. Hamza ile Abbâs geçim sıkıntısı çeken amcası Ebû Tâlib'in yükünü hafifletmek için, oğullarından üçünü yanlarına almayı istemişlerdi. Hz. Peygamber beş yaşındaki Hz. Ali'yi; Hz. Abbâs, Ca'fer'i[82]; Hz. Hamza da Tâlib'i himayesine alır.[83]

İbn-i İshâk'ın bir rivâyetine göre, Hz. Peygamber ve Hz. Hatîce namaz kılarlarken[84] Hz. Ali buna şahit olur. Yaptıklarının ne olduğunu sorduğunda Hz. Peygamber "Bu Allah'ın kendine seçtiği ve peygamberlerini gönderdiği dindir. Seni bir olan Allah'a imana ve ona ibadete çağırıyorum." buyurur. Hz. Ali "Bu daha önce duymadığım bir şeydir. Ebû Tâlib'e söylemeden bir şey yapmam." der. Hz. Peygamber bunu gizli tutmasını ister. Ertesi gün Hz. Ali Peygamberimizin yanına gelir ve İslâm'ı kabul eder.[85] Hz. Ali böylece 10 yaşında[86] veya 11 yaşında[87] iken İslâm'a girmiş olur. Onun İslâm'a giren ilk erkek olduğu söylense de Hz. Ebû Bekir hür erkeklerden; Hatîce, kadınlardan; Zeyd b. Hârise ise kölelerden İslâm'a ilk girendir. Hz. Ali ise çocuklardan İslâm'a ilk giren kişidir.[88] Mekkeliler eza ve cefalarını artırınca Hz. Peygam-

---

78. Gölpınarlı, *Hz. Ali*, 12.
79. Kalkaşendî, *Me'âsıru'l-İnâfe* I, 99.
80. Müslim, *Kitâbu Fedâili's-Sahâbe,* IV, 1875; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* VII, 336; Belâzurî, *Ensâb,* II, 90; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* 203.
81. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 359; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 1118; Suyutî, *Târîhu'l-Hulefâ,* 167.
82. İbn Abdilber, *el-İsti'âb,* III, 1118.
83. İbn Abdilber, *el-İsti'âb,* III, 1118.
84. Bu namaz Hz. Peygamber'in beş vakit namazdan evvel kıldığı namazdır. Zira namaz hicretten 1,5 yıl önce mi'râc gecesinde farz kılındığına göre, Hz. Ali'nin İslâm'ı kabul ettiği yaş olan 10 yaşıyla tarih uyuşmazlığı vardır.
85. İbn İshâk, *Sîre*, 118.
86. İbn İshâk, 118; Belâzurî, *Ensâb,* II, 9; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb* III, 1093; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr,* I, 95.
87. Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr,* I, 95; Belâzurî, *Ensâb,* II, 91.
88. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* II, 284.

ber sahabeye Medîne'ye göç etmeleri için izin vermişti. Bundan dolayı Mekke'de az sayıda Müslüman kalmıştı.[89] Hatta müşrikler Ebû Cehil'in tavsiyesi üzerine her kabileden birer kişi seçerek gece yarısında hep birden evine saldırıp Hz. Peygamber'i öldürmeye karar vermişlerdi.[90] Hz. Peygamber Hz. Ali'yi çağırarak kendi yatağına yatmasını istemiş, daha sonra da Hz. Ebû Bekir'le beraber Medîne'ye hicret için yola çıkmıştı.[91] Hz. Ali o gece Peygamberimizin yatağına tehlikeli olmasına rağmen yatmış, sabah müşrikler karşılarında onu bulmuştu.[92]

Hz. Ali kendisine Peygamber'imizin emânet ettiği eşyaları sahiplerine iâde ederek, Mekke'de üç gün kaldıktan sonra[93] o da geceleri yürüyerek gündüzleri de dinlenerek Medîne'ye gelmiştir.[94]

2. Medîne Döneminde Hz. Ali

Hz. Ali Medîne'ye hicret ettikten sonra Hz. Peygamber'in bizzat katıldığı bütün savaşlara iştirâk etmiştir. Yalnız Tebuk Seferi'nde Hz. Peygamber'in emriyle ailesine bakmak için Medîne'de kalmıştır.[95] Rasûlullah hicretten beş ay sonra Ensâr ve Muhâciri kardeş ilân ediyordu.[96] Hz. Ali'yi Sehl b. Huneyf'le kardeşleştirdiğine dâir rivâyetler olsa da[97] doğrusu onu kendisiyle kardeş ilân etmiş olmasıdır.[98]

Hz. Peygamber'in gazvelerindeki kahramanlıklarıyla da büyük şöhrete ulaşan Hz. Ali'nin ilk iştirâk ettiği savaş Bedir Gazvesi'dir. Müslümanlar, 17 Ramazan 2/14 Mart 624 Cuma sabahı 313 kişiden oluşan

89. İbn İshâk, *Sîre*, 220-227.
90. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 482.
91. İbn Hişâm, *es-Sîre.* I, 482.
92. İbn Hişâm, *es-Sîre.* I, 483.
93. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 285; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 22.
94. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 41.
95. Taberî, *Târîh,* III, 103-104; İbn Mâce, *Sünen,* I; *Fedâilu Ali*, 42-43; Müslim, *Fedâilu Ali,* IV, 1870-1871; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 24; İbn Hacer, *Tehzîb,* VII, 337; Belâzurî, *Ensâb,* II, 93-94.
96. Buhârî, Kitâbu Menâkıbi'l-Ensâr,IV, 269.
97. İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 23.
98. İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 22.

ordu ile[99] yola çıkar. Meydana gelen savaşta Hz. Ali iki bayraktan birini taşıyordu.[100] Harp öncesi hazırlıklarda Peygamber su kuyularının öneminden dolayı Sa'd bin Ebî Vakkas'ı, Zübeyr bin Avvam'ı ve Hz. Ali'yi tetkik için göndermişti. Getirilen rapor neticesinde ordu konuşlanmıştı.[101] Harb öncesi yapılan mübarezede, Hz. Peygamber'in emriyle Müslümanların tarafından çıkartılan üç kişiden birisi de Hz. Ali idi.[102] Hz. Peygamber'in en yakın akrabalarını ileri sürdüğü mübârezede Hz. Hamza, Şeybe'yi; Hz. Ali de Velîd'i öldürür. Ubeyde ise Utbe b. Rabî'a ile yaptığı mübarezede yaralanır. Hz. Hamza ve Hz. Ali, Utbe'yi öldürür.[103] Bedir'de gösterdiği kahramanlıktan dolayı Hz. Peygamber meşhur kılıç Zülfikâr'ı önce emâneten Hz. Ali'ye vermiş, daha sonra da kendisine hibe etmiştir.[104] Bu savaşta Hz. Ali 17 müşriği öldürmüştür.[105]

Hz. Ali, Hz. Fâtıma vâlidemizle, Rasûlullah'ın Hz. Âişe ile evlenmesinden dört buçuk ay sonra Zilkâde 2/Mayıs 624 veya Zilhicce (Haziran) ayında izdivac etmiştir.[106] Hz. Ali, Hz. Fâtıma'yı istemek için Peygamberimizin huzuruna gelmiş, ancak istemeye cesâret edememişti. Hz. Peygamber, "Bir ihtiyacın mı var?" diye sormuş, o da susmuştu. Peygamberimiz, "Herhalde Fâtıma için geldin." deyince "Evet" demiştir. Hz. Peygamber bunun üzerine Hz. Fâtıma'yı Hz. Ali ile evlendirmiştir.[107] Hz. Ali mehir verecek kadar malı bulunmadığından Bedir Gazvesi'nde ganimetten payına düşen zırhı, bir rivâyette ise devesini ve bir kısım eşyasını satarak 450 dirhem gümüş civarında mehir vermiştir.[108] Hz. Fâtıma evlendiğinde 18, Hz. Ali ise 23 yaşında idi.[109] Ashabdan bazıları Fâtıma validemizle izdivac için Hz. Peygamber'e müracaatta bulun-

---

99. Tirmizî, Sünen, *Kitâbu's-Siyer*, IV, 152.
100. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 212-213; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 23.
101. Vâkıdî, *Meğâzî,* I, 51.
102. Vâkıdî, *Meğâzî,* I, 69.
103. Vâkıdî, *Meğâzî,* I, 68-69.
104. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 122.
105. Vâkıdî, *Meğâzî,* I; İsimler için bak. 147 -149.
106. Kandemir, "Fatımâ", *T.D.V.İ.A.* XII, 219; Mes'ûdî, *Murûc,* II; Bir sene sonra rivayeti vardır. 289.
107. Muhammed Rıza, *İmam Ali b. Ebî Tâlib,* 7.
108. İbn İshâk, *Sîre,* 230.
109. Nedvî, *Hz. Ali,* 50.

muştu. Fakat o, "Fâtıma hakkında zuhur edecek ilâhî hükmü bekliyorum." diyerek olumlu cevap vermemişti. Daha sonra ashabdan bazıları Peygamberimize olan yakınlığını ileri sürerek Hz. Ali'yi bu hususta teşvik etmişlerdi. Hz. Ali bunun üzerine Hz. Peygamber'in huzuruna çıkmıştı.[110] Hz. Ali, Fâtıma vâlidemiz vefât edinceye kadar başka birisiyle evlenmemiştir. Böyle bir teşebbüsü olmuşsa da Hz. Peygamber'in karşı çıkması üzerine vazgeçmiştir.[111] Hz. Peygamber'in erkek çocuğu olmadığı için soyu Hz. Ali vasıtasıyla devam etmiştir. Zira Abbâs'ın da bulunduğu bir meclise gelen Hz. Ali'yi, Peygamberimiz kalkıp kucaklayıp alnından öptükten sonra "Allah her peygamberin zürriyetini kendi sulbünden devam ettirdiği halde, benim zürriyetimi bunun sulbünden getirmiştir." buyurmuştu.[112]

Mekkeliler, Ebû Süfyân komutasında 3.000 kişilik ordu ile savaşa için Medîne'ye doğru yola çıkar.[113] Ashabla istişâre eden Hz. Peygamber gelen müşrik ordusunu Medîne dışında karşılamayı kararlaştırır ve Uhud'a gelinir.[114] Bu savaşta Hz. Ali ordunun sağındaki kuvvetlerin başında bulunuyordu.[115] Şevval 3/Mart 625'de meydana gelen savaşta Hz. Ali düşman bayraktarı Talha b. Ebî Talha ile mübârezede karşılaşır ve onu öldürür. Daha sonra düşmana saldıran Hz. Ali, Amr b. Abdullah'ı, arkasından da Şeybe b. Mâlik'i öldürür.[116]

Savaşın akışı Müslümanların aleyhine değişince bayrağı, Hz. Ali alıp savaşa devam etmişti.[117] Hz. Peygamber'e hücum eden müşrikleri, içinde Hz. Ali'nin de bulunduğu bir grup geri püskürttü; Hz. Ali Hz Peygamber'i koruyanlar arasında yer aldı. Daha sonra Müslümanlar geri çekildiler.[118] Hz. Fâtıma çarpışma esnasında Hz. Peygamber'in yaralanan yüzünü, Hz. Ali'nin getirdiği su ile yıkadı.[119] Müşrikler geri dö-

---

110. İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 19; Belâzurî, *Ensâb*, I, 402.
111. Fığlalı, *İmam Ali,* 13.
112. Muhibbuddîn Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, II, 222.
113. İbn İshâk, *Sîre,* 305.
114. İbn Hişâm, *es-Sîre,* III, 63.
115. Halife, *Târîh,* 67.
116. Vâkıdî, *Meğâzî,* I, 30.
117. Vâkıdî, *Meğâzî,* I, 215; İbn İshâk, *Sîre,* 308.
118. Fığlalı, *İmam Ali,* 18.
119. İbn Hişâm, *Sîre,* II, 100; Buhârî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* V, 38.

nünce Rasûlullah (s.a.v) Hz. Ali'ye "Onların izini takip et; ne yapıyor, ne istiyorlar. Eğer atları bırakıp develere binmişlerse Mekke'ye gidiyorlar demektir. Atlara binmiş develeri sürüyorlarsa Medîne'ye geliyorlar demektir. Eğer gelirlerse onlarla savaşırım." der. Hz. Ali müşriklerin develere bindiklerini takip sonucu Rasûlullah'a bildirir.[120]

Hz. Peygamber Rebîulevvel 4/Ağustos 624'de yanında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin de bulunduğu bir grupla Medîne yakınlarında yaşayan Benî Nadîr Yahudileriyle, yanlışlıkla öldürülen iki Müslümanın diyet paralarına iştirâk etmeleri hususunu görüşmeye gider.[121] Yahudiler, Peygamberimize dibinde durduğu evin damından ağır bir taşı yukarıdan bırakmak şeklinde suikast teşebbüsüne girişirler.[122] Bunun üzerine Hz. Peygamber, onlara "Yurdumuzdan çıkın, size on gün mühlet veriyorum." diye elçi gönderir.[123] Arkasından hazırladığı ordunun sancağını Hz. Ali'ye verir.[124] Benî Nadîr silahsız olarak, altın ve gümüş dışında herkes bir devenin taşıyabileceği yükle Medîne'yi terk etmek zorunda kalır.[125]

Şevval 5/Şubat 627'de meydana gelen[126] Hendek Savaşı'nda Peygamberimize Selmân-ı Fârisî'nin teklifiyle savaş taktiği olarak Medîne'nin önüne hendek kazılır.[127] Ahzab, Medîne yakınlarına geldiğinde hendeği görünce şaşırır. Karşılıklı ok atışları başlar.[128] Daha sonra hendeğin zayıf yerinden düşman tarafından İkrime b. Ebî Cehil, Nevfel b. Abdillah, Dırar b. Hattab, Hubeyre b. Ebî Vehb ve meşhur Amr b. Abdived geçer. Amr mübâreze için meydan okuyunca, Hz. Ali karşısına çıkar. Yapılan mübârezede Hz. Ali onu öldürür. Bunun üzerine de diğerleri kaçar.[129]

---

120. İbn İshâk, *Sîre*, 313.
121. İbn Hişâm, *Sîre,* II, 190-191;Vâkıdî, *Meğâzî,* I, 364.
122. Vâkıdî, *Meğâzî*, I, 365.
123. Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîre,* 259.
124. Vâkıdî, *Meğâzî,* I, 371; Ya'kûbî, *Târîh,* 49.
125. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 49.
126. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 214; İbn Hazm, *es-Sîre,* 247.
127. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 50; Buhârî, *Kitâbu'l-Cihâd,* III, 212; Dârimî, *Sünen*, II, 221; Belâzurî, *Ensâb*, I, 343.
128. İbn Hazm, *es-Sîretü'n-Nebeviye,* 150; Belâzurî, *Ensâb*, I, 345.
129. Belâzurî, *Ensâb,* I, 345; İbn Hazm, *es-Sîre,* 150.

Müslümanlar Hendek Savaşı akabinde Medîne'ye geldiğinde silahını çıkarmış, yerine koymuştu. Aradan geçen kısa bir zamandan sonra Hz. Peygamber ikindi namazının Benî Kurayza'da kılınacağını emreder. Hz. Peygamber Hendek Savaşı'ndaki aynı sancağı Hz. Ali'ye verir.[130] Müslümanlarla anlaşması olduğu halde Hendek Savaşı'nda bunu bozan Benî Kurayza, Müslümanlara karşı savaşmıştı.[131] 25 gün süren muhâsaradan sonra, Benî Kurayza, Sa'd b. Muaz'ın kendileri hakkında vereceği karara razı olur.[132] Benî Kurayza'nın bu şartı kabul etmesinde, Hz. Ali'nin arkadaşlarıyla beraber yaptığı taarruzun önemi büyük olmuştur.

Şaban 6/Aralık 627[133] tarihinde vuku bulan Mustalikoğulları Gazvesi'ne iştirâk eden Hz. Ali iki kişiyi öldürmüştür.[134] Bu gazve dolayısıyla üzerinde durulması gereken ve Hz. Ali bakımından değerlendirilmesi icab eden mühim konu ise İfk hâdisesidir.

Mustalikoğulları Gazvesi'ne Hz. Âişe de Rasûlullah'ın hizmetlerini görmek için iştirâk etmişti. Gazveden dönülürken konaklama yerinde Hz. Âişe de ihtiyaçlarını gidermişti. Fakat gerdanlığını düşürmüş olduğunu fark edip onu aramaya gitmişti. Döndüğünde ordunun uzaklaşmış olduğunu görünce orada beklemeye başlamıştı.[135] Bu sırada görevli olarak askerlerin arkasından gelen Safvan b. Muattal es-Sülemî, Hz. Âişe'yi görür. Onu kendi atına bindirerek arkadan Rasûlullah'a yetişir.[136] Bu durumu, ganimet düşüncesinden dolayı savaşa iştirâk etmiş münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selûl başta olmak üzere diğer münafıklar dillerine dolayarak Hz. Âişe'ye iftira (ifk) atıp bu dedikoduyu askerler arasında yayarlar.[137]

Bütün bu gelişmeleri Medîne'ye gelindikten bir ay sonra duyan Hz. Âişe, Hz. Peygamber'den izin isteyerek babası Hz. Ebû Bekir'in evine

---

130. Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 497; İbn Hazm, *es-Sîre,* 150.
131. İbn Hazm, *es-Sîre,* 149.
132. İbn Hişâm, II, 239-240; Belâzurî, *Ensâb,* I, 347.
133. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 289; Ya'kûbî, *Târîh* II, 53; Belâzurî, *Ensâb,* I, 341.
134. İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 294.
135. İbn Hişâm, *es-Sîre.,* II, 297-298; Buhârî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* V, 55.
136. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 298; İbn Manzûr, *Kitâbu'l-Erbaîn*, 60.
137. Buhârî, *Kitâbu'l-Meğâzî,* V,56-57; Belâzurî, *Ensâb,* I, 342.

gider. Hz. Peygamber durumu istişare etmek için Üsâme b. Zeyd ve Ali b. Ebî Tâlib'i çağırır. Üsâme "Onlar senin ehlindir. Biz onlar hakkında hayırdan başka bir şey bilmeyiz." der.[138] Hz. Ali ise "Allah sana dünyayı dar etmemiştir. Âişe'den başka kadınlar çoktur." der. Ayrıca Âişe'nin cariyesi Berîre'ye de durumu sormasını söyler. Bunun üzerine Berîre'yi çağırıp durumu sorunca "Âişe'den kendisini ayıplayabileceğim bir kusur görmüş değilim." cevabını almıştı. Dedikoduların münâfıklarca bir hayli artırıldığı bir sırada Hz. Âişe hasta halde iken vahiy gelir. "*O uydurma haberi getirenler, içinizden bir zümredir.*" (Nûr, 11-12) âyetleriyle birlikte on âyet iner ve iftiracılara had tatbik edilir.[139]

Yıllar sonra halife olan Hz. Osman'a muhalif iken, o öldürüldüğünde hac için Mekke'de bulunan Hz. Âişe, Medîne'ye dönerken Hz. Ali'nin halife olduğunu duyunca bu defa da "Osman mazlum olarak öldürülmüştür." demiştir. Maktül halifenin kanını taleb için gayret sarf ederken, Hz. Ali'ye açıktan muhalefet etmiştir. Bu tavrında İfk hâdisesi dolayısıyla Hz. Ali'ye kızgınlığını açık şekilde görmek mümkündür.[140]

Hz. Peygamber harb düşüncesi olmadan sadece umre niyetiyle Şevval 6/Ocak 628'de ensar ve muhâcirle birlikte Medîne'den yola çıkar.[141] Ancak Kureyşliler, Hz. Peygamber ve Müslümanların Mekke'ye girmelerine izin vermezler. Uzun tartışmalardan sonra iki taraf arasında bir anlaşma yapılmasına karar verilir.[142] Anlaşmayı Hz. Peygamber'in emriyle Hz. Ali yazmıştı. Hz. Peygamber "Bismillâhirrahmânirrahîm" diye yaz deyince, Kureyş'in temsilcisi Süheyl b. Amr itiraz eder. "Bismikellâhümme" olmasını istemesi üzerine, Süheyl'in istediği gibi olmuştu. Daha sonra da "Allah'ın Rasûlü Muhammed ile Süheyl b. Amr arasında anlaşmadır." ifadesine yine itiraz eden Süheyl, "Allah'ın Rasûlü" yerine "Muhammed b. Abdillah" ifadesini yazdırmıştır. Hatta Hz. Ali

---

138. Buhârî, *Kitâbu'l-Meğâzî*,V, 56-57.
139. Buhârî, V, 58-59; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 301-302.
140. Fığlalı, *İmam Ali,* 64.
141. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 308-309; Halife, *Târîh*, 81; (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de 1500 kişi olduğunu rivayet etmiş, Buhârî *Sahîh*'inde 1400 kişi olduğunu söylemiştir. *Sahîh,* V, 62.)
142. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 310-315; Tirmizî, *Sünen,* IV, 150; Buhârî,, *Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî,* V, 62; Müslim, Kitâbu'l-Cihâd, III, 1410; Belâzurî, *Ensâb,* I, 350; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 54.

bu yazdığını silmek istememiş, Hz. Peygamber kendi eliyle silmiştir.[143] Anlaşmaya şahit olarak Hz. Ali'nin ismi de yazılmıştır.[144]

Hudeybiye Musalahası'ndan hemen sonra Hz. Peygamber, Muharrem 7/Mayıs 628'de Hayber'in fethi için yola çıkar. Gece Hayber yakınlarına varan Müslümanlar sabaha kadar Hayber yakınlarında konakladılar. Sabah erken vakitte Hayberlilerin haberi olmadığı için[145] Müslümanlar onların karşısına ansızın çıkar.[146] Bu savaşta Sa'b b. Muaz'ın koruduğu kalenin fethi bir hayli zor olmuştu. Hz. Peygamber "Yarın sancağı öyle birine vereceğim ki Allah ve Rasûlü onu, o da Allah ve Rasûlünü sever. Allah onun eliyle fethi gerçekleştirecektir." Bütün ashab sancağın kime verileceğini o gece merak içinde beklemişti. Ertesi sabah Hz. Peygamber "Ali b. Ebî Tâlib nerede?" diye onu istemiş, Hz. Ali yanına geldiğinde ona beyaz sancağı vermişti.[147] Hz. Ali sancağı alıp Yahudilerin üzerine yürüdü. Karşısına Yahudilerin meşhur savaşçısı Merhab'ın kardeşi çıktı. Onu öldürünce bu sefer Merhab karşısına çıktı. Onu da öldürünce Yahudiler korktular ve kalelerine sığındılar. Hz. Ali kalelerinden içeri kapıyı sökerek girdi ve onları teslim olmaya zorladı.[148]

Mekkeli müşriklerin Hudeybiye'de yapılan anlaşmaya aykırı olarak, Müslümanların himayesine giren Huzaa kabilesinden bazı kimselere Kureyş'in himayesinde olan Benî Bekr'den bazı kimseler pusuya düşürüp mallarına el koymuşlardı.[149] Huzaa kabilesi durumu Peygamberimize gelip şikâyet etmişler, Peygamberimiz de bu olaya çok kızmıştı.[150] Kureyş yaptığı işten pişman olmuş, akdi tazelemek ve müddetini

---

143. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 54; Vâkıdî, *Meğâzî,* II, 610; Müslim, *Kitâbu'l-Cihâd,* III, 1410; Buhârî, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, V, 46-47; Dârimî, *Sünen,* II, 237-238.
144. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 319.
145. Müslim, *Kitâbu'l-Cihâd*, III, 1427.
146. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 329-330; Belâzurî, *Ensâb,* I, 352.
147. Buhârî, *Menâkıbu Ali,* IV, 207; İbn Mâce, *Sünen, Fedâilu Ali*, I, 43-44; Müslim, IV, *Kitâbu Fedâilu's-Sahâbe,* 1872; İbn Hacer, *el-İsâbe,* II, 508; İbn Hıbbân, *es-Sîre,* 521-522; Belâzurî, *Ensâb*, II, 93; İbn Abdirabbih, *el-Ikd,* IV, 312.
148. Vâkıdî, *Meğâzî,* II, 654-655.
149. İbn Hazm, *es-Sîretü'n-Nebeviye,* 177; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 57; Belâzurî, *Ensâb,* I, 353
150. Ya'kûbî, *Târîh,* 58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 239; Belâzurî, *Ensâb,* I, 353.

uzatmak için Medîne'ye Ebû Süfyân'ı göndermişti.[151] Bütün kapıların bir bir yüzüne kapandığı bir anda Ebû Süfyân Hz. Ali'nin evine medet umarak gider. Hz. Ali'den kendisine yardım etmesini isteyince, "Allah Rasûlü'nün karar verdiği konuda hiçbirimiz onunla konuşmayız." cevabını alır. Hz. Ali'den de beklediği yardımı göremez.[152] Ebû Süfyân'ın Mekke'ye dönmesinden sonra Hz. Peygamber "Ey Rabbim! Bizi gizli habercilerin ve gözlerin Kureyş'e haber vermelerinden koru ki onları ansızın yakalayalım." diye dua eder. Daha sonra gizli tutulması şartını koşarak bütün Müslümanların silahlanmasını emreder.[153] Hz. Peygamber'in Kureyş'e gideceği belli olunca, akrabalarının Mekke'de olmasından dolayı endişelenen Hatıb b. Ebî Beltea cariyesi Sara'ya gizli bir mektup yazıp akrabalarına götürmesini ister. Hz. Peygamber, Zübeyr b. Avvam ve Hz. Ali'yi o kadını yakalamaları için çağırır ve o mektubu alıp getirmelerini ister. Kadını yolda yakalarlar, fakat bineğindeki eşyaların arasında mektubu bulamazlar. Hz. Ali kadına "Ben Allah Rasûlü'nün hiç yalan söylediğini duymadım. Çabuk mektubu çıkar, yoksa senin üzerinde onu buluruz." deyince kadın saçlarının arasından mektubu çıkarır.[154] Hz. Peygamber Zîtuvâ'da bulunan askerlerin bölük bölük Mekke'ye girmesini ister. Sa'd b. Ubâde, Hazrec'in bayrağını taşıyordu. O bu coşkulu hava içerisinde "Bugün insanları öldürme (yevmü'l-melhame) günüdür." diye bağırarak giderken, Hz. Peygamber bu sözü duyması üzerine Hz. Ali'yi çağırıp "Git elinden sancağı al; zira bugün merhamet (yevmü'l-merhame) günüdür." der.[155] Müslümanlar Mekke'ye girerken Hz. Peygamber devesinin üzerinde Kâ'be'ye girer ve devesinin üstünde yedi defa tavaf ettikten sonra Kâ'be'nin içindeki 360 putu kırar.[156] Bu hususta kendisine Hz. Ali yardım etmekte, Hz. Peygamber onun omuzuna çıkarak yukarıdaki putları kırmakta idi.[157] Mekke 13 Ramazan 8 /23 Aralık 629' da fethedilmişti.[158]

---

151. İbn Hazm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 178.
152. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 396; Vâkıdî, *Meğâzî,* III, 794.
153. Vâkıdî, *Meğâzî,* III, 296.
154. Taberî, *Târîh,* III, 49; Buhârî, V, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 89; Belâzurî, *Ensâb,* I, 354.
155. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 406; İbn Hazm, *es-Sîre*, 183.
156. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 411-412; Müslim, Kitâbu'l-Cihâd, III, 1406-1407.
157. Gölpınarlı, *Hz. Ali,* 44.
158. Belâzurî, *Ensâb*, I, 353.

Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra Mekke'nin çevresindeki kabileleri İslâm'a davet etmek için savaşmamak şartını koşarak Hâlid b. Velîd komutasında Cezîmeoğulları'na gitmek üzere seriyye hazırlatır. Cezîmeoğulları câhiliyye döneminde Abdurrahman b. Avf'ın babasını ve Hâlid'in de amcası Fakihe b. Muğîre'yi öldürmüşlerdi. Hâlid onların üzerine gittiğinde İslâm'a girmelerini söyler ve silahlarını ister. Onlar da denileni yapar. Fakat Hz. Hâlid, onların ellerini kollarını bağlayarak bazılarını öldürür. Haber Hz. Peygamber'e geldiğinde "Allahım! Ben Hâlid'in yaptığından berî olduğumu sana iletirim." der. Bu olaydan sonra Hz. Ali'ye bir miktar mal vererek durumu gözden geçirmesini emreder. Hz. Ali onların kanlarının ve mallarının bedelini öder; hatta biraz mal artar. Hz. Ali tekrar "Hakkı olan var mı?" diye sorunca, onlar "Hayır" der. Hz. Ali ihtiyaten kalan malı da onlara dağıtır. Durumu dönüşte Peygamberimize anlatınca "İsâbet ettin ve çok güzel yaptın." övgüsüne muhatab olur.[159]

Mekke'nin fethinden sonra Müslümanların başarısını duyan Hevazinliler,[160] Müslümanlarla harp etmek için asker toplarlar. Hz. Peygamber durumu haber alınca 10.000 kişilik ordu ile karşılık vermek için hazırlanır.[161] 18 Ramazan 8/Aralık 629'da Hevazinliler 20.000 kişilik ordu ile Müslümanların üzerine Huneyn vadisi girişinde ansızın saldırırlar.[162] Müslümanlar bu ilk şoktan dolayı geri çekilirler. Hatta Rasûlullah'ın etrafında Hz. Ali, Abbâs, Abdullah b. Zübeyr'in de bulunduğu on kişilik bir grup kalır.[163]

Hevazinlilerin bayraktarı Cervel karşısına çıkan Müslümanı şehid etmekte iken, Hz. Ali "Allah'ın aslanı" sıfatına yaraşır bir şekilde önce devesini yaralar, deve çökünce Cervel'i öldürür.[164] Daha sonra Müslümanlar tam bir zafer elde ederler.[165]

Hz. Peygamber Medîne'ye döndükten bir sene sonra Hz. Ali'yi Tay kabilesine gönderir. Tay kabilesinin meşhur bir puthanesi vardı. Hz. Ali

---

159. Buhârî, V, *Kitâbu'l-Meğâzî,* 95; İbn Hazm, *es-Sîre*, 183.
160. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 62.
161. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 440.
162. İbn Hazm, *es-Sîre*, 183.
163. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 62; Belâzurî, *Ensâb,* I, 365.
164. Vâkıdî, *Meğâzî,*. III, 902; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 23.
165. Vâkıdî, *Meğâzî,* III, 903.

beraberindekilerle sabah erkenden Hatem-i Tâî mahallesine gidip puthaneyi yıkıp, meşhur put Fels'i kırar.[166]

Receb 9/Ekim 630'da gerçekleşen Tebuk seferine[167] münafıkların reisi Abdullah b. Übey'le birlikte bir grup insan hiç özür beyan etmeden orduya iştirâk etmeyip Hz. Peygamber'e muhalefet ettiler.[168] İşte bu münâfıklar, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi ailesinin işlerine bakmak için Medîne'de bırakmasını dillerine doladılar; "Ali önemsiz görülerek geride bırakıldı. Çocuklar ve kadınların muhafızlığına layık görüldü." şeklinde dedikodulara başladılar. Hz. Ali buna kızarak silahını kuşanıp arkadan Hz. Peygamber'e yetişir. Söylenen sözleri anlatarak savaşa katılmak istediğini ifade eder. Bunun üzerine Rasûlullah "Onlar yalan söylüyorlar. Ben seni geride kalanlara bakmak üzere bırakdım. Medîne'ye dön, ey Ali! Mûsâ'ya nisbetle Hârûn neyse sen de benimle aynısın. Sadece benden sonra peygamberlik yoktur." Deyince, Hz. Ali Medîne'ye döner.[169]

Zilhicce 9/Mart 631 senesinde Hz. Peygamber Ebû Bekir'i hac emiri tayin ederek 300 kişiyle Mekke'ye gönderir. Zülhuleyfe'ye varıldığında Hz. Ali'yi arkalarından göndererek Tevbe Sûresi'ni müşriklere okumasını emreder.[170] Tevbe Sûresi'nin 1-28. âyetleri müşriklerle umumî ve hususî bazı hükümlerin ilgasını ihtiva ediyordu. Arapların adetine göre kabileler arasındaki anlaşmalarda kabile reisi veya onun yakın akrabası söz sahibi sayılırdı. İşte bu sebepten dolayı Hz. Ali, Rasûlullah (s.a.v) tarafından vazifelendirilmişti.[171] Hz. Ali, Ebû Bekir'e yetişerek durumu kendisine bildirdi. Müslümanlar da müşrikler de haclarını o sene beraber yaptılar. Hz. Ali sûredeki emirle müşriklere şunu ilan etti: "Hiçbir müşrik bu seneden sonra hac etmeyecektir. Beytullah'ı çıplak tavaf etmeyecektir. Kimin Rasûlullah'la süreli anlaşması varsa süresi bitince bu da bitecektir. Süresiz olanlarınki ise dört ay sonra ilga edilecektir."[172]

---

166. Vâkıdî, *Meğâzî,* III, 988.
167. Belâzurî, *Ensâb,* I, 368.
168. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 519; Taberî, *Târîh,* III, 103.
169. İbn Mâce, *Fedâilu Ali,* I, 42-43; Müslim, *Fedâilu Ali,* IV, 1870-1871; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 24; İbn Hacer, *Tehzîb,* VII, 337; Belâzurî, *Ensâb,* II, 93-94.
170. Halife, *Târîh,* 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 390.
171. Fayda, *Hâlid b. Velîd*, 220.
172. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 297; Vâkıdî, *Meğâzî,* III, 1076-1078.

Hz. Peygamber İslâm'a davet için Hz. Ali'yi dua ederek Yemen'e gönderdi.[173] Yemen ahalisinin çoğu Hz. Ali'nin davetine icabet ettiler. Hatta Yemen'deki Hemdân kabilesinin hepsi Müslüman oldular. Diğer Yemen kabileleri de gruplar halinde gelip İslâm'a girmeye başladılar. Hz. Ali bu gelişmeleri mektupla Hz. Peygamber'e bildirmiş, Hz. Peygamber "Hemdânlılara selâm olsun." diyerek şükür secdesine varmıştı. Bütün bu gelişmelerden sonra Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin geri dönmesini istemişti.[174]

Zilkade 10/Ocak 632'de Hz. Peygamber ve beraberindeki Müslümanlar, "el-Haccetü'l-Veda" için Mekke'ye doğru yola çıktı.[175] Kafileye yoldan katılanlar da vardı. Hz. Ali de Yemen'den gelip iştirâk etmişti. Hz. Ali Yemen'den dönerken hac için Hz. Peygamber'e yetişme düşüncesiyle yerine vekil olarak askerlerden birini seçmiş, kendisi önden gitmişti. Vekil bıraktığı kişi Yemen'den getirilen cizye ve zekât mallarından askerlere birer tane elbise dağıtmıştı. Hz. Ali geri dönüp durumu görünce elbiselerin hepsini toplamıştı. Bundan dolayı Hz. Ali'yi şikâyete gelenelere Hz. Peygamber, "Ali'yi bana şikâyet etmeyin. Çünkü o Allah'dan en çok korkanınızdır." diyerek onu savunmuş ve övmüştür.[176] Hac esnasında Hz. Peygamber bazı kurbanları kendisi kesmiş, yorulunca da Hz. Ali'ye devam ettirmişti.[177]

Hz. Peygamber ve bütün Müslümanlar hac farizalarını yerine getirmişti. Medîne'ye dönerken Cuhfe denilen yerde Hum mevkiinde konaklarlar. Bu yüzden buraya Hum kuyusu anlamında "Gadîr-i Hum" denilmiştir.[178] Birçok Şî'î ve Sünnî kaynaklar Hz. Peygamber'in bura-

---

173. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 297; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 23; Belâzurî, *Ensâb,* II, 201.
174. Taberî, *Târîh,* III, 132; Vâkıdî, *Meğâzî,* III, 1079; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb,* III, 1121; Diyarbekrî, *Târîh,* 144; Fayda, Kaynaklardaki rivayetler ışığında Hz. Ali'nin üç kere Yemen'e gönderildiğinin anlaşıldığını açıkladıktan sonra bunların her üçünün de gerçekleşmiş olabileceğini ihtimal dışı tutmaktadır. 10/632 Ramazan ayından hac mevsimine kadar -iki buçuk ay- süreyle Necran bölgesine zekât ve cizyeleri toplamak için gitmiş olabileceğini ve bu süre içinde de halka İslâmiyet'i öğretmek için bazı faaliyetlerde bulunduğunu kaydetmektedir. *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı,* 112.
175. Halife, *Târîh,* 94; Belâzurî, *Ensâb,* I, 368.
176. Taberî, *Târîh,* III, 148-149.
177. Belâzurî, *Ensâb*, I, 370.
178. Gölpınarlı, *Hz. Ali*, 51.

da Hz. Ali'yi ve Ehl-i Beyt'i övücü sözler söylediğini zikreder. Fakat bu sözlerle Rasûlullah'ın Hz. Ali'yi yerini alacak kimse olarak seçip tayin etttiği görüşünü savunan Şî'îler arasında o gün çok önemli gün sayıldı. Fakat diğer Müslüman zümreler söylenen sözlere bu şekil siyasî manâ vermemektedirler.[179] Hz. Ali hakkında "Ben kimin dostu (mevlâsı) isem Ali de onun dostudur. Ey Allah'ım! Sen onun mevlâsı olanın dostu, düşmanı olanın da düşmanı ol."[180] demiştir. Mevlâ; efendi, arkadaş, yardımcı ve velî demektir. Bu konu gerek Şî'î ve gerekse Sünnîler arasında farklı yorumlara sebebiyet vermiş; gerçekte ise Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye kırgın ve kızgınları uyarmak için bütün Müslümanların velîsi ve dostu olduğunu belirtmek istemiştir.[181]

Hz. Peygamber, hastalığı devam ederken bir gün, bir tarafında Fadl b. Abbâs diğer tarafında Hz. Ali'ye tutunarak mescide gelmiş, kimin kendisinden alacağı varsa taleb etmesini istemişti. Sonra da *"Allah kulunu dünya ile kendine kavuşma hususunda serbest bıraktı da kul ona kavuşmayı seçti."* buyurmuş, tekrar Hz. Âişe'nin yanına hücre-i saadetlerine dönmüştü.[182]

Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında Hz. Ali onun yanında ashâbın bulunduğu mescide çıkınca insanlar Hz. Peygamber'in sıhhatini sorar. O da "Allah'a hamd olsun biraz iyileşerek sabahladı." diye cevap verir. Bunun üzerine Abbâs, Hz. Ali'ye; "Vallahi Rasûlullah'ın bu hastalığında yakında vefat edeceğini hissediyorum. Çünkü Abdulmuttaliboğulları'nın ölüm zamanı yüzlerini tanımaktayım. Şimdi Rasûlullah'a gidip bu işin (devlet başkanlığı) kimde bulunacağını soralım. Eğer bizde veya başkasında bulunacaksa bilelim." Hz. Ali bunun üzerine "Vallahi eğer biz Rasûlullah'a sorar, o da bizi bundan men ederse insanlar bize bunu bir daha vermezler. Rasûlullah'a ben bunu sormam." diye karşılık verir.[183] Hz. Peygamber 13 Rebîulevvel 11/8 Haziran 632'de vefat etmişti.[184]

---

179. M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 302.
180. Bu hadis için bk. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 274; Belâzurî, *Ensâb,* II, 108-113; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 508.
181. Fığlalı, *İmam Ali,* 46; Bu konuyla ilgili geniş bilgi için;*"Gadir Hum Meselesi"*, Cemal Sofuoğlu, *A.Ü.İ.F.D.* XXVI.
182. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 649.
183. Buhârî, *Meğâzî,* V, 140-141; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 654.
184. Buhârî, *Meğâzî,* V, 141; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 653.

Hz. Peygamber hayatta iken hem dinî hem de siyasî konularda Müslümanların yegâne başvuru kaynağıydı. Onun vefatı, gündeme başkan seçme meselesini getirmişti. Hz. Peygamber sonrası Müslümanlar devlet idare etme, başkan seçme gibi yeni hâdiselerle karşılaşıyordu. Bu seçim ilk olarak Hz. Ebû Bekir'le başlamış, Râşid Halifeler dönemi sonuna kadar devam etmiştir.

Hz. Peygamber vefat ettiğinde Müslümanların liderliğini ashabdan kimseye vasiyet etmemişti. Vefat haberini duyan ensar, Medîne'de Benî Sa'îde Sakîfesi'nde toplanıp Hazrec'in reisi Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek istiyordu. Bunun yanı sıra Evsliler reisleri Useyd b. Hudayr'ı seçmek istiyordu. Seçim konusunda her iki kabile kendi başkanlarını seçmek için oldukça gayretli görünüyorlardı. Öyleki Sa'd b. Ubâde rahatsız olduğu için avluya bir oturak içinde taşınarak getirilmişti. Kendi aralarında ihtilâfa düşmüşler, tartışmalar bir hayli artmıştı.[185]

Muğîre b. Şu'be, Ensâr'ın bu durumunu görünce Hz. Ömer'e haber vermişti. Hz. Ömer, Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde b. Cerrah'la beraber Sakîfe'ye gelirler. Tartışmaların olduğu sırada önce Hz. Ebû Bekir, sonra Hz. Ömer hilâfete en lâyık olanın muhâcirler olduğunu ifade eder.[186] Bu tartışmalar sürerken, ensardan Hubab b. Münzîr daha farklı bir teklif getirir. "Bir bizden (ensar) emir, bir de sizden (muhâcir) emir olsun." Hz. Ömer buna şiddetle karşı çıkarak "Bir kında iki kılıç olmaz." diye cevap vermişti. Hatta Ebû Ubeyde de "Ey ensar! İlk olarak İslâm'a siz yardım ettiniz. Sakın ilk bozgunculuk çıkartan da siz olmayasınız." dedi.[187]

Hazreclilerden Beşîr b. Sa'd b. Ebî Nu'mân "Ey Müslümanlar! Hz. Muhammed Kureyş'tendir. Kendi soyunun halife olması daha uygundur." deyince Hubab, Beşîr'e "Sen amcaoğluna haset ediyorsun." der. O da "Vallahi değil; yalnız bu kavmin hakkında tecavüz etmek istemiyorum." diye cevap verir.[188]

Ebû Bekir tartışmaların önünü almak için Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde'nin elini tutarak "Bu ikisinden birine biat edin." dedi. Hz. Ömer de

185. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 325.
186. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 329-330; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,* 15.
187. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,* 15.
188. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 330; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,*16.

dönüp Ebû Bekir'e; "Elini uzat sana biat ediyorum." dedi. Hemen arkasından Ebû Ubeyde de bu biata katıldı. Bundan sonra Beşîr b. Sa'd da biat edince orada bulunan muhâcirler ve Evslilerin biatıyla Hazrecliler de biat ettiler.[189]

Bütün bunlar olurken Rasûlullah'ın yakın akrabaları amcası Hz. Abbâs, Hz. Ali, Fadl b. Abbâs, Kusem b. Abbâs ve Üsâme b. Zeyd gibi bazı sahabeler Hz. Peygamber'in techiz ve tekfin işleriyle meşgul oluyorlardı. Sakife'de olanları duyan Hâşimoğulları, "Biz Hz. Peygamber'in yakını iken Müslümanlar böyle bir şey yapamaz." derler. Hatta Kureyş'in hatiplerinden Fadl b. Abbâs, Hz. Ali'nin bu işe onlardan daha lâyık olduğunu söyler. Aynı şekilde Utbe b. Ebî Leheb "Bu işin Kur'ân ve Sünneti en iyi bilen ve Peygamber'e en yakın bağı bulunan Ebu'l-Hasan'dan kaçıp gideceğini tahmin edemedim." şeklinde konuşmaya başlayınca, Hz. Ali onu böyle davranmaktan men eder.[190]

Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, ensar ve muhâcirlerden bir grup Hz. Fâtıma'nın evinde olan Hz. Ali'nin yanına gelirler. Hz. Ömer içeridekileri çağırır. Kimse çıkmayınca evi yakacağını söyleyerek onları tehdid eder. Hz. Fâtıma telaşlanıp bağırarak yardım ister. Bunun üzerine Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'in yanına giderek bu işe kendilerinin daha uygun olduğunu ifade ederek şöyle der: "Sizin Ensâr'a söylediğiniz delilleri size söylüyorum. Biz Rasûlullah'a hayatında da ölümünde de daha yakınız." Bunun üzerine Ebû Ubeyde b. Cerrah, Hz. Ali'ye "Ey amcamoğlu! Sen daha gençsin. Buradakiler kavmin yaşlılarıdır. Senin onlar kadar tecrüben yoktur. Ebû Bekir bu iş için daha kuvvetli ve daha dayanıklıdır. Onun için bu işi Ebû Bekir'e teslim et. Çünkü sen yaşarsan bu işe ilmin, faziletin, dinî anlayışın, soyun ve yakınlığınla elbette daha lâyıksın." der. Hz. Ali kendilerinin Ehl-i Beyt oldukları için haklı olduğunu ifade ederek biat etmeden oradan ayrılır.[191]

İbn Kesîr olayı özetlerken, "Hz. Ali daha ilk gün veya daha Hz. Peygamber'in vefatının ikinci günü biat etmiştir. İşin aslı ve gerçek olanı da budur. Çünkü Hz. Ali, hiçbir zaman Hz. Ebû Bekir'den ayrılma-

189. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 330; Fayda, "Ebû Bekir", *T.D.V. İ. A,* X, 103.
190. Fığlalı, *İmam Ali,* 51-52.
191. İbn Kuteybe, *el-İmâme,* 19. (Hz. Ali'nin nasıl biat ettiği ile ilgili geniş bilgi için bak. *el-İmâme,* 19-22.)

dı ve hiçbir zaman arkasında namaz kılmayı Hz. Peygamber hasta iken terk etmemiştir." demektedir.[192]

Biat hususunda üç grubun oluştuğunu görmekteyiz. Birincisi ensar; halifenin kendilerinden olması gerektiğini düşünüyorlardı. Çünkü onlar muhâcirleri barındırma ve yardım etme gibi meziyetlere sahiptiler. İslâm'ın hâmisi, Hz. Peygamber'in yardımcısı olmuşlardı. Diğer yanda muhâcirlerin daha önce İslâm'a girmiş olmalarından dolayı Arapların da Kureyş'i dinleyeceğini savunduğu Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in olduğunu görmekteyiz. Üçüncüsü ise hilâfetin Hâşimoğulları'nda olması gerektiğini düşünen Hz. Peygamber ailesi idi. Bunlar Hz. Ali'yi halifelik konusunda en lâyık kimse olarak görüyorlardı.[193]

Bu arada Hz. Fâtıma yeni halifeye gelerek babasından kalan Fedek arazisi ve diğer mirası almak için müracaatta bulundu. Ama halife "Peygamberler miras olarak bir şey bırakmaz." hadisini hatırlatarak bu teklifi geri çevirdi. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in aile efradının geçimini tekeffül edeceği hususunda teminat verdi. Hz. Fâtıma bundan memnun olmadı ise de halifeye bir şey söylemedi.[194]

Hz. Ali, Fâtıma'nın duygularını göz önünde bulundurarak onun kalbini kırmamaya dikkat ettiği için onun vefatından sonra herkesin huzurunda Hz. Ebû Bekir'e biat ettiği hâdisesi şeklindeki rivâyet daha meşhurdur. İbn Kesîr ve diğer tarihçiler, bu biatın birinci biatın yenilenmesi olduğu düşüncesindedirler. Bu konuda Buharî ve Müslim'de ve diğer kaynaklarda çeşitli rivâyetler vardır.[195]

---

192. İbn Kesîr, *Bidâye,* VI, 187; Halife seçimi ile ilgili geniş bilgi için bak. M. Yûsuf Mûsâ; *Nizâmü'l-Hükm*, 91-99.
193. Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî Siyasî ve Fıkhî Mezhebler Tarihi*, 33; Lüey Safi, *el-Akîde ve's-Siyâse*, 134-135; Hilâfetin Kureyşîliği ile ilgili bak. Mehmet Hatipoğlu, "Hilâfetin Kureyşîliği", *A.Ü.İ.F.D.,* XXIII, 121-123.
194. Ali Tantavî, *Ebû Bekir Sıddîk*, 166; Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* II, 1180; Fedek arazisi için bak. Hüseyin Algül, *Fedek, T.D.V.İ.A,* XII, 294-295; Hadis için bak. Tirmizî, *Sünen,* Kitâbu's-Siyer, IV, 157-158; Hz. Peygamber (s)'in mirası Fedek ve Hayber'deki hurmalıklarıyla Medîne'deki bir bahçelikten ibaretti. Hz. Peygamber (s) bu arazilerin gelirlerini amme işlerine, yolculara, misafirlere ve kendi ailesine harcamaktaydı. Kandemir, "Fâtıma", *T.D.V.İ.A*, XII, 219-223.
195. Nedvî, *Hz. Ali*, 110.

Kaynaklarda Hz. Ali'nin biatıyla ilgili bir başka rivayet daha vardır. Hz. Peygamber hastalığından önce vergi toplamak üzere gönderdiği Ebû Süfyân, Hz. Peygamber vefat edince Medîne'ye gelir. Hz. Ebû Bekir'e biat edildiğini öğrenince Hz. Ali ve Hz. Abbâs'a "Nasıl olup da halifelik Kureyş'in bu değeri düşük ve nüfusu az olan kabilesinin eline geçti. Allah'a yemin ederim ki ikiniz de isterseniz Medîne'yi sizi destekleyen ordu ile doldururum." deyince, Hz. Ali sert bir şekilde "Ebû Süfyân! Müslümanların karakteri samimiyet ve dürüstlüktür. Onlar birbirlerini uzaklarda da olsa sever ve iyiliğini isterler. Kalbi ile zıt olmak, sözü ile hareketinin bir olmaması münafıklık alâmetidir."[196] diye cevap verir.

Bütün bu rivayetlerin incelenmesinden anlaşılan husus, umumî biat sırasında Hz. Ali'nin yakınları Hz. Ebû Bekir'e biat etmişlerse de Hz. Ali ne ilk, ne de ertesi gün mescidde gerçekleştirilen genel biata iştirâk etmemiştir. Bu bekleyiş Hz. Peygamber'in vefatından altı ay sonar, Hz. Fâtıma'nın vefatına kadar devam etmiştir.[197]

Hz. Ali'nin biat etmesi şöyle gerçekleşmişti: Hâşimoğulları'ndan bir toplulukla beraber Hz. Ali oturuyorken, Hz. Ebû Bekir yanlarına geldi. Hz. Ali ayağa kalkarak, "Ya Ebû Bekir! Bizim sana biat etmeyişimiz senin faziletini inkâr ettiğimizden ve Allah'ın sana ihsan ettiğini kıskandığımızdan dolayı değildir." dedikten sonra kendisinin Allah Rasûlü'ne yakınlığını, hak ve hukukunu uzun uzadıya anlatır. Hz. Ebû Bekir bu esnada ağlamaya başlar. Daha sonra Hz. Ebû Bekir konuşmaya başlar. Hz. Fâtıma'ya Fedek arazisini vermeyişini izah ederek, "Allah'a yemin olsun ki, ben sizinle bizim aramızda olan mal meselesinde hayırdan başka bir şey kastetmedim. Ancak ben Rasûlullah'ın 'Biz peygamberler miras bırakmayız. Bıraktığımız sadakadır.' dediğini işittim. O ne yaptı ise ben de onu yapacağım." diye ifade eder. Bunun üzerine Hz. Ali, "Yarın sana biat edeceğim." diye söz verir. Ertesi gün öğle namazından sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali'nin faziletlerini sahabeye anlatır. Hz. Ali bu anlatmalardan sonra aynı şekilde Ebû Bekir'in faziletlerini anlatır ve onun yanına giderek biat eder.[198]

---

196. Ali Tantavî, *Ebû Bekri's-Sıddîk,* 164; Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu,* 32.
197. Ali Tantavî, *Ebû Bekri's-Sıddîk,* 163.
198. Fığlalı, *İmam Ali,* 54; Hz. Ali'nin hemen biat ettiğini delilleriyle Ziyaüddin Rayyis izah etmiştir. Bkz. *İslâm'da Siyasal Düşünce Tarihi,* 167-169.

İbn Hişâm, Hz. Ali ve Hz. Ebû Bekir arasında cereyan eden bu hâdiseleri hiç anlatmadan umumî biatın gerçekleştiğini ifade eder. Daha ziyade Şî'î kaynaklar bu ihtilâfı uzun uzadıya anlatır. Yer yer Sünnî kaynaklarda da bunlara rastlamak mümkündür. Her ne sûrette olursa olsun, Hz. Ali geç de olsa mü'minlerin selâmeti için biat etmiş ve bu sûretle ümmetin bütünlüğünü sağlamıştır.

Hz. Ebû Bekir'e biat etmeyen tek kişi, Hazreclilerin halife olmasını teklif ettiği Sa'd b. Ubâde olmuştur. Hz. Ömer, Sa'd'in mutlaka biat etmesini istemiş; fakat Sa'd'ın oğlu Kays, "O ölür de biat etmez. Eğer zorlarsanız Evs ile Hazrec'in arası tekrar bozulur. Zaten bir kişiden ibârettir; onu bırakın." demiş. Bu teklifi Ebû Bekir makul bulup kabul etmiştir.[199]

3. Hz. Ebû Bekir Döneminde Hz. Ali

Hz. Fâtıma, Hz. Peygamber'den altı ay kadar sonra akşam ile yatsı arasında vefat etmişti. Vefat haberini öğrenen Hz. Ebû Bekir, yanına Hz. Ömer, Hz. Zübeyr ve Hz. Abdurrahman b. Avf'ı alarak Hz. Ali'nin evine gider. Cenaze getirildiğinde Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'den namazı kıldırmasını ister. O da "Sen varken mi?" deyince, "Evet şüphesiz ki senden başka kimse namazı kıldıramaz." diye cevap verir. Bunun üzerine namazı Hz. Ebû Bekir kıldırır.[200] Bu husus Hz. Ali ve Ebû Bekir arasındaki yakınlığın göstergesidir.

Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde irtidat hâdiseleri ve zekât vermek istemeyenler en önemli problemler arasında yer almıştır.[201] Zekât vermek istemeyen bu kimseler Medîne'yi tehdit ediyordu. Hatta bu hususta Medîne'ye gelmiş ve halifeyle görüşmüşlerdi. Zekât vermek istemeyen kabilelerin ayrılmasından sonra Hz. Ebû Bekir dağ yollarının başına Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve İbn Mes'ûd'u onları takip etmeleri için göndermişti.[202]

---

199. İbnül-Esîr, *el-Kâmil,* II, 331; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 17.
200. Nedvî, *Hz. Ali,* 109.
201. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 316.
202. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 316.

Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde Hz. Ali ilgili diğer hâdiseleri şöylece özetlemek mümkündür: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali'ye ganimet mallarından düşen payı her seferinde vermişti. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre irtidat eden Umman ve Mehreli kabilelerin arasında reisleri Rabî'a b. Büceyr'in esir edilen kızı Hz. Ebû Bekir'e gönderilmişti. O da bu esiri Hz. Ali'ye vermişti. Onun bu cariyesinden Ömer ve Rukiye adında iki çocuğu dünyaya gelmişti.[203]

Hz. Ebû Bekir, 13/636'da hac vazifesinden döndükten sonra Hâlid b. Velîd'i Şam'daki fetihler için gönderdiğinde yardımcı kuvvet olarak Hâlid b. Sa'îd'i tayin etmiş, kısa zaman sonra bu vazifeden almıştı. Sebep olarak ise İbnü'l-Esîr, Hz. Ebû Bekir'e biat etmekte iki ay gecikmesi ve Hz. Ali'ye "Ya Ebu'l-Hasen! Halifelik konusunda yenilgiye mi uğradınız?" diye sormuş olmasını göstermektedir. Hz. Ali bu soruya, "Sen bu işi bir yarış mı, yoksa halifelik olarak mı görüyorsun?" şeklinde mukabele etmiştir.[204]

Bu tavır da göstermektedir ki Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'e ve onun halifeliğine gönülden razı olmuştur. Eğer onu sevmeseydi ve kendisinden kurtulmak isteseydi bunu yapmazdı.[205]

Hz. Ebû Bekir, Ehl-i Beyt'e daima yakın olmuş ve onları görüp gözetmiştir. Nitekim Buharî'de geçen hadiste şu nakledilmektedir: "Bir gün Hz. Ebû Bekir, ikindi namazını kıldı ve sonra çıkıp gezmeye başladı. Hz. Hasan'ın çocuklarla oynadığını görüp onu kucağına aldı ve 'Babam sana feda olsun. Hz. Peygamber'e benziyor, Ali'ye değil.' dedi. Hz. Ali bunun üzerine gülmeye başladı."[206] Bu sevgi karşılıklı idi ve bu yüzden Hz. Ali, çocuklarından birisinin adını Ebû Bekir koymuştur.[207] Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'e sevgisinden dolayı hilâfet döneminde onu vali yapmıştır.[208]

Diğer yandan Hz. Ebû Bekir, zaman zaman onu yanına çağırır, değişik konularda istişarelerde bulunurdu.[209] Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir dö-

---

203. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II,* 366.
204. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 366; Mahmud Şelebî, *Hayatü İmam-ı Ali,* 273-274.
205. Nedvî, *Hz. Ali,* 113.
206. Buhârî, *Menâkıb,* Sıfâtü'n-Nebî bölümü.
207. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* 90; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 213.
208. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm,* I, 107.
209. Sarıçam, *Hz. Ebû Bekir,* 64.

neminde dinî konularda da danışmanlık yapmış, halkın kendisine sorduğu sorularda müftilik vazifesini ifa etmişti. Medîne'de kaldığı sürece Kur'ân, hadis, bilhassa fıkıhla uğraşmayı diğer resmî görevlere tercih etmiş; hilâfetine kadar resmî bir vazife almamıştır.[210]

4. Hz. Ömer Döneminde Hz. Ali

Hz. Ali, Hz. Ömer'e çeşitli konularda istişarî olarak hizmetler vermiş, ancak kumandanlık veya valilik gibi aktif vazife yapmamıştır.

Irak ve Şam'daki fetihler neticesinde elde edilen toprakları ganimet gibi dağıtmak istemeyen Hz. Ömer'in görüşünü Hz. Ali desteklemiştir.[211]

Hz. Ömer, Ali b. Ebî Tâlib'in içinde bulunduğu ashabın ileri gelenlerinden müteşekkil kimseleri etrafına toplamış, gerek dinî gerekse siyasî konularda kendilerinden istifade etmiştir.[212]

Hz. Ömer'e fikir sormaktan çekinip Hz. Ali'ye gelenlere "Ömer işini bilendir. Ona muhalefeti iyi bulmuyorum." diye cevap verirdi.[213]

Zekât mallarının Hz. Ömer tarafından sayıldığı bir günde, sıcağın altında Hz. Ali'nin Hz. Ömer'e, sayılan malların kaydını tutmak sûretiyle yardım ettiğini görmekteyiz.[214]

Hz. Ömer halife olunca halkı toplayıp kendi maaşı meselesini müzakere ediyordu. Hz. Osman yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamasının kendisine yeterli olacağını ifade ettiğinde, Hz. Ali "Sana ve ailene iyi bir şekilde yetecek kadar olanını al." şeklinde fikrini beyan etmiş, halk da bu sözü tasvip etmiş, Hz. Ömer onun fikrine göre amel etmiştir.[215]

Fey'in beşte birini Medîne'ye getiren Bişr b. Hasâsî Ömer'e emanetleri teslim edince, Hz. Ömer kıymetli malları görmüş ve gelen mal-

---

210. Fığlalı, *İmam Ali,* 56.
211. Muhammed Temmavî, *Hz. Ömer,* 109.
212. Muhammed Temmavî, *Hz. Ömer,* 151.
213. Ali Tantavî-Naci Tantavî, *Ahbâru Ömer ve Ahbâru Abdullah b. Ömer,* 166.
214. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 55-56.
215. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 502-504; Ali Tantavî-Naci Tantavî, *Ahbâru Ömer,* 324.

ların çokluğundan dolayı "Bunlar ne kadar dürüst insanlar!" demekten kendini alamamış; Hz. Ali "Sen dürüst idin, raiyyen de dürüst oldu." diye mukabelede bulunmuştu.[216]

Hz. Ömer iki defa Suriye'ye gitmek durumunda kalmıştı.[217] Her ikisinde de Medîne'ye Hz. Ali'yi vekil bırakmıştı.[218] Aynı şekilde Irak fetihlerine kendisi gitmeyi düşündüğünde de Hz. Ali'yi vekil bırakmayı kararlaştırmıştı. Ancak sonradan Irak'a gitmekten vazgeçmiştir.[219]

Hz. Ömer görevlilerden birini Yemen'e gönderirken takvim tutmasını isteyince, nasıl bir usûl olacağı, hangi takvimin seçileceği konusu ortaya çıkmıştı. Hz. Ali, "Rasûlullah'ın şirk topraklarını terk ettiği, hicret tarihinden itibaren olsun." diye fikir beyan etmiş, Hz. Ömer de bu fikri uygun bulmuştu.[220] İbnü'l-Esîr resmî yazışmalara tarih konulmasının 16/637'de Hz. Ali'nin teklifiyle olduğunu kaydetmektedir.[221]

Hz. Ali, Hz. Ömer döneminde fıkhî hâdiselerde kendisine başvurulan ashabın ileri gelenlerinden birisi idi.[222] Hz. Ömer, Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın kızı Ümmü Külsüm'le, halifeliği döneminde evlenmiştir.[223]

Hz. Ömer, halkın mesciddeki tozlardan rahatsız olduğunu görünce içini hasırla döşedi. Mescidi lambalarla aydınlattı. Hz. Ali bunun üzerine, "Mescidlerimizi nasıl aydınlattıysa Allah'ın nuru kabrinde Ömer'i öyle aydınlatsın." şeklinde dua etmiştir.[224]

Halife Ömer, Ebü'l-Lü'lü kendisini namazda hançerle yaralayınca, kendinden sonra[225] halife seçiminin meşveret usûlüyle yapılmasını, al-

---

216. Tammavî, *Hz. Ömer,* 85.
217. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 55.
218. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 561.
219. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 450.
220. Tammavî, *Hz. Ömer,* 194; Ali-Naci Tantavî, *Ahbâru Ömer,* 204.
221. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 526.
222. Bu hususta değişik örnekler için bkz. Muhammed Tammavî, *Hz. Ömer,* 180, 181, 184, 188, 190.
223. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* II, 537.
224. Tammavî, *Hz. Ömer,* 179.
225. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 137-138.

tı kişiye kendi aralarından birini seçme şartıyla vâsiyet etti. Bu altı kişi Osman, Talha, Ali, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf, Sad b. Ebî Vakkas idi.[226]

Hz. Ali, Hz. Ömer vefat edince onun tekfin işlerinde bulunmuş, daha sonra da insanların huzurunda onu övücü sözler söylemişti.[227] Onun vefatından dolayı çok üzülmüş ve ağlamıştı.[228] Yine Hz. Ömer, "Ali olmasaydı, Ömer helâk olurdu."[229] demiştir.

5. Hz. Osman Döneminde Hz. Ali

Hz. Ömer yaralanınca, ölümüne yakın bir zamanda hilâfet işini ashabın önde gelenlerinden ve aşere-i mübeşşereden Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Osman b. Affan, Ali b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah'a[230] bırakmış; kendi aralarında toplanarak görüşmelerini ve içlerinden birini halife seçmelerini önermişti. Halk oylamasından sonra şûrâ halifeyi seçecekti. Hz. Ömer vefat edince araştırma yapmak için şûrâ halka danışma işini Abdurrahman b. Avf'a verdi.[231] Abdurrahman b. Avf'ın araştırmaları bittikten sonra üç gün süren bu toplantı, Hz. Âişe'nin odasında gerçekleşmişti.[232] Abdurrahman b. Avf'ın araştırmaları sona erince heyetin bulunduğu eve gelip onların da fikirlerini sordu. Uzun süren tartışmalar neticesinde hilâfete Hz. Osman ve Hz. Ali'nin aday olarak kaldıklarını görmekteyiz. Zira ashab ve Müslümanların ileri gelenlerinin kanaatı bu iki kişi üzerinde toplanıyordu.[233]

---

226. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 137-138; Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49-53; Ebu'l-Ferec İbn Cevzî, *Târîhu Ömeri'bni'l-Hattâb,* 189-201; İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 322-330; Ebu'l-Ferec İbn Cevzî, *Sıfatüs-Safve,* I, 287-293; İbn Abdirrabbih, *Ikdü'l-Ferîd*, IV, 373-281.
227. İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 330.
228. Tammavî, *Hz. Ömer,* 422.
229. İbn 'Arabî,*el-Avâsım*, 194.
230. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 160; Geniş bilgi için bkz. Mes'ûdî, *İsbâtü'l-vâsiyye,* 156; İbn Abdirrabbih, *Ikd,* IV, 274-284.
231. Ziyaüddin Rayyis, *İslâm'da Siyâsî Düşünce Tarihi, 172.*
232. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil, III,* 66. İbn A'sem *Fütûh*'unda toplantının Eş'as b. Kays'ın kızkardeşi Fâtıma bint Kays'ın evinde yapıldığını kaydeder. I, 331.
233. H. İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm,* I, 208.

Üç günün bitiminde Abdurrahman b. Avf ve diğer şûrâ üyeleri sabah namazında mescide gelip "Herkes işlerini yürütecek. Emirin kim olduğunu öğrendikten sonra memleketine dönmek istiyor." deyince, Hz. Ali'ye taraftar olanlarla Hz. Osman'a taraftar olanlar arasında ciddi münakaşalar olduğu kaydedilmektedir.[234] Bu ihtilâfta Hâşimîler'le Emevîler'in rekabetinin ortaya çıktığı tartışmalar birçok eserde genişçe yer almaktadır.[235] Tartışmalar devam ederken, Abdurrahman b. Avf, Hz. Ali ve Hz. Osman'ı yanına çağırarak Kur'ân ve sünnete göre hükmetmek ve önceki halifelerin takip ettiği yolu takip etmek hususunda teminat istemesine cevap olarak Hz. Ali, "Kitab ve sünnete evet; önceki iki halife için ise onların bir görüşleri vardı, benim de olabilir." demişti. Hz. Osman'ın aynı soruya "Evet" cevabını vermesinden sonra, Abdurrahman bin Avf kesin cevap veren Hz. Osman'a halifelik vazifesini verdiğini ilan etti.[236] Bu vazife devrinden sonra ensar ve muhâcirler Hz. Osman'a biat etti.[237]

a. Hz. Osman Döneminde Şikâyetlerin Artması

Ümeyyeoğulları'nın devlet kademesindeki kabileci yaklaşımı, valilerin tutumları tebayı rahatsız etmiş, alınan sert tedbirler de çözüm olmamıştı. Neticede halk isyan etmiş, bütün olan bitenden dolayı halifeyi sorumlu tutmuşlardı. Devletin tebasıyla arasındaki bu gerginlik daha sonra Hz. Osman'a başkaldırı haline dönüşecektir. Tezimizin konusunu teşkil eden Hz. Ali dönemi karışıklıklarının temelinde, üçüncü halife Hz. Osman dönemi karışıklıkları yatmaktadır. Bu yönüyle tezimizin sağlam bir zemine oturabilmesi için bu karışıklıkları genel olarak ele alıp değerlendirmemizde fayda olacaktır. Aynı şekilde Hz. Ali'nin

---

234. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 70-71.
235. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 66-70; Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* 112; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,* 57-58.
236. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 71; İmam Muhammed Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille,* 871-872.
237. Nasr b. Ali, *Akîdetü Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a,* II, 653-654, (Şûrâ hâdisesi ile ilgili Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,* 28-31; İbn Abdirrabbih, *el-Ikd,* IV, 273-283; Muhammed Yûsuf Mûsâ, *Nizamü'l-Hükm fi'l-İslâm,* 104-102.

bu dönemdeki tutumları, hilâfeti zamanında Ümeyyeoğullarıyla olan münasebeti açısından önem arz etmektedir.

Hz. Osman'ın hilâfeti, tarihî olarak genel bir değerlendirme yapıldığında ikiye ayrılır. Bunlardan birinci altı yıllık devre (24-29/644-649) "iyi idare"; ikinci altı yıllık devre (30-35/650-655) de "karışıklık ve kötü idare" diye tavsif edilir.[238] Hz. Osman döneminin ikinci devresinde Basra, Kûfe gibi şehirlerde ve Mısır, Suriye gibi ülkelerde yoğunlaşan hâdiselerin ve İslâm toplumunda başgösteren karışıklıkların iyi araştırılması gerekir. Zira o dönemden günümüze kadar tesirlerini sürdüren "fitne" hareketi aynı dönemde başlamış, Irak ve Mısır'da odaklaşmıştır. Bu sebepten önemli şehir ve ülkelerin o zamanki durumunu gözden geçirmek gerekir.[239]

Basra: Hz. Osman 29/649-650'de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra valiliğinden alıp yerine kendi dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i tayin etti. Diğer yandan Abdullah b. Sebe'i fitnenin sebebi olarak gösterenler, yaptığı bölücü hareketlerden bahsetmektedir. Onun Basra'ya geldiğini, Kaysoğulları'ndan Hukeym b. Cebele'nin de desteğiyle sapık fikirlerini yayıp fitne faaliyetlerine devam ettirdiğini;[240] buradaki faaliyetlerinden dolayı yeni vali tarafından hesaba çekildiğini; kovulduktan sonra da Kûfe'ye gittiğinden bahsederler.[241] Basra'daki fitnenin elebaşla-

---

238. Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri,* 34; Üçok, *İslâm Tarihi,* 9; Çağatay, *İslâm Tarihi,* 376; M. Ebû Zehra, *Dünya İslâm Birliği,* 273; Akkad, *Abkariyyatü Osman b. Afvan,* 139.

239. Muhammed Hudarî, *Târîhu'l-İslâm,* I, 30.

240. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 144-145; İbn Sebe'nin görüşleri ve faaliyetleri için bak.; Abdurrahman Meydanî, *Tarih Boyunca Yahudi Oyunları,* 171; İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr, Taberî, Zehebî, İbn Ebî Bekr, İbn Haldûn, Ebu'l-Fidâ gibi tarihçiler rivayetlerini Seyf b. Ömer'den aldıkları için Hz. Osman dönemi karışıklıklarının esas sebebi olarak İbn Sebe'yi göstermişlerdir. Sabri Hizmetli, *Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi, A.Ü.İ.F.D.*, XXVII, 150; Ayrıca Murtaza Askerî, Seyf'in rivayetini esas alan yukarıdaki kaynakları zikrettikten sonra, Reşid Rıza, Said Afganî, Hasan İbrahim, Ferid Vecdi, Ahmed Emin gibi yakın dönem müelliflerin İbn Sebe'i kabul ettiklerini kaydeder. Ayrıca müsteşriklerden Nicholson, Welhausen ve Donaldson'un da kabul ettiğini bir şema ile göstermektedir. Bak. M. Askerî, *Ümmü'l-Mü'minîn Âişe,* 267.

241. Meydanî, *a.g.e.,* 170; Muhammed Hudarî, *Târîhu'l-İslâm,* I, 35. (İbn Sebe' San'alı bir Yahudi olup siyah bir kadının oğludur. Bundan dolayı İbn Sevda

rı haline gelen Hukeym b. Cebele hırsızlık yapmakla meşhur olmuş ve fitne çıkarmayı adet haline getirmişti.[242]

Kûfe: Hz. Osman, Kûfe'ye Sa'd b. Ebî Vakkas'ı vali tayin ettiğinde, Abdullah b. Mes'ûd da vergi toplamak üzere yanında bulunuyordu. İbn Mes'ûd'dan borç alan Sa'd günü gelmesine rağmen borcunu ödemeyince, İbn Mes'ûd halktan bazı kimseleri yanına alarak Sa'd aleyhinde konuşmaya başlar. Aynı şekilde Sa'd da, İbn Mes'ûd'un aleyhinde konuşuyordu. Aralarının iyice açılması üzerine durumdan haberdar olan Hz. Osman ikisine de kızıp Sa'd'ı görevden alır. İbn Mes'ûd'u görevinde devam ettirmiş, Sa'd'ın yerine vali olarak Velîd b. Ukbe'yi tayin etmişti..[243] Halk, zaten karışık olan Kûfe'ye gelen Velîd b. Ukbe'yi, sabah namazını içkili olarak dört rekat kıldırdığı için, Hz. Osman'a şikâyet etmişti. Hz. Osman yaptırdığı tahkikatta durumu doğru bulunca Velîd'e, Hz. Ali'nin de fikrini alarak had cezası uyguladı. Bu olayı müteakip valilikten azletti.[244]

Velîd'in yerine tayin edilen Sa'îd b. el-Âs, kısa zamanda kendini halka sevdirdi. Halka açık dertlerini dinlediği bir günde, toplantıda çıkan tartışmada bir grup insan valinin yanında bazı kimseleri dövmek istemiş, o buna engel olmuştu. Buna kızan bu insanlar vali aleyhinde çalışmaya başlamışlardı. Vali durumu halifeye bildirince, Hz. Osman onların Şam'a gönderilmesini emretti. Oraya sürgün edilen muhaliflere Muâviye de iyi muamelede bulunmamış, onlar da karşı tavır almışlardı. Yine Kûfe'de Mâlik el-Eşter'in öncülüğünde bir grup, valiyi sürekli rahatsız ediyordu.[245]

---

denilmiştir. Hz. Osman zamanında Müslüman olmuş, daha sonra Müslümanları sapıtmak için değişik beldeleri dolaşmıştır. Önce Hicaz sonra Basra, daha sonra Kûfe'ye gitmiş, Şam'a da uğradıktan sonra Mısır'a gitmiştir. Oradan da Hz. Osman'ın hali için Medîne'ye gelmiştir. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam, V,* 49; Makrizî, *Hıtat*, II, 334; Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhebleri,* 34-35; Muhammed Rıza, *Zinnûreyn Osman b. Affan,* 144-145; Abdulaziz Salim, *Târîhu's-Siyasî,* 301-302.

242. Hudarî, *Târîhu'l-İslâm,* I, 34.

243. Hudarî, *Târîhu'l-İslâm,* I, 31-32; Ebu'l-Ferec İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî,* V, 136.

244. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 344-345; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* 35; Ebu'l-Ferec İsfahânî, *Eğânî,* V, 125; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* XIV, 311-312.

245. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 346.

Diğer yandan Muâviye kendisine gönderilenlerden hoşnud olmadığını Hz. Osman'a bildirince, o da Hıms'a Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'in bölgesine sürülmelerini emretti. Abdurrahman bunları iyice sıkınca, düşüncelerinden vazgeçip pişman olduklarını bildirdiler. Durumu halifeye soran valiye, Hz. Osman, onların Kûfe'ye dönebileceklerini bildirince Kûfe'ye geri döndüler. Ama geldiklerinde fitneyi daha da artırdılar. Bunlar Mâlik el-Eşter,* Sabit b. Kays en-Nehaî, Kumeyl b. Ziyad en-Nehaî, Cündeb b. Kâ'b el-Ezdî, Urve b. el-Ca'd, Ömer b. el-Ca'd, Âmir b. el-Hamle el-Huzâî ve Zeyd b. Suhan el-Abdî idi.[246]

Vali daha da kötü olan durumu halifeye bildirmek için Medîne'ye gelir. Sa'îd, Kûfe'ye dönerken fitneci grup Hz. Osman'a gelerek Sa'îd'i vali olarak istemediklerini bildirdiler. Hz. Osman durumun vehametinden endişe edip Sa'îd'i azlederek, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi tayin eder.[247] Fitne halim selim insanlara galip gelmiş, merkezî yönetim ve valilerin iktidarı zayıflamış, bunların halkın üzerinde otoritesi kalmamıştı.

Şam: Muâviye, Hz. Ömer döneminde Şam valiliğine getirilmişti. Hz. Osman da yerini değiştirmemişti. Muâviye, Hz. Osman'ın ölümüne kadar bu görevde kalmıştı.[248] Fitneler ülkede artarken, İbn Sebe'i fitnelerde baş amil olarak gösterenler Şam'da da onun fitnesinden bahsederler. "Buraya gelen İbn Sebe' dünya malına değer vermeyen Ebû Zer'in yanına gitmiş, onu Muâviye'ye karşı kışkırtmış, daha sonra Ebû'd-Derda'nın yanına gidip aynı şeyleri ona da telkin etmiş, fakat ondan yüz bulamamış." şeklinde bilgiye rastlamak mümkündür. Ebû Zer, Muâviye'nin mal biriktirmesi ve refah içinde yaşamasına kızıyor-

---

* Mâlik el-Eşter, Yemen asıllı Mezhic kabilesine mensuptur. Bi'setten önce doğduğu halde Hz. Peygamber (s.a.)'i göremedi. Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın kumandasında Bizans'la yapılan savaşlarda kendini gösterdi. Cemel ve Sıffîn savaslarında aktif rol oynadı. Yermük Savaşı'nda (15/636) bir gözünü kaybettiği için "Eşter", (göz kapakları ters çevrilmiş) lakabıyla meşhur oldu. Hz. Ömer devrinin son yıllarından itibaren Kûfe'de oturmaya başlayan Mâlik el-Eşter, şehrin en nüfuzlu kişilerinden biri oldu.

246. Hudarî, *Târîhu'l-İslâm,* I, 34.
247. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 167.
248. Halife, *Târîh,* II, 178.

du. Şam sokaklarında fakirler onu destekliyor, fakat zenginler bundan tedirgin oluyorlardı.[249]

Muâviye, Ebû Zer'i bu tavırlarından dolayı, Hz. Osman'a bildirmişti. Halife kendisine göndermesini isteyince Muâviye denileni yaptı. Ebû Zer, kendisini Medîne'de dinleyen halifeye de aynı şekilde karşı gelmişti. Bunun üzerine halife, Ebû Zer'i Rebeze'ye gönderdi. Ebû Zer'e karşı takınılan bu tavır, birçok sahabenin tepkisini çekmişti.[250]

Kûfe'de, Mâlik el-Eşter'in, Sabit b. Kays, Sa'sa'a b. Suhan, Zeyd b. Suhan, Amr b. Hamık ve arkadaşları kargaşa çıkarınca vali Sa'îd b. el-Âs halifeye bildirmiş, o da âsîlerin Şam'a sürülmesini istemişti. Şam'da Muâviye onlara rahat vermemiş, onlar da orada huzuru bozmuşlardı. Muâviye fitneyi önleyemeyeceğini anlayınca halifeye durumu bildirmiş, daha sonra âsîler Abdurrahman b. Hâlid'in valiliğindeki Hıms'a sürgün edilmişti.[251]

Mısır: 27/647-48'de vali Amr b. el-Âs, Mısır haracını toplama görevinden alınmış, yerine Hz. Osman'ın süt kardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh tayin edilmişti. Amr b. el-Âs'la Abdullah arasında anlaşmazlık olmuş, Abdullah durumu Hz. Osman'a yazarak Amr'ın Mısır haracı işlerine karıştığını bildirmişti. Aynı şekilde Amr da mektup yazarak Abdullah'ın savaş işlerine karıştığını bildirmişti. Hz. Osman bunun üzerine Amr'ı azledip Abdullah'ı harac ve savaş işlerine tayin etmişti.[252]

İbn Sebe'i fitnede esas âmil olarak kabul edenler, gelişen hâdiselerde onun büyük payı olduğunu vurgularlar. Hicaz bölgesinde sapık fikirlerini yayan İbn Sebe'in aynı fikirlerini Basra, Kûfe ve Şam'a giderek yaydığını, oradan da Mısır'a gittiğini kaydetmektedirler.[253]

Mısır'da fitneyi yürüten iki kişi daha vardı. Bunlardan birisi Muhammed b. Ebî Huzeyfe idi. Muhammed yetimken çocukluğunda

---

249. Hudarî, *Târîhu'l-İslâm,* I, 36.
250. Hudarî, *Târîhu'l-İslâm,* I, 37.
251. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 346; Bessam Aseli, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* 70-78.
252. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 88; İbn Kesîr, *Bidâye* ,VII, 170.
253. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 93; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 49.

Hz. Osman onu himaye edip büyütmüş, ailesinden biri gibi bakmıştı. Hz. Osman halife olunca ondan valilik istemiş, o da bu işi yapamayacağından dolayı vermemişti. Halifeye kızan Muhammed istediği yere gidebileceğine dair izin alınca Mısır'a gitmişti. Halifenin aleyhine olanların safına katılmıştı. Muhalif bir diğer şahıs da Muhammed b. Ebî Bekr idi. Babasından dolayı insanların teveccühünü kazanmış ve bu teveccühü kullanmak istemiş, halkı halifeye karşı tahrik için çaba sarfediyordu.[254]

Medîne: Devletin merkezi olan Medîne'de halife bulunuyordu. Birçok yerden gelen valilerden şikâyet haberleri, Hz. Osman'ı bir hayli zor duruma düşürmüş, bunun üzerine halife valileri Medîne'ye çağırmıştı. 34/654 yılında Hıms'ta Abdurrahman b. Hâlid'in bulunduğu yere sürgün edildikten sonra affedilerek tekrar Kûfe'ye gönderilen âsîler, Kûfe emiri Sa'îd b. el-Âs'a karşı gelip onu ve halifeyi eleştirdiler. Hz. Osman'a bazı adamlarını göndererek, yakınları olan Emevî soyunu vali tayin etmemesini, bu işe layık kimseleri ve İslâm'a ilk girenlerin atanmasını istediler. Halifeye ağır sözler söyleyerek onu çok zorladılar. Halife muhalifleri ikna etmiş, geldikleri yere göndermişti. İşte bu gelişen hâdiseler sebebiyle bazı valilerle istişare yapmıştı.[255] Muâviye, Abdullah b. Sa'd, Sa'îd b. el-Âs, Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Âmir'e haber göndererek onlarla bir araya gelip istişarede bulunmuştu. Halkın dedikodularını kesmek için Abdullah b. Âmir "halkı cihadla meşgul edip fitneye fırsat vermemeyi", Sa'îd b. el-Âs "itiraz edenlerin reislerinin öldürülmelerini"; Muâviye de "herkesin kendi vilayetinde bunlarla nasıl uğraşabilecekse öyle mücadele edilmesini"; Abdullah b. Sa'd ise "insanların mala olan meyillerinin tatmin edilmesini" teklif etmişti. Amr b. el-Âs çok değişik bir çıkış yaparak "halifenin Ümeyyeoğulları'nı gözetmesinden dolayı problem olduğunu, akrabaların kendisine göre davrandığını, bunun da halka kötü yansıdığını" söylemiş, şunu da ilave etmişti: "Ya mutedil ol, ya da bu görevden ayrıl. Eğer bunu yapmayacak olursan, azim ve şiddetle bu işe sarıl ve emirlerini uygulat!". Bu söz üzerine Hz. Osman ona kızmış, ama daha sonra da gönlünü almıştı. Netice olarak halife mal vererek âsîlerin gönüllerinin alınması-

254. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161.
255. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 166-167; İbn Haldûn, *Târîh*, 343.

nı, ayrıca savaş için sınırlara gönderilmesini emredip, valileri vazifelerine tekrar göndermişti.[256]

Medîne'de Hz. Osman'ın taraftarı olarak bilinen Zeyd b. Sâbit, Ebû Useyd es-Sa'îdî, Kâ'b b. Mâlik ve Hassan b. Sâbit gibi kimseler vardı.[257] Bir de memnun olmayan ve gidişatı beğenmeyen ashab vardı. İşte bunlar Hz. Ali ile görüşerek Hz. Osman'ı ikaz etmesini istediler. Hz. Ali halifenin huzuruna girip onun faziletlerinden, önceki halifelerden aşağı kalır bir tarafı olmadığından bahsettikten sonra hilâfet makamının sorumluluğunu hatırlatarak "Ey Osman! Seni bu ümmet için öldürmeye ve ölüm kapısını açıp kıyamet gününe kadar bu kapının açılmasına vesile olmadan sakınmanı dilerim. Böyle bir devlet başkanı, insanlara fitne elbisesini giydirir..." gibi sözler sarfeder. Hz. Osman bu fikirlerin sahiplerinin kim olduğunu anladığını söyleyince, Hz. Ali: "Eğer Hz. Ömer gibi zayıf kimseleri barındırmış olsaydın, sana ben de gelmezdim." deyince, Hz. Osman, Muâviye'yi Hz. Ömer'in tayin ettiğini, yine akrabası Muğîre b. Şu'be'yi de tayin ettiğini söylemiş; Hz. Ali ise Ömer'in dirayetinden her ikisinin de çok korktuğunu, fakat Muâviye'nin şimdi halife adına işler yaptığını söyleyerek oradan ayrılmıştı. Daha sonra Hz. Osman mescidde halka hitaben kendi yumuşaklığını ifade ederek herkesin bunu suistimal edip sesini yükselttiğini, halbuki Hz. Ömer döneminde kimsenin sesini dahi çıkartamadığını ifade eden bir konuşma yapmıştı. Bunun üzerine damadı Mervân b. Hakem ayağa kalkarak "Bizimle sizin aranıza kılıçlar girsin." deyince halife onu azarlamış, kendi işlerine karışmamasını söylemişti.[258]

Valilerin yaptığı işlerin halkı rahatsız etmesi bir hayli artmış, şikâyetler halifeye ulaşmıştı. Hz. Ali'nin de tavsiyesiyle Hz. Osman valileri teftişe bazı kimseleri gönderdi. Kûfe'ye Muhammed b. Mesleme, Basra'ya Üsâme b. Zeyd, Şam'a da Abdullah b. Ömer gönderildi. Görevliler halifeye müsbet rapor getirmişti. Fakat Mısır'a gönderilen Ammâr b. Yâsîr, oradan geç dönmüştü.[259]

---

256. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 149-150; İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 167; S. Behnesavî, *el-Hilâfetü ve'l-Hülefâ-i Râşidîn,* 260; Hüseyin Heykel, *Osman b. Affan,* 117.
257. İbn Haldûn, *Târîh,* III, 143; Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* 118.
258. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 150-153; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 45.
259. İbn Haldûn, *Târîh,* II, 143; Makrizî, *Hıtat,* II, 334-335.

Mısır'daki hoşnutsuzluk ve kargaşa neticesinde Muhammed b. Ebî Bekr ile Muhammed b. Ebî Huzeyfe, 600 kişilik bir grubu kışkırtarak Hz. Osman'ı protesto etmek için umreci sıfatıyla Medîne'ye gönderdiler. Durumu bir mektupla vali Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh halifeye haber verdi.[260] Hz. Osman, grubun Medîne'ye girmeden geri gönderilmesi için Hz. Ali'ye vazife verir.[261] Hz. Ali, Cuhfe'deki âsîlerin yanına gittiğinde bu hallerinden vazgeçmelerini öğütledi ise de onlar, "Biz bu adam (Ali) için savaşıyor ve halifeyi protesto ediyoruz. O da kalkmış bize onu savunuyor." diye karşı çıkmışlardı. İbn Kesîr'de geçtiğine göre, âsîler Hz. Ali'ye "Hz. Osman'ın bazı arazileri koruluk haline getirdiğini, seferdeki iki rekatı dörde çıkarttığını, büyük sahabeleri bırakıp gençleri vali tayin ettiğini, Ümeyyeoğulları'na diğer insanlara göre daha fazla ihsanda bulunduğunu" ileri sürdüler. Hz. Ali bunların sebeplerini birer birer izah etmişti. Yine bu tenkitleri bizzat mescidde Hz. Osman'ın cevaplandırdığı rivâyetini görmekteyiz. "Koruluğu kendisi için değil, Hz. Ömer gibi Beytülmâl'in develeri için edindiğini, mushafları ihtilâfı önlemek için yaktırdığını, nitekim tek nüshadan çoğaltıldığını, Mekke'de seferî namazı kılmayışının sebebinin oradan evlenmesi olduğunu ve yine genç kimseleri dirayetinden dolayı vali yaptığını, Rasûlullah'ın Üsâme'yi ordu komutanı yapmasını misal göstererek izah etmişti. Kendi kabilesi olan Ümeyyeoğulları'nın tercihini ise "Rasûlullah, Kureyşlileri diğer kabilelere tercih ederdi." diyerek âsîlere tenkit ettikleri şeylerin sebeplerini açıklamıştı. Daha sonra âsîler Mısır'a gitmek için geri dönmüşlerdi.[262]

İbn Kesîr'in Vâkıdî'den naklettiği rivâyete göre Hz. Ali, daha sonra halife Hz. Osman'a gelmiş, "İnsanların senden duyacağı ve sana karşı şahit olacakları yaptığın hatalardan dolayı tevbe et. Çünkü bütün şehirlerden sana karşı komplo hazırlıyorlar. Yarın Kûfe'den, ertesi gün Basra'dan insanlar gelecek, 'Şunları ikna et ya Ali!' diyeceksin." Deyin-

260. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 161-162.
261. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 353.
262. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 170-171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 162-163; (Asîlerin ileri sürdükleri beş veya altı şartı farklı şeyler olarak zikrederek, halifenin ikna için Hz. Ali'yi gönderdiği ve ikna ettiğini kaydeder.) İbn 'Arabî, *El-Âvâsım mine'l-Kavâsım,* 125.

ce, Hz. Osman halka karşı hutbe irad eder; insanlar duygulanır ve ağlar. Bu konuşmalardan sonra evine dönen Hz. Ali, halifenin kapısında kalabalığın olduğunu görür. Mervân'ın toplanan halk ile ilgili ileri geri konuşmasından sonra halifeye onlarla konuşmasını söylediğinde Hz. Osman, "Ben onlara karşı konuşmaya utanıyorum." demişti. Mervân, halka hakaret ederek onları halifenin kapısından kovar. Oradakiler durumu gelip Hz. Ali'ye bildirdiklerinde Hz. Ali, Osman'ın yanına giderek, Mervân'la ilgili güveninin nedenini sorar. Mervân'ın kendisini dininden ve aklından saptırmak istediğini, halka görüş beyan edecek yeteneğe sahip olmadığını, ikazlarını nazara almadığını, bir daha kendisine gelip ikazda bulunmayacağını bildirerek evine döner. Nâile, Hz. Ali'nin haklılığını, Mervân'ın kendisinin ölümüne sebebiyet vereceğini Hz. Osman'a söyler. Bu konuşma Mervân'ın kulağına gidince, Nâile'ye kızarak bir şeyler söylemek istemiş, Hz. Osman onu susturmuştu.[263]

b. Halife Osman'ın Muhasara Edilmesi ve Katli

İslâm tarihinde, Hz. Peygamber'den sonra üçüncü halife olarak on iki yıl hilâfet makamında bulunan Hz. Osman, devletin değişik yerlerinde oluşan hoşnutsuzluğun meydana getirdiği halk ayaklanmasına engel olamamıştı. Âsîler Medîne'ye kadar gelmiş, halifeyle pazarlığa girişmişlerdi. Bu isyana cesaret, onları Hz. Ali döneminde de birçok icraata karşı çıkma gibi bir alışkanlığa götürmüş, Hz. Ali bu durum karşısında birçok sefer geri adım atmak zorunda kalmıştı.

Şevval 35/Ocak 661 senesinde Mısırlılar, hac için dört grup halinde 1.000 kişilik bir grupla Gâfıkî b. Harb el-Hakkî; Kûfeliler de yine dört grup teşkil ederek Abdullah b. Asam; Basralılar da dört grup teşkil ederek Hurkus b. Züheyr es-Sa'dî başkanlığında Medîne'ye geldiler.[264]

---

263. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 172-173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 164.

264. Taberî, *Târîh,* IV, 372; Halife, *Târîh,* 168: İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 173-174; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 50-51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 161; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 252; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* 84; İbn Haldûn, *Târîh,* II, 244; Asîlerle ilgili geniş bilgi için bak. Gafikî b. Harb, 112; Sudan b. Hamran, 113-114; Abdullah b. Budeyl, 114-115; Hukeym b. Cebele, 115-116; Mâ-

Medîne yakınlarına gelen ilk grup, Mısırlılar olmuş ve halifeyle müzakereye başlamışlardı.[265] Halifeyi azledeceklerini veya kendisinin bu işten ayrılacağını hesaba katarak, yerine getirmeyi düşündükleri kimselere müracaatta bulunmaya başlamışlardı. Basralılar Talha'ya, Kûfeliler Zübeyr'e ve Mısırlılar da Hz. Ali'ye teklif getirmişler; her üçünden de şiddetle red cevabı almışlardı. Hz. Osman kendi adına âsîlerle konuşmak için Hz. Ali'yi göndermiş, kendisiyle yapılan görüşmeden sonra ikna olmuşlardı. Daha sonra da Medîne dışındaki arkadaşlarının yanına dönmüşlerdi.[266] Ancak daha sonra topluca Medîne'ye kalabalık bir şekilde aniden dönmüşlerdi. Bu dönüşün sebebi ise yolda Hz. Osman'ın ulağını yakalayıp üstünü aramaları ve bir mektup bulmalarıydı. Hz. Osman'ın kölelerinden birinin üzerinde bulunan bu mektupta, halifenin mührü vardı. Mektupta âsîlerin öldürülmesi yazıyordu. Hz. Osman'a gelip durumu sorduklarında köle, binek ve mührün kendine ait olduğunu; ama yazının kendisine ait olmadığını söylemişti. Mısırlılar isyan edip geldiklerinde Mısır valisi Abdullah b. Sad b. Ebî Serh'in yerine Muhammed b. Ebî Bekr'in atanmasını istemiş, Hz. Osman da bunu kabul etmiş, bunun üzerine Mısır'a gitmek için yola çıkmışlardı. Halbuki mektupta Muhammed b. Ebî Bekr'in öldürülmesi yazıyordu.[267]

Âsîler halifenin izahlarına inanmayıp, evini muhsara ettiler. Bu durumda dahi Hz. Osman mescide gidebiliyordu. Muhasaranın devam ettiği bir cuma günü hutbede iken, âsî halk onun konuşmalarına itiraz etmiş, hutbeden inince elindeki Rasûlullah'ın, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in kullandığı asayı kırmışlardı.[268] Hz. Osman, muhasara edildiği 40 gün-

---

lik el-Eşter, 116-119; Abdurrahman b. Udeys, 12; İbn 'Arabî , *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*.

265. Vida, *Osman b. Affan,* İ.A., IX, 430.

266. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 174; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 51; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 145.

267. Taberî, *Târîh,* IV, 371-373; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 253; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* 39; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* 20; Halife, *Târîh,* 169; İbn 'Arabî, *el-Avâsım,* 126-128; İbn Şebbe, *Târîhu Medîneti'l-Münevvere,* IV, 1150; Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm,* 119.

268. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 168; İbn Kesîr elinde zincirle Hz. Osman'ı bağlamak niyetiyle ona şiddetle karşı gelen kişinin Cebele b. Amr es-Sa'îdî olduğunu söyler. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 176.

lük zaman zarfında geçen her cumada ve hatta şehid edildiği son cuma günü de mescide çıkmıştı. Bu son cuma namazından sonar evine gittiğinde hâdiseler kızışmış, evini âsîler iyice muhasara altına almışlardı. Sahabeden bazıları oğullarını Hz. Osman'ı korumak için göndermişti. Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hüseyn'i; Hz. Zübeyr, Abdullah'ı göndermişti. Yine bunların arasında Abdullah b. Ömer de vardı. Âsîler isteklerinin bazılarının gerçekleşeceğini düşünüyorlar;[269] Hz. Osman'ın hilâfetten vazgeçmesini veya Mervân'ın kendilerine verilmesini istiyorlardı.[270] Hz. Osman Hz. Peygamber'in kendisine, emirlik yapacağını, ama onu kendisinden almak isteyenler olacağını söylediğini belirtip "Allah'ın giydirdiği bu gömleği çıkartma" hadisince tekliflerini reddetmişti.[271] Bu hadisi rivayet eden Âişe'ye Nu'mân b. Beşîr, seneler sonra Hz. Osman'a muhalefetinin sebebini sormuş, o da bu hadisi unuttuğunu söylemişti.[272] İbn Kesîr, Hz. Osman'ı muhasara altında iken sahabenin ileri gelenlerinden Hz. Ali, Talha, Zübeyr'i çağırıp Rasûlullah'ın kendisiyle ilgili iltifatkâr sözler söylediklerini ve onların bunu tasdik ettiklerini genişçe anlatır.[273] Muhasara sırasında Hz. Osman, Muâviye'ye mektup göndererek yardım istemiş, bunun üzerine hareket eden ordu Vadi'l-Kurâ'ya geldiğinde halifenin şehid edildiğini duyunca geri dönmüştü. Aynı şekilde Basra valisi Abdullah b. Âmir'den de yardım istemiş, Mucaşe b. Mes'ûd komutasında gönderilen askerler, Rebeze'ye geldiğinde ölüm haberini duymuştu.[274]

Âsîler Hz. Osman'a su dahi vermemişlerdi. Hz. Osman'ın sahabenin ileri gelenlerinden yardım istemesiyle Hz. Ali, Talha ve Zübeyr, suyun Ümmü'l-Mü'minîn tarafından götürülmesinin uygun olacağını düşünmüşlerdi. Bu karardan önce, Hz. Ali âsîlere gidip konuşmuş, netice alamayınca kızmıştı. Daha sonra Ümmü Habîbe'nin, bineği ile su

---

269. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 176; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 252; İbn Abdirabbih, *Ikd,* IV, 290; İbn 'Arabî, *el-Avâsım,* 134; Halife, *Târîh,* 174; İbn Hacer, *Tehzîb,* V, 141-142.
270. İbn Abdirrabbih, *el-Ikd,* IV, 289.
271. İbn Mâce, *Sünen,* Kitâbu'l-Fedâil, I, 41.
272. Halife, *Târîh,* 170.
273. İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 176-181; Halife, bunları bütün insanlara söylediğini kaydeder. *Târîh,* 173.
274. Taberî, *Târîh,* IV, 368; İbn Haldûn, *Târîh,* II, 148.

getirmiş olduğunu gören âsîleri katırın üstündeki ipleri kesip suyu yere dökmüş, Ümmü Habîbe'yi sarsmış, sonra da evine götürmüşlerdi.[275]

Bu gerginlik devam ederken Hz. Âişe, kardeşi Muhammed'in kendisine refakat etmesini isteyerek hacca gitmeyi murad etmiş, kardeşi olumsuz cevap verince o kendisi gitmişti.[276]

Muhasara artık kaldırılmaz bir boyuta ulaşmış, âsîler daha da ileri giderek etraftaki evlerden Hz. Osman'ın evine girmiş, onu sıkıştırmışlardı. Hz. Osman hilâfeti bırakmama meselesinde kararlılık gösterince Kur'ân okuyorken şehid etmişlerdi.[277] Kendisini öldürmek üzere eve girenlerin içinde Muhammed b. Ebî Bekr de bulunuyordu. O halifeye hakaret ettiğinde, Hz. Osman "Ben mü'minlerin emiriyim." şeklinde cevap vermişti.[278] Taberî, Seyf'in rivayetiyle Hz. Osman'ın evine Kinâne b. Bişr, Sevdan b. Humran ve Amr b. Hamık'ın girdiğini ve halifeyi Amr'ın öldürdüğünü kaydeder.[279] Halife şehid edildiğinde, üzerinden akan kanların, önünde açık duran mushaftaki Bakara Sûresi 137. âyette "Onlara karşı sana Allah yeter." yazılı sayfaya düştüğü rivâyeti vardır.[280] Ölüm haberi Hz. Ali'ye ulaşınca oğullarına kızmış, "Siz varken bunlar nasıl oluyor?" diye onlara çıkışmıştı.[281] Taberî, Seyf'in rivayetinde Abdullah b. Selâm'ın âsîlere engel olmaya çalıştığını; fakat ona "Yahudi çocuğu" diyerek azarlayıp sert davrandıklarını, bu yüzden onun dönmek zorunda kaldığını kaydeder.[282]

---

275. Taberî, *Târîh,* IV, 385-386; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 54; İbn Haldûn, *Târîh,* II, 149.
276. Taberî, *Târîh,* IV, 386; İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 420; İbn Haldûn, *Târîh,* II, 149; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,*V, 54.
277. Taberî, *Târîh,* IV, 388.
278. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,* "Baban seni görse benim için ağlardı." ifadesi vardır. 44; Aynı rivayet İbn A'sem'de de mevcuttur. *el-Fütûh,* I, 71-72; İbn Abdirabbih, *Ikdü'l-Ferîd,* IV, 292; İbn Hacer, *Tezhîbü't-Tezhîb,* V, 132.
279. Taberî, *Târîh,* IV, 391-393; Mes'ûdî, Hz. Osman'ı önce Kinâne b. Bişr'in yaralayıp sonra da Humran el-Muradî'nin öldürdüğünü veya Amr b. Hamık'ın öldürdüğünü kaydeder. *Murûc,* 355.
280. Halife, *Târîh,* 175; İbn 'Arabî, *el-Avâsım,* 135-136; Kirmanî, *Ahbârü'd-Düvel,* 300; Taberî, *Târîh,* IV, 384.
281. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 346
282. Taberî, *Târîh,* IV, 391.

Hz. Osman'ın cenazesi üç gün yerde kalmış,[283] defnedilmek istendiğinde âsîler engel olmuşlardı. Cenazesi akşam ve yatsı arası Medîne dışında "Huş Kevkeb" denilen yere defnedilmişti.[284] Rivâyetlere göre Hz. Ali, Talha, Zeyd b. Sabit, Kâ'b b. Mâlik gibi maktul halifenin yakın arkadaşları cenazeye katılmıştı.[285] İbn Kuteybe, Hz. Osman'ın oruçlu iken şehid edildiğini, rüyasında Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i gördüğünü, kendisini iftara beklediklerini kaydeder.[286]

Hz. Osman, âsîler tarafından[287] kırk günden fazla muhasara edildikten sonra 28 Zilhicce 35/Mayıs 656 Cuma günü akşam öldürülmüştür.[288] On iki sene hilâfet süresi olan Hz. Osman vefat ettiğinde 87 veya 88 yaşında idi.[289]

Bu olayın hemen ardından âsîler Mervân b. Hakem'i, Velîd b. Ukbe'yi ve Sa'îd b. el-Âs'ı aramaya başlamışlar; ama aradıkları kişiler Medîne'den çıkıp bilinmeyen bir yere gitmiş olduklarından bulamamışlardı. Diğer yandan Hz. Osman'a yardım için Muâviye'nin gönderdiği birlikler Vadi'l-Kurâ'ya, Kûfe ve Basra'dan gelen birlikler Rebeze köyüne geldiklerinde acı sonucu öğrenince geri dönmüşlerdi.[290]

Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Hz. Peygamber sonrası İslâm tarihinde "fitne"[291] olarak kabul edilen hâdiselerin en büyüğü olduğu için, Müslümanların kendi devlet başkanlarını öldürmekle sonuçlanması "kübra"lık sıfatını da eklettirmiş, neticede bu hâdise "el-fitnetü'l-küb-

283. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 80; İbn Abdirabbih, *el-Ikd,* IV, 286.
284. İbn Kuteybe, *el-İmâme,* 42-43; İbn Abdirabbih, *el-Ikd,* IV, 286; İbn Haldûn, *Târîh,* III, 150.
285. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 180; İbn Kuteybe, *Me'ârif,* 85; Ya'kûbî, *Târîh,* 176.
286. Taberî, *Târîh,* IV, 285-286; Nesefî, *Tabsıratü'l-Edille,* 877.
287. Belâzurî, *Ensâb,* II, 205; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 55; Halife, *Târîh,* 176. (Değişik tarihler de kaydetmektedir); İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* V, 141; Taberanî, *Mu'cem,* I, 77.
288. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 358; Taberî, *Târîh,* IV, 385; Farklı rivayetler için; İbn A'sem, *Fütûh,* I, 429; Makrizî, *Zehebü'l-Mesbuk,* 22; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* 197; İbnu Haldûn, *Târîh,* II, 150.
289. Taberanî, *Mû'cem,* I, 78.
290. Taberî, *Târîh,* IV, 368.
291. Fitne kelimesi için bak. Çağrıcı, "Fitne", *T.D.V.İ.A.*, XIII, 156-159.

ra" olarak isimlendirilmiştir.[292] Bu fitne Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle bitmemiş, daha sonra halife olan Hz. Ali'nin döneminde daha şiddetli bir şekilde ve farklı boyutta devam etmiştir.

292. "el-Fitnetü'l-Kübrâ" tabiri için bak. Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ;* Abdulaziz Salim, *Târîhu's-Siyasî,* 285; Bessam Aseli, *Muâviye b. Ebî Süfyân,* 78.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ'YE BİAT EDİLMESİ

A. HZ. ALİ'NİN HALİFE SEÇİLMESİ

Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar kendisinin halife olmasıyla başlamamıştır, demek uygun olacaktır. Gerek Cemel ve gerekse Sıffîn'deki muhalifleri, öncelikle halifeye biat etmeyi reddetmiş veya biattan sonra muhalefet edenlerdi. Dolayısıyla, Cemel ve Sıffîn hâdiselerinde muhaliflerin halifeye karşı tutumunu önem arz etmektedir. Bunun için önce Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in halifeye karşı çıkışları ve bunun sebepleri üzerinde durmamız, sonra da Ümeyyeoğulları ve Muâviye'nin muhalefetini ele almamız uygun olacaktır.

Hz. Ali'nin halife olması kendinden önceki halifelerin iş başına gelmesinden farklı olmuştur. Hz. Ebû Bekir, başlangıçta bazı ihtilâflar olmuşsa da Medîne'deki sahabenin rızasıyla seçilmişti. Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra da herhangi bir ihtilâf olmamıştı. Zira Hz. Ömer'i veliaht tayin etmiş, müslümanlar da ona itaat etmişlerdi. Hz. Ömer vefat edince, onun tayin ve tesbit ettiği altı kişilik şûrâ, Hz. Osman'ı halife seçmişti.[1] Hz. Osman'ın ölümünden sonra durum farklı idi. Hz.

1. İ. Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I, 217-218

Osman'a karşı ayaklanıp halifeyi şehit edenler henüz Medîne'de idiler. Muhtelif vilâyetlerden gelen isyancılar kaba güçleriyle kendilerini ortaya koymuşlardı. Hz. Peygamber'in ashabının birçoğu da hac için Mekke'de bulunuyordu.[2] Halifeyi öldüren isyancılar yeni bir halifeye biatı gerçekleştiremezlerse insanların birlik olup yaptıklarının cezasını vereceklerini iyi biliyorlardı.[3]

Hz. Osman öldürüldükten sonra beş gün insanlar halifesiz kalmış, bu süre içerisinde bir rivayette isyancıların ileri gelenlerinden Gafikî b. Harb namazları kıldırmıştı.[4] İnsanlar ne yapacağını şaşırmış bir haldeydi. Bazı sahabîler, evinde bulunan Hz. Ali'nin yanına gelerek halifenin öldürüldüğünü, insanlara imam gerektiğini, bu işe kendisinin layık olduğunu, İslâm'ın ilk temsilcilerinden ve Rasûlullah'ın yakınlarından olduğunu söyleyerek kendisine biat etmek istemişler, ama Hz. Ali "Bunu yapmayın, benim bu işe vezir olmam emir olmamdan daha hayırlıdır." diyerek reddetmek istemişti. Fakat orada bulunanlar biat etmeden ayrılmayacaklarını söyleyerek ısrar etmişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ali mescidde bütün müslümanların rızasını şart koşarak halifeliği kabul etmişti.[5] Muhtemelen Hz. Ali Ashabın ileri gelenlerin desteğini alarak yönetime gelmeyi düşünmüştü.[6]

Biatla ilgili başka bir rivayette ise özetle şunları görmekteyiz: Yeni halifenin kimliği ihtilalcileri yakından ilgilendirmekteydi. Seçilecek kişinin onlara karşı tavrı çok önemliydi. Bu ihtilalcilerin çoğunluğu Mısır'lı olup liderleri de Muhammed b. Ebî Bekir'di. Bu sebeple Mı-

---

2. Seyf b. Ömer, *el-Fitne,* 91
3. Vekil, *fi Asri'l-Hulefâi'r*-Râşidîn, 433
4. Seyif b. Ömer, *el-Fitne*, 91; İbnü'l-Cevzî ve Mes'ûdî, Hz. Osman mahsurken mescidde namazı Sehl b. Huneyf'in kıldırdıklarını kaydederler. Aynı şekilde İbn Cevzî, Kinâne b. Bişr'in ismini de vermektedir. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 355 ve İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 57; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 227; Dîneverî, üç gün insanların imamsız kaldığını kaydeder. *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 133; İbn Sa'd ve Belâzurî, Hz. Osman'ın ölümünden sonraki gün biatın olduğunu zikreder. *Tabakât,* III, 31; *Ensâb,* II, 305. İbn Abdilberr ve İbn Hacer, Hz. Osman'ın öldürüldüğü gün bütün ensar ve muhâcirînin biat ettiğini kaydeder. *el-İsti'âb*, 3121; *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 338
5. Taberî, *Târîh,* IV, 426
6. Akbulut, *Hz. Ali,* 198

sır'lılar Hz. Ali'nin halife olmasını istemekteydiler. Fakat ihtilale katılanlardan Kûfe'liler Zübeyr'i, Basra'lılar da Talha'nın halife olmasını talep etmişlerdi. Âsîler Talha ve Zübeyr'den şiddetle red cevabı alınca bu sefer ne yapacaklarını şaşırmış, Sad b. Ebî Vakkas'a haber göndermişlerdi. O da "Bu hususta hiçbir şeye talip değilim." deyince Abdullah b. Ömer'e gitmişlerdi. Aynı şekilde o da reddetmişti. Bunun üzerine aynı grup bu kargaşadan endişelenmiş, Medîne'nin ileri gelenlerini toplayıp halifeyi seçmelerini, yoksa Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve birçok kimseyi öldürecekleri tehdidinde bulunup, bir günlüğüne müsaade vermişlerdi. Bunun üzerine insanlar, Hz. Ali'ye gidip onun bu işi kabul etmesini istemişlerdi.[7] Bir başka haberde ise, daha sonra Hz. Ali'nin kumandanı olacak Mâlik el-Eşter'in Hz. Ali'ye gelerek kendisinin ilk defa biat ettiğini ve insanları da biat etmeye zorladığını görmekteyiz.[8]

İşte yukarıdaki bu iki değişik rivâyetten, anlaşıldığına göre Hz. Ali'den başka alternatifin olmadığını gören Ashabın ona gidip müracaatta bulunmuşlardır. Ayrıca Hz. Ali'yi tercih edenlerin sayısı da oldukça fazlaydı. Bunun üzerine Hz. Ali mescide gelerek, insanlardan biat almıştı.[9] Kendisine biat eden ilk kimse Talha b. Ubeydullah olmuş, bunu gören Habib b. Züeyb "İnna lillah, bu biata ilk başlayan çolak bir el oldu. Bu iş herhalde hayırla sona ermez." diye konuşmuştu.[10] Talha'dan sonra Zübeyr de biat etmiş; Hz. Ali onlara "İsterseniz siz bana biat edin, dilerseniz ben size biat edeyim." Onlar da "Biz sana biat ediyoruz." deyip halifeliğini kabul etmişlerdi.[11]

Onların zorla getirilip biat ettiklerini ve bunu Hukeym b. Cebele'nin yaptığını Seyf b. Ömer'de görmekteyiz. Hatta Zübeyr bunun üze-

---

7. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 192; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 91; İbnü Cevzî, *Muntazam,* V, 63-64; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 47; Taberî, *Târîh,* IV, 428; Çağatay, *İslâm Tarihi*, 338
8. İbn Habîb, *es-Sîre,* 522
9. İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 208; Belâzurî, *Ensâb*, II, 208
10. Belâzurî, *Ensâb*, II 205; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 191; İbn Kuteybe, *el-İmâme.* 47; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 876; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 209.
11. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 191; Talha, Uhud Savaşı'nda koluna isabet eden okla, çolak kalmıştı. İbn Mâce, *Sünen*, Fedâil, I, 46; Taberanî, *Mu'cem*, I, 111.

rine "Abdikaysoğullarından bir hırsız bana geldi, biat etmeye zorladı. Ben biat ettiğimde kılıç boynumun üstündeydi." demişti.[12]

Halifeye biatta insanların üç gruba ayrıldığını görmekteyiz. Biat edenler, çekimser olanlar ve biat etmeyen muhalifler. Hz. Ali mescidde biat alırken, Sahabenin ileri gelenlerinden Sad b. Ebî Vakkas ona getirilmiş, Hz. Ali kendisine biat etmesini isteyince, kendisinden ona bir zarar gelmeyeceğini bildirmiş, bütün insanların biat etmesinden sonra bu işi yapacağını söylemişti. Hz. Ali de ona müsaade etmişti. Yine İbn Âmir de huzuruna getirildiğinde, ona aynı şeyi söylemiş, o da biattan kaçınmıştı. Hz. Ali kendisine bu hususta kefil göstermesini isteyince kefil gösterememiş, bu durum karşısında Mâlik el-Eşter "Bırak boynunu vurayım." deyince ihtilâfı önlemek için "Küçükken de büyükken de kötü huylu birisiydi, onun kefili benim." deyip onu serbest bırakmıştı.[13] Sad b. Ebî Vakkas gibi, Muhammed b. Mesleme, Usame b. Zeyd, Abdullah b. Ömer de ne biat etmiş, ne de karşı çıkmıştı.[14]

Ensârdan küçük bir grup hariç, herkes Hz. Ali'ye biat etmişti. Bunlar, Hassan b. Sabit, Kâ'b b. Mâlik, Mesleme b. Muhallid, Ebû Sa'îdi'l-Hudrî, Muhammed b. Mesleme Nu'mân b. Beşîr, Zeyd b. Sâbit, Râfi' b. Hudeyc, Fudale b. Ubeyd ve Kâ'b b. Ucre idiler. Bunların hepsi de Hz. Osman taraftarıydı.[15] Diğer taraftan Kudâme b. Maz'un, Abdullah b. Selâm, Muğîre b. Şu'be gibi Hz. Ali'ye biat etmeyip Şam'a kaçanlar da vardı.[16] Hz. Ali'ye Hicaz ve Irak'lıların zamanla biat ettiklerini görmekteyiz.[17]

Mısır'lılar Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye biat ettiklerini ve Medîne'lilerin bu konuda fikir birliği ettiklerini görünce bir hayli sevinmişlerdi. Buna karşılık Kûfe ve Basra'lılardan oluşan bazı kimseler Mısır'lı-

---

12. Seyf b. Ömer, el-Fitne, 94-95; Belâzurî, *Ensâb*, II, 206.
13. Taberî, *Târîh,* IV, 428; Belâzurî, *Ensâb*, II, 207.
14. Nevbahtî, *Firâkü'ş-Şî'a*, 5; Belâzurî, *Ensâb*, II, 206-207.
15. Taberî, *Târîh* IV, 429-430; Biat etmeyenlerin yedi kişi olduğu rivayeti için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam, V,* 64; Ebu'l-Fidâ', *Kitâbu'l-Muhtasar*, 171; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh,* 209.
16. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 191-192.
17. Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 267; Rayyis, *İslâm"da Siyasî Düşünce Tarihi*, 173.

ların istediği ve desteklediği Hz. Ali'nin halife olmasından endişe duymuş, kendilerinin desteklediği Talha ve Zübeyr'in bu işi reddetmesinden dolayıda onlara kin beslemişlerdi.[18]

Hz. Ali'ye 25 Zilhicce 35/31 Mayıs 656 cuma günü biat edilmişti.[19] Bunun üzerine minbere çıkan Hz. Ali, halife olarak ilk hutbesini irad etmişti. Bu konuşmasında Kur'ân'ın yüceliği ve rehberliğini, farzlara riayeti, müslümanların birbirine yakınlaşmalarını, hak ve hukuka riayeti hatırlattıktan *sonra* "Müslüman, müslümanın elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir." hadisini söylemiş ve hutbesini. "Hatırlayın siz bir zamanlar az idiniz, yeryüzünde müstezaflar idiniz."(Enfâl, 8/26) âyetiyle tamamlamıştı. [20]

Dîneverî'nin rivâyetinde ise "Benden öncekilere biat ettiğiniz gibi bana da biat ettiniz. İmama istikamet, halka teslimiyet düşer." şeklinde bir ifade görmekteyiz.[21]

Hz. Ali'nin halife seçilme şekli de, kendisine edilen biatın şekli de daha önceki halifelerden farklı olmasına karşılık, görülen odur ki, Ashabın büyük çoğunluğu halifeye tabi olmuş, hatta muhasaracılar da bu biata katılmışlardı.[22]

B. HALİFEYİ BEKLEYEN PROBLEMLER

Şüphesiz böyle zor şartlarda idareyi ele almak Hz. Ali için bir şanssızlıktı. Nitekim halifeliğinin ilk günlerinde kendisini taciz eden iki problemle karşı karşıya kaldığını görüyoruz. Bunlardan birincisi; biat

---

18. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 193
19. Seyf b. Ömer, 95; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 66; İbn Abdirabbih, *Ikdü'l-Ferîd*, IV, 310; Taberî, *Târîh,* IV, 436; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194; Ebu'l-Fidâ', *Kitâbu'l-Muhtasar*, 171; Ya'kûbî, Zilhicce'nin bitimine yedi gün kala biatın gerçekleştiğini kaydetmektedir. *Târîh,* II, 178.
20. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 95; Taberî, *Târîh,* IV, 436; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194-195.
21. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 133.
22. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 47; *Me'ârif,* 90; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 338.

etmeyenler veya biata yanaşmayanlar, ikincisi de valilerin azledilmesi ve yenilerinin tayin edilmesidir.[23] Üçüncü bir problem de bir kaç önce öldürülen Hz. Osman'ın kâtillerinin cezalandırılması meselesiydi. Hz. Ali hilâfet makamına geldiğinde, kargaşa ortamı vardı.

1. Hz. Osman'ın Kanı Meselesi

Hz. Ali'nin karşılaştığı ilk ciddi problem maktul halifenin kâtil veya kâtillerinin cezalandırılması meselesiydi.[24] Hâdise çok yönlüydü. Her şeyden önce Hz. Osman'ı öldürenler bir kitleydi. Bunun yanında, başta Hz. Ali olmak üzere Medîne'de yaşayan Ashab da Hz. Osman'a gereği gibi sahip çıkmamışlardı. Hatta Medîneliler arasında isyancıları gizli gizli tahrik edenler bile bulunmaktaydı. Bir bakıma Osman'ı öldürenler suçlanacaksa, o zaman halifeyi korumayan Medînelileri de suçlamak gerekecekti. Kaldı ki olayın siyasî yönü ağırlıktaydı. Bu sebeple hâdiseye salt hukuk açısından bakmak yetersiz kalacaktı. Diğer yandan. Hz. Osman zamanında iyice kuvvetlenen Şam valisi Muâviye pusuda beklemekteydi. Hz. Ali, onun bu olayı istismar edeceğini iyi biliyordu. Çünkü Muâviye, Hz. Osman'ın valilerden şikâyetin artması üzerine Mekke'de görüşmede bulunmak için gerçekleştirdiği valiler toplantısından dönerken Medîne'ye uğramıştı. Başta Hz. Ali olmak üzere sahabeden bazılarını tehdit etmiş ve Hz. Osman'ın başına gelecekler-den Ali'yi sorumlu tutacağını açıklamıştı.[25]

Hz. Osman'ın öldürülmesinde Hz. Ali'nin kusuru var mıydı? Önce neye kusur diyeceğimizi tesbit etmemiz lazımdır. Eğer dışarıdan gelen saldırıya karşı halifeyi korumamak kusur kabul edilecekse bütün Medînelileri gibi, Hz. Ali'yi de Hz. Osman'ın katledilmesinde kusurlu saymak mümkündür. Eğer kusurdan kasıt halifeye karşı fiili saldırının yapılmasıysa, Hz. Ali'nin hiçbir kusuru yoktu. O, muhasaracılar ile Hz. Osman'ı uzlaştırmaya uğraşmış, Hz. Osman'ı ikna edemeyince de bir kenara çekilmişti. Bu konudaki tutumunu Hz. Ali şöyle açıklamıştı: "Eğer

23. İbn Haldûn, *Târîh,* 343.
24. Nevin Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, 196.
25. Akbulut, 199; Seyid Vekil, *fî Asri'l-Hulefâi'r-Râşidin*, 445-446.

Osman'ın öldürülmesini emretseydim kâtil olurdum. Ya da öldürülmesini nehy etseydim Osman'a yardım etmiş olurdum. Yani lehte de aleyhte de bulunmadım."[26] Hz. Osman'ı ikazlarının tesir etmediğini gördükten sonra Hz. Ali'nin tutumu tarafsızlık olmuştu, Muâviye'ye göre ise Osman'ın katlinden bütün Medîneliler sorumluydu. Fakat o hedefi küçültmek ve karşı tarafı bölmek için Hz. Ali'yi sorumlu tutmuştu.[27] Halbuki Hz. Ali, Hz. Osman'ın hanımı Nâile'nin yanına gelerek Hz. Osman'ı kimin öldürdüğünü sormuş hanımının "Bilmiyorum, birçok insan içeri girdi. Onları tanımıyorum. Muhammed b. Ebî Bekr onlarla beraberdi." deyince, yeni halife bunun üzerine Hz. Ebû Bekr'in oğlunu çağırttı. Hz. Osman'ın hanımının anlattıklarını sorunca "Evet, içeri girdim. Fakat bana babamı hatırlatınca durdum. Onu tutmadım da öldürmedim de. Allah'a tevbe ediyorum." deyince kadın "Doğru söylüyor." demişti.[28]

2. Vali Tayinleri ve Karşılaştığı Problemler

Yeni halife devletin içinde bulunduğu huzursuzluğun ve ihtilâfın temel sebebi olarak valileri görüyordu. Bundan dolayı Hz. Osman'ın tayin ettiği valileri, azletme düşüncesinde idi.[29] Medîne'de bulunan âsîler, isteklerinin yerine getirildiğine inandıktan sonra geri döneceklerdi. Onlar Hz. Osman'a ve bilhassa valilere kızıp Medîne'ye kadar gelmişlerdi. Valilerin değişmesi demek bir bakıma ortalığın yatışması anlamına da geliyordu. Diğer yandan, halifenin istediği yöneticiyi azledip istediğini tayin etmeye gücü yetmezse devlet otoritesini temin edemeyeceği gerçeği ortadaydı. Halife, birliği sağlamak ve asayişin temini için bunu şart görüyordu.[30]

Muğîre b. Şu'be, Hz. Ali'ye gelip "Sen valileri yerlerinde bırak. Eğer itaatlarına dair mesajları sana gelirse ondan sonra dilediğin valiyi

26. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV, 1259-1269.
27. Akbulut, 200.
28. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 47.
29. Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm*, 120; Seyyid Vekil, *fî Asri'l-Hulefâ*, 453.
30. Mahmud Şakir, *Târîhu'l-İslâm*, III, 261; M. Hudarî, *Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye*, I, 52.

değiştirir dilediğini de yerinde bırakırsın." demesine rağmen, ertesi gün de "Bence valileri görevlerinden azletmelisin ki, hangisinin mutî hangisinin âsî olduğunu anlayasın?" demişti. Hz. Ali, İbn Abbâs'a Muğîre'nin dediklerini anlatınca o da: "Dün sana öğüt ermiş, bugün de hile yapmış." demişti. Muğîre b. Şu'be bu yorumu tasdik ederek Mekke'ye çıkıp gitmişti.[31]

Hz. Ali, 36/656'da yeni valilerini tayin etti. Osman b. Huneyf, Basra'ya tayin edilmişti. Basra'ya vardığında herhangi bir engelle karşılaşmamış, Hz. Osman'ın valisi İbn Âmir bu hususta problem çıkarmamıştı. Ama yine de Basralıların bir kısmı valiye tabi olmuş, diğer bir kısmı da "Biz Medîneliler ne yapacak diye bekleyecek, onların yaptığına uyacağız." demişlerdi.[32]

Yemen'e ise, Ubeydullah b. Abbâs tayin edilmişti. Yeni valiye, eski vali Ya'lâ b. Münye herhangi bir zorluk çıkarmamıştı. Yanında birçok mal ile Mekke'ye gelen Ya'lâ b. Münye, orada oluşan muhaliflere katılmıştı.[33]

Diğer yandan karışıklıkların olduğu yerlerden bir tanesi olan Kûfe'ye, Umâre b. Sihab tayin edilmişti. Zübela denilen yere vardığında kendisini Tuleyha b. Huveylid karşılamıştı. Tuleyha, Hz. Osman'ın intikamını almak için yola çıkmıştı. Yeni valiye "Haydi geri dön. Kûfeliler kendi valilerinden başka bir vali istemiyorlar. Eğer benim dediklerime uymazsan seni öldürürüm." demişti. Bunun üzerine Umâre, Hz. Ali'nin yanına geri dönmek zorunda kalmıştı. Daha sonra Hz. Ali burada valilik yapan Ebû Mûsâ'ya mektup yazıp kendisine biatini istemiş, o da halifeye biatını bildirmişti.[34]

Hz. Osman'a başkaldıran Mısırlılar, Hz. Ali'nin zaten halife olmasını istedikleri için vali tayin edilen Kays b. Sa'd'ı iyi karşılamışlardı. Ama Hz. Osman'ın öldürülmesi orada da Hz. Osman taraftarlarını

---

31. Taberî, *Târîh,* IV, 438; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 272; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 71-72.
32. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 100; Taberî, *Târîh,* IV, 442; İbn Haldûn, *Târîh,* II, 152; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 274.
33. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 101; İbn Haldûn, *Târîh,* II, 152; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 274.
34. İbn Haldûn, *Târîh,* II, 152; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 274.

oluşmasını sağlamıştı. Nitekim Harenbe denilen yerde toplanan bazı insanlar Hz Osman'ın kâtillerinin yakalanıp öldürülmeleri şartı ile valiye tabi olacaklarını beyan etmişlerdi. Vali durumu halifeye bildirmişti.[35] Mısır'da, Kays'tan önce Muhammed b. Huzeyfe valilik yapıyorken Kinâne b. Bişr tarafından öldürülmüştü.[36]

Şam'a tayin edilen Sehl b. Huneyf yola çıkıp Tebûk'e vardığında, bir grup insanla karşılaşmıştı. Onlara yeni vali olduğunu söyleyince, onlar Hz. Osman'ın tayin etmediği valiyi kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdi. Sehl halifenin öldürüldüğünü, kendisinin Hz. Ali'nin valisi olduğunu söylemesine rağmen kabul edilmemişti. Sehl bunun üzerine Medîne'ye dönmek zorunda kalmıştı.[37]

Hz. Ali Şam valiliğine Abdullah b. Abbâs'ı düşünüyordu. Ancak İbn Abbâs isteksiz davranarak Muâviye için "O ve arkadaşları dünya ehlidir. Ne zaman onları tayin edersen, kimin tayin ettiği onları ilgilendirmez. Ama ne zaman azledersen 'Bu iş şûrâsız halledildi. Sahibimizi öldürdü.' derler. Şamlıları ve Iraklıları aleyhimize kışkırtır." deyip affını istemişti.[38] İbn Abbâs daha ziyade Muâviye'den çekiniyor, halifeyle olan akrabalığının bu işe karıştırılarak kendisinin zarar göreceğini belirtmek istiyordu.[39]

Halife bu beş büyük vilâyetin dışında bunlara bağlı şehirlerin yöneticilerine de biat çağrısında bulundu. Hemedan ve Azerbaycan idarecileri Cerîr b. Abdillah ile Eş'as b. Kays yeni halifeye biat ettiklerini bildirdiler.[40]

Hz. Ali, itaat için herkesi biat etmeye çağırmasına rağmen bütün Müslümanlar kendisine tâbi olmadığı için müslümanların tamamının halifesi olamamıştı.[41]

---

35. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 201; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 67-68; Makrizî, *Hitat*, II, 236; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 273.
36. Makrizî, *Hıtat*, II; 236.
37. İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 272 ; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 133.
38. Taberî, *Târîh,* IV, 440.
39. Aycan, 127.
40. Aycan, 129.
41. Aycan, 129.

C. HZ. ALİ'YE MUHALEFET EDENLER

1. Muâviye'nin Halifeye Biat Etmeyi Reddetmesi ve Hz. Ali ile Münasebetleri

Hz. Ali'nin önünde çözülmesi gereken önemli meselelerden bir tanesi ve belki de en önemlisi, Muâviye meselesiydi. Sekiz yıllık Hz. Ömer dönemi, on iki yıllık Hz Osman dönemi dahil uzun süre valilik yapan Muâviye,[42] bilhassa Hz. Osman'ın kargaşa içinde geçen son yıllarını fırsat bilerek halife gibi yaşıyor ve halkı öyle idare ediyordu.

Hz. Ömer zamanında Yezîd b. Ebî Süfyân vefat ettiğinde Hz. Ömer onun yerine kardeşi Muâviye'yi görev başına getirmiş, bütün Ürdün ve Dımaşk bölgesi Muâviye'nin emrine verilmişti. Umeyr b. Sa'd el-Ensârî hastalanıp görevden alınmasını isteyince, Hz. Osman buna müsaade etmiş; onun idaresinde bulunan Hıms ve Kınnesrin de Muâviye'nin idaresine verilmişti. Yine Filistin valisi olan Abdullah b. Alkame'nin vefatı üzerine, Hz. Osman onun idaresindeki bu bölgeyi de Muâviye'ye devredince o bütün Suriye'nin genel valisi olmuştu. Bu genel valilik Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci yılında olmuş, Muâviye'nin güçlenmesine zemin hazırlamıştı.[43]

Diğer yandan Muğîre'nin ortalık yatışıncaya kadar valilerin yerini değiştirmemesini, özellikle de Muâviye'ye dokunmamasını istediğinde, Hz. Ali onu mutlaka görevden alacağını söylemişti.[44] Halifenin Şam'a vali olarak gönderdiği Sehl b. Huneyf, daha Tebûk'e vardığında Muâviye yandaşları tarafından tehdit edilerek geri çevrilmişti. İşte bu hâdiseyle Hz. Ali, Muâviye'nin kendisine muhalefet ettiğini ve Şamlıların Muâviye'ye biat edeceğini anlamıştı.[45] Aralarındaki bu tavrın temelinde, Hz. Osman zamanında Muâviye'nin Hz. Ali'ye karşı davranışlarının büyük payı vardı. Hz. Osman, kargaşalar artınca valileri hac mevsiminde Mekke'de toplamıştı. İşte bu istişare sonunda Şam'a dönerken Muâ-

---

42. Yûsuf Iş, *ed-Devletül-Emevîyye*, 101; Nayıf Mahmud Ma'rûf, *el-Havâric*, 63; Nevin Mustafa, *İslâm'da Siyasî Muhalefet*, 196.
43. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 123.
44. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 365; Salim, *Târîhu's-Siyasî*, 317.
45. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 133.

viye, Medîne'ye uğramış, halka tehditler savurmuş ve bilhassa halifeye bir şey olursa kendisini sorumlu tutacağını bildirerek Hz. Ali'yi tehdit etmişti.[46] İsyancıların Hz. Osman'ı öldürdükleri haberi Şam'a ulaşınca, Muâviye olayı tetkik etmeden Hz. Ali'yi kâtil ilan etti. Muâviye, Hz. Ali hakkında peşin hükümlüydü.[47] Bu anlayışını yukarda zikrettiğimiz valiler toplantısı dönüşünden sonra da dile getirmiştir.

Yeni halife gerek Kûfe'deki gerekse Şam'da oluşan vali problemini düzeltmek için Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Muâviye'ye birer mektup yazmıştı. Ebû Mûsâ itaatini mektupla bildirmişti. Muâviye ise kendisine gelen elçi Sebra el-Cühenî konuşurken, sürekli olarak Osman'ın kanından ve bunun intikamının alınması gerektiğinden bahsediyordu.[48] Elçi olumlu cevap alamadan geri dönmüştü.

Başlangıçta hilâfet iddiasında bulunmayan Muâviye, Hz. Osman'ın katledilmesinden Hz. Ali'yi sorumlu tuttu. Onun için en uygun politika, Hz. Osman'ın arkasına sığınmak idi. Muâviye'nin tezi, kendisinin halife olduğu iddiası üzerine değil, Hz. Ali'nin meşru halife olmadığını ortaya koyma esası üzerine kurulmuştu. O meseleyi Hz. Ali - Hz. Osman tartışmasına çevirdi.[49] Muâviye'nin Hz Ali'yi Hz. Osman'ın öldürülmesinden sorumlu tutması ilk taktiğiydi. O, Şam halkına propaganda yoluyla, Hz. Osman'ı Hz. Ali'nin öldürdüğüne inandırmıştı.[50] Bu hususta Muâviye, Hz. Osman öldürüldüğü zaman Nu'mân b. Beşîr maktul halifenin kanlı gömleğini ve âsîlere karşı onu savunurken karısı Nâile'nin kopmuş parmaklarını kendisine getirdiğinde mescidde halkın önünde onları teşhir etti. İnsanlardan, bu işin intikamının alınmasını isteyen tahrik edici konuşmalar yaptı. Bu konuşma sonrası mescidde insanlar ağlamaya başlamışlardı. Bu hali Muâviye tahrik gücü olarak tam bir yıl sürdürmüştü.[51] Hatta bu bir yıl içinde bazı insanlar yas-

46. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 163-164.
47. Akbulut, 200.
48. Taberî, *Târîh,* IV, 443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 202; Seyf b. Ömer, *el-Fitne,* 102; Iş, *ed-Devletü'l-Emevîyye,* 101.
49. Onat, *Emevîler Dönemi Şî'î Hareketleri*, 41.
50. Akbulut, 207.
51. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 367-368; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 77; Vekil, *fî Asri'l-Hulefâi'r-Râşidin*, 558.

tan dolayı hanımlarından uzak kalmaya yemin etmişlerdi. Muâviye ve sahabeden oluşan bir zümre, halk arasında dolaşıyor, Hz. Osman'ın intikamını kâtil âsîlerden almaya teşvik ediyorlardı.[52]

Hz. Ali ise ısrarla Muâviye'ye mektuplar gönderiyor, itaate çağırıyordu. Hz. Osman'ın ölümünden sonra üç ay devam eden bu mektuplardan halife bir netice alamamıştı. Sonunda Muâviye, Benî Abs'tan Kubeysa adında birini, "Muâviye'den Ali'ye" yazısının bulunduğu mektubuyla Hz. Ali'ye gönderir. Elçi halifenin huzuruna çıkıp boş mektubu halifeye verince bunun kendisine karşı çıktığı anlamına geldiğini anlar. Hz. Ali geldiği yerlerdeki durumu sorduğunda ise elçi can güvenliği sağlanması şartı ile konuşup "Ben geldiğim yerde, kısastan başka bir şeye razı olmayan bir topluluk bırakıp geldim." demişti. Hz. Ali'nin "Hangi kısas?" sorusuna karşılık da, Muâviye'nin halkı nasıl tahrik ettiğini ve Osman'ın kanının bedelini talep ettiklerini anlatır. Hz. Ali "Ben Osman'a yardımcı olmadım mı? Allah'ım, ben Osman'ın kanına bulaşmadım." der.[53] Muâviye "Ali, Osman'ı öldürmediğini iddia ediyor. Biz onun bu sözünü reddetmiyoruz. Öyle ise Osman'ı öldürenleri bize versin de onları öldürelim." gibi bir mantıkla meseleye yanaşıyor, bununla yalnız kâtilleri istemiyor, hilâfet makamını da istiyordu.[54] Hâdiseler bu kadar gergin bir ortam oluşturmuşken, Medîneliler Hz. Ali'nin Muâviye'ye nasıl davranacağını bilmek için Ziyad b. Hanzala et-Temîmî'yi düşüncelerini öğrenme maksadıyla halifeye gönderdiler. Hz. Ali onunla konuştuktan sonra "Ziyad, Şam'a sefer için hazırlan." demişti. O da "iyi ve yumuşak davranmasının uygun olacağını" belirterek yanından ayrılmıştı. Kendisini bekleyenlere "Ey cemaat! Geride kılıç vardır." demek sûretiyle halifenin niyetini açıklamıştı.[55]

Hz. Ali halifeliğinin meşrûiyetine yapılan eleştiriye önceki üç halifeyi seçenlerin kendisini seçtiğini, bu sebeple meşru halife olduğunu ve bu konuda Muâviye'nin herhangi bir yetkisi olmadığını belirtiyor-

52. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 368.
53. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 134; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 76-77; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 230; Seyf b. Ömer, *el-Fitne,* 102; Taberî, *Târîh,* IV, 444.
54. Akbulut, 208.
55. Taberî, *Târîh,* IV, 445; İbn Cevzî, *Muntazam,* V, 78.

du. Bu yaklaşım da göstermektedir ki; Muâviye'nin hareketi siyasî açıdan isyan mahiyetinde idi. Hz. Ali'nin, Muâviye'yi görevden alma kararını verdikten sonra, Muâviye'nin bir âsî olduğunu kabul etmek gerekmektedir.[56] Bütün bu olup bitenlere rağmen Muâviye'nin gerçek hedefinin hilâfet olduğunun, Hz. Ali'ye karşı gelen bazı sahabeler de farkında değildi; buna ihtimal dahi vermemişlerdi. Zira, Muâviye'nin isteğinin Hz. Osman'ın kâtilleriyle sınırlı olduğunu sanmışlardı.[57]

Hz. Ali, Şamlılarla savaşmanın kaçınılmaz hale geldiğini görünce harbe karar verdi. Mısır valisi Kays b. Sa'd'a mektup yazarak yardım istedi. Aynı şekilde Kûfe valisi Ebû Mûsâ ve Basra valisi Osman b. Huneyf'e mektup gönderip yardım talebinde bulundu. Kendisi de bizzat hutbe irad edip Şamlılarla halkı savaşmak için teşvik ediyordu. Neticede vekil olarak Kusem b. Abdullah'ı bırakıp savaş için yola çıkma kararı aldı. Bu esnada Hz. Hasan "Babacığım, savaşı bırak; zira savaşta müslümanların kanı akacak ve aralarına anlaşmazlık girecektir." demesine rağmen kararından vazgeçmeyerek orduyu hazırladı. Ordu Medîne'den çıkıp Şam yoluna girmeye başladığında, Mekke'deki gelişmeler bu seferden onu vazgeçirtti.[58]

Hz. Ali-Muâviye ihtilâfının temelinde, Ümeyyeoğulları'nın Hz. Ali halife olunca telaşa girmeleri olduğunu da görmekteyiz. Bu endişenin temeli siyasî olduğu kadar da ekonomikti. Zira Ümeyyeoğulları, Hz. Osman döneminde halifenin müsamahalı davranışlarından yararlanarak devletin önemli kilit noktalarını ellerine geçirmişlerdi. Başka bir deyişle, İslâm toplumunun aristokrat tabakası haline gelmişlerdi. İşte bunlar, Hz. Ali halife olunca istedikleri ortamı bulamayacaklarını biliyorlardı.[59] Nitekim Ümeyyeoğulları'nın birçoğu Mekke'ye Hz. Ali halife olunca kaçmışlardı. Medîne'de olan Hz. Osman'ın eski valilerinden Velîd b. Ukbe, "Ey Ali! Sen hepimize zarar verdin. Bedir Savaşı'nda babamı öldürdün. Sa'îd'in babasını da öldürdün. Mervân'ın babasına hakaret ettin ve Osman'ı onu Medîne'ye getirdiği için ayıpladın. Da-

56. Akbulut, 209; Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, 31.
57. Akbulut, 211.
58. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 230; Taberî, *Târîh*, IV, 445; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 78; Seyyid Vekil, 462.
59. Bakır, 20-21; Mahmud Ma'rûf, *el-Havâric*, 66.

ha önce biriktirdiğimiz ve elimizdeki mallarımıza dokunmayacağına ve Osman'ı öldürenleri cezalandıracağına söz verirsen biat ederiz."[60] deyince, Hz. Ali, Velîd'in sözlerine çok sinirlenmiş; geçmişi karıştıran bu kişiye Kur'ân ve Sünnet'e göre cevabını verip isteklerini de "Allah'ın ve Müslümanların malı hususunda adalet yerini bulacaktır. Sizleri Allah'ın Kitabı ve Rasûlullah'ın sünneti üzerine idare edeceğime söz verebilirim; bununla birlikte hepiniz istediğiniz yere gidebilirsiniz." demişti.[61]

Hz. Ali halife seçildiği ilk günlerdeki bu konuşmalarından sonra, Hz. Osman'ın evinde bulunan silahlara, zekât malları olarak toplanan hayvan sürülerine el koymuştu. Ayrıca Hz. Osman'ın akrabalarına dağıttığı toprakları da geri almıştı.[62]

Nitekim Hz. Osman halife olduğunda Ebû Süfyân halifeye hitaben, "Ey Ümeyyeoğulları! Hilâfet sırasıyla Teym ve Adiyy ailelerine geçince onu istemeye başladım. Şimdi o elinize geçti. Onu birbirinize devredin..." gibi ifadeleri ve yine Muâviye'nin, Hz. Osman döneminde fitneler arttığında sahabeye yaptığı tehditkâr konuşmasında "Osman'a bir şey olursa burayı ordu ile doldururum; onlar ne ensar, ne de muhâcir tanır." gibi ifadeleri, aynı düşüncenin çizgisi olduğunun göstergesidir. Muâviye yirmi senelik valiliği döneminde sayısı yüz bine yaklaşan güçlü bir ordu meydana getirmişti.[63]

2. Hz. Âişe'nin Muhalefeti ve Sebepleri

Ümmü'l-Müminîn Hz. Âişe, Hz. Osman döneminde halifeye en çok karşı gelenlerden birisiydi.[64] Bir gün Hz. Osman mescidde konuşurken, Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in gömleğini ve saçlarını çıkarıp "İşte, gömleği ve saçları eskimedi; fakat şeriati eskidi." diye Hz Osman'ın davranışlarına tariz ederdi. Fakat işin bu dereceye geleceğini beklemezdi.[65]

---

60. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 154; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 185.
61. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 85.
62. Bakır, 21.
63. Bakır, 24-25.
64. Zirikli, *el-A'lâm,* III, 5.
65. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 64; İbrahim Hasan, *Nisâ Lehünne fi't-Târîh*, 33.

Diğer yandan İbn Kesîr, Hz. Âişe'nin Hz. Osman'a önceleri muhalefet etmesine mukabil şehid edilmesinden sonra onun kanının peşine düşmesiyle ilgili olarak şu rivâyetleri kaydetmektedir: Hz. Âişe, Hz. Osman'la Rasûlullah arasında geçen konuşmayı anlatıp "Ya Osman! Allah sana bir gömlek giydirecektir. Ümmetim o gömleği senin üzerinden çıkarmak isteyecektir, ama sen o gömleği üzerinden çıkarma." dediğini duymuştu. Hz. Âişe, âsîlerin istediği hal' meselesini halifenin şiddetle reddetmesinin bu sebepten olduğunu anladığını bildirmişti. Yine bunu bildiği halde niçin Hz. Osman'a daha önce karşı geldiğini soran Nu'mân b. Beşîr'e, hadisi o zaman unuttuğunu söylemişti.[66] Yine Hz.Peygamber'den rivâyet edilen Hz. Osman'ın hayası ile ilgili hadisin vurûduna Hz. Âişe vesile olmuştu. Şöyle ki; Hz. Ebû Bekir ve arkasından Hz. Ömer geldiğinde Rasûlullah uzanmışken durumunu değiştirmemiş, Hz. Osman geldiğinde ise toparlanmıştı. İşte bunun sebebini sorup "Meleklerin haya ettiği bir insandan ben haya etmez miyim?" cevabını alan Hz. Âişe'ydi.[67] Bütün bunlara rağmen Hz. Âişe, Hz. Osman'ın tenkit edildiği valilerinin israf edip, bolca mal dağıtmasına karşı girişilen kampanyaya şiddetli olmasa da iştirâk etmişti.[68]

Akkad, bu muhalefeti izah ederken şunları kaydetmektedir: "Hz. Âişe'nin, Hz. Osman dönemindeki fitnelere girmesinin doğal sonucu şudur ki; her tarafı fitne kaplamış, valilerden şikâyetler artmıştı. Taşradan gelenler, şikâyetlerini Hz. Âişe'ye mü'minlerin annesi olduğu için söylüyordu. O da ister istemez hâdiselerin içinde kendisini buluyordu. Iraklıların muhasara esnasında Hz. Âişe'ye gelmelerine Hz Osman kızıp 'Irak'ın fâsıkları Âişe'nin evini mi sığınak olarak seçti?' demesine sebep olmuş, Hz. Âişe buna kızarak Allah Rasülü'nün nalınını elini almış, 'Bu nalının sahibinin sünnetini terk etti.' diyerek kargaşaya sebebiyet vermişti. Aynı şekilde Mısırlılar da gelip şikâyetlerini Hz. Âişe'ye bildirmişlerdi. O da bunları geri çevirmemiş, kabul etmişti.[69] Hatta bu öyle bir seviyeye gelmişti ki başka bir seferde Hz. Osman mescidde konuşurken, Hz. Âişe, Peygamberimizin gömleğini çıkarıp 'Gömleği es-

66. Halife, *Târîh,* 170; Hadisle ilgili bak. İbn Mâce, *Fedâil*, I, 41.
67. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 331.
68. Vedat Sekakinî, *Ümmühâtü'l-Mü'minîn*, 78.
69. Akkad, *es-Sıddıka bint Sıddık*, 224.

kimedi, fakat şeriatı eskidi.' diye karşı çıkmıştı.[70] Yine bazı rivâyetlerde Hz. Âişe'nin fitneden kaçıp Mekke'ye hac için gittiğinde 'Bu na'seli (uzun sakalı) öldürün. Mutlak o dinden çıkmıştır.' gibi ifadeler de görmekteyiz."[71]

İbn Şebbe, Hz. Osman'ın muhasarası esnasında Hz. Âişe'nin açıkça muhalefete destek verdiğini, "(Anlaşma yaptığın) bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, sen de (yaptığın ahdi) aynı şekilde bozduğunu kendilerine bildir. Çünkü Allah hain olanları sevmez." (Enfâl, 58), âyetini okuyarak halifeyi, verdiği sözde durmayanlara benzettiğinden bahsetmektedir.[72]

Bütün bunlarla birlikte Hz. Osman şehid edildiğinde, Hz. Âişe'nin üzülüp ve ağladığı, bunun üzerine Ammâr b. Yâsîr'in "Dün insanları onun aleyhinde kışkırtıyordun. Bugün ise ağlıyorsun." dediği kaydedilmektedir.[73] Bundan, Hz. Âişe'nin onun öldürülmesi taraftarı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Hz. Osman kuşatıldığında Mâlik el-Eşter, Hz. Âişe'ye gelerek "Bu adamın öldürülmesi hususunda ne dersin?" dediğinde, Hz. Âişe "Müslümanların kanının dökülmesini emretmekten Allah'a sığınırım." şeklinde cevap vermişti.[74]

Hz. Âişe'nin Hz.Osman'a karşı tavrının ve muhaliflere olan desteğinin halifeyi ölüme götüreceğini tahmin edemediği anlaşılmaktadır. Onun, başlayan bu muhalefet hareketinin Hz. Osman'ın azliyle sona ereceğini düşündüğünü söyleyebiliriz. Çünkü Hz. Âişe, Hz. Osman'ın öldülmesine çok kızmış, katillerin derhal yakalanmasını istemişti.[75]

Hz. Âişe ile Hz. Osman arasındaki siyasî husumet, onun halifenin öldürüldüğünü hac için gittiği Mekke'de duyduğunda farklı bir mecraya kaymıştı. Zira Hz. Ali'nin halife olduğunu öğrenmişti. Mescid-i Haram'da yaptığı hamâsî konuşmada isyancıları tenkit edip "Hz. Os-

---

70. Akkad, 226.
71. İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 64; İbn'ül-Cevzî, *Muntazam,* V, 80; İbn Teymiyye bu lakabın Râfizîler tarafından sonradan uydurulduğunu kaydetmektedir. *Minhâc,* I, 224.
72. İbn Şebbe,*Târîh,* IV, 1171.
73. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 47.
74. İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 82.
75. R. Savaş, *Râşid Halifeler Döneminde Kadın*, 217.

man'ın bir parmağı yeryüzünün tabakalarından hayırlıdır." demiş, sonra da yemin ederek Hz. Osman'ın kanını talep edeceğini bildirmişti.[76]

Hz. Osman muhasara altındayken Mekke'ye hac için giden Hz. Âişe hac vazifesini eda edip dönerken, yolda İbn Ümmü'l-Kilâb'a rastlamış, ona Hz. Osman'a ne olduğunu sorunca, halifenin öldürüldüğü cevabını almış; daha sonra da kimin halife olduğunu sormuştu. "Hz. Ali" diye cevap alması üzerine "Oraya gitmem." deyip Mekke'ye geri dönmüştü.[77] Hz. Ali'nin halife olduğu haberinden sonra Hz. Âişe değişmiş, karşı geldiği maktul halifeyi bu sefer koruyarak "O mazlum olarak öldürülmüştür ve onun kanını talep ediyorum." demişti. Bu sözü üzerine Ubeyd, "Sen daha önce onu tenkid eder, 'Şu na'seli öldürün, fücura gitmiştir.' derdin" deyince, "Ben o zaman insanların dediğini dedim; şimdiki sözüm öncekinden hayırlıdır." cevabını vermişti. İşte Hz. Âişe bunları söylerken, Şamlıların biat etmediği haberi kendisine ulaşmıştı.[78] Hz. Osman'ın valilerinden Abdullah b. Âmir el-Hadramî, ne düşündüğünü sorduğunda, yine "Osman mazlum olarak öldürülmüştür." demişti. Bu cevap üzerine onu ilk destekleyen kişi İbn Âmir olmuştu.[79]

Bütün bunlar olup biterken, Hz. Âişe'yi hac sonrası Medîne'ye geri dönmekten vazgeçirip yarı yolda Mekke'ye geri döndüren şey ne idi? Neden Hz. Âişe, Hz. Osman'a karşı iken, Hz. Ali'ye de muhalefet edip Hz. Osman'ın kanını talep etmeye başlamıştı? Neden böyle bir siyasî oluşumun liderliğini üstlenmişti? Neden mü'minlerin diğer anneleri Hafsa ve Ümmü Seleme, onunla beraber bulunuyorken onu desteklememişti?

Hz. Âişe, Hz. Ali'yi pek sevmiyor, ona yakınlık duymuyordu. Zira İfk hâdisesinde Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye fikrini sorduğunda "Ondan başka kadınlar çoktur." diye cevap vermiş, bu da onun kulağına gitmişti. Daha sonra Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Âişe'yi temize çıkarmıştı. İşte bunu

---

76. İbn Habîb, *es-Sîre,* 530; Nevbahtî, *Firâk*, 5; A. İbrahim Hasan, 33.
77. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 180; Taberî, *Târîh,* IV, 448-449; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 209; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 18; Taberî, Hz. Âişe'nin hac için değil Muharrem umresi için gittiğini ifade etmektedir. *Târîh,* IV, 448.
78. İbn Kuteybe, *El-İmâme*, 51.
79. İbnü'l Cevzî, *Muntazam,* V, 80; Taberî, *Târîh,* IV, 449-450; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 51.

Hz. Âişe hiç unutmamıştı. Hz. Âişe şahsiyeti kuvvetli biri idi. Babası Hz. Ebû Bekr'den ziyade, şiddetiyle Hz. Ömer'i andırıyordu. Çok zekiydi. Hz. Ebû Bekir halife olduğunda şiirler okumaya başlamış, babası bunu duyunca "Peh! Peh! Ya Ümmü'l-Müminîn" deyip Kur'ân-ı Kerîm'den ölümle ilgili âyetleri okumuştu. Aynı şekilde Hz Osman'a da işte bu karakterinden dolayı karşı çıkmıştı. Hz. Âişe, Esma bint. Umeys'in -ki analığıdır- Hz. Ali ile evlenmesini de hoş karşılamamıştı. Çünkü, kardeşi Muhammed b. Ebî Bekr, Hz. Ali'nin evinde büyümüştü.[80]

Hz. Ali ile Hz. Âişe'nin arasının Hz. Peygamber zamanında pek iyi olmadığı anlaşılmaktadır. İbn Hanbel'deki bir rivayete göre, Hz. Ebû Bekir Hz. Peygamber'in evine girmek için izin istediğinde Hz. Âişe, "Biliyorum, sana Ali benim babamdan daha sevimlidir." diyerek bu ifadeyi tekrar eder. Hz. Ebû Bekir bunu duyar içeri girdiğinde ona kızar.[81] Halbuki Hz. Âişe, Hz. Ali'den yanında söz edildiğinde "Allah Rasûlü'nün (s.a.v.), erkekler içinde ondan ve kadınlar içinde de onun hanımından daha çok sevdiği kimseyi görmedim." hadisini rivayet etmiştir.[82]

Diğer yandan Hz. Peygamber'in eşleri arasında ihtilaf ve ufak geçimsizlikler olduğu gibi[83], Hz. Âişe'yle Hz. Fâtıma arasında da bir çekişme olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Peygamber vefat ettiğinde Hz. Fâtıma Fedek arazisini Hz. Ebû Bekir'den istemiş, o da peygamberlerin miras bırakmayacağı hadisine binaen teklifi geri çevirmişti. Fâtıma bundan dolayı darılıp ölünceye kadar konuşmamış, Hz. Ebû Bekr'e biat etmemişti.[84]

---

80. Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, 25-26; Esma bint Umeys: Mekke'de müslüman olmuştu. Ali'nin ağabeyisi Ca'fer b. Ebî Tâlib'le evliydi. Ca'fer'den üç çocuğu olan Esma, Ca'fer'in Mute'de şehit olmasından sonra Hz. Ebû Bekir'le evlenmişti. Ondan Muhammed dünyaya gelmişti. Hz. Ebû Bekir o dünyaya geldiğinde hasta yatağında yatıyordu. Esma, Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Hz. Ali'yle izdivaç etmiştir. Bu evlilikten iki çocukları olmuştur. Yine Esma, Ezvâc-ı Tâhirât'tan olan Meymûne'nin ana tarafından kardeşidir. Esma, Hz. Ali ile evliyken 38/658'de vefat etmişti. İbn Kesîr, *Bidâye*, 319-320.
81. İbn Hanbel, *Müsned, Fezail*, I, 75.
82. Nesâî, *Hasâis*, 90.
83. İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 67.
84. İbn Şebbe, *Târîh,* I, 196.

Hz. Peygamber Hz. Hatîce'yi sık sık hayırla anardı. Hz. Âişe bir seferinde onun ihtiyar bir kadın olduğunu söylemiş, Hz. Peygamber bu söze kızmış, onun İslâm'a yaptığı hizmetleri anlatmıştı.[85]

Makdisî'de, "Hz. Osman'dan sonra hilâfete Hz. Âişe, Talha'yı daha layık görüyordu. Ama Hz. Ali'nin halife olmasıyla bu isteği yerine gelmeyince Hz. Ali'yi yıpratarak hilâfetten indirip Talha'nın bu makama gelmesini istiyordu."[86] şeklinde bir kaydı görmekteyiz. Bununla ilgili olarak Belâzurî ise Hz. Âişe'nin, Hz. Osman'ın ölüm haberini duyduğunda "Sanki insanları Talha'ya biat ederken görüyorum." dediğini kaydetmektedir.[87] Zübeyr'le birlik olmasında aralarındaki akrabalık bağını göstermek mümkündür. Zübeyr, Talha'nın damadı, Hz. Âişe'nin de enîştesidir. Zübeyr, Hz. Âişe'nin kızkardeşi Esma'nın eşidir. Doğal olarak aileden birisi olarak Hz. Âişe'nin yeğeni Abdullah b. Zübeyr bu muhalefet grubunun içinde yer almaktadır.[88] Talha da Hz. Âişe'nin enîştesidir; zira diğer kız kardeşi Ümmü Gülsüm, Talha'nın eşidir.[89] Böyle bir akrabalık onların ittifakında şüphesiz tesirli olmuştur.

Bir taraftanda da Hz. Ali'ye biat etmeyip ona itiraz eden Benî Ümeyye'den Medîne'de bulunan Mervân b. Hakem, Sa'îd b. el-Âs ve Velîd b. Ukbe itirazda bulunmuşlardı. Hz. Ali bunları zorlamayıp "Eğer benden korkuyorsanız, size bir şey yapmayacağım. Eğer yine de güvenmiyorsanız istediğiniz yere gidebilirsiniz." diyerek onları serbest bırakmıştı.[90] Taberî'ye göre bunlar halifeye biat edildiğinde Mekke'ye kaçmışlardı.[91]

Bütün bunlarla birlikte Hz. Âişe'nin Hz. Ali hakkında "Yaşayanlar arasında sünneti en iyi bilen odur";[92] yine mest üzerine meshi soran birisine "Git, İbn Ebî Tâlib'e sor. Çünkü o Rasûlullah'la beraber sefe-

85. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe*, VII, 85.
86. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, V, 209.
87. Belâzurî, *Ensâb*, V, 91-92; T. Hüseyin, *el-Fitne*, II, 28-29.
88. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, V, 84; İbn Ebi'l-Hadid, *Şerh,* I, 233.
89. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 214.
90. İbn A'sem, *el-Futûh*, I, 85; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât, II,* 278.
91. Taberî, *Târîh, el-Fitne,* IV, 448.
92. Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 171.

re çıkıyordu."[93] gibi ifadeleri göz önünde bulundurulacak olursa, Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye karşı takib ettiği muhalefet siyasetini, sadece geçmişteki sürtüşmelere bağlamak yanlış olur. Geçmişteki olayların etkisini kabul etmekle birlikte, o günde meydana gelen olayların Hz. Âişe'yi muhalefete ittiğini söyleyebiliriz.[94]

3. Talha ve Zübeyr'in Muhalefetleri ve Sebepleri

Aşere-i mübeşşereden olan Talha ve Zübeyr'in Hz. Osman hayattayken halife ile araları çok iyi değildi. Yine de halife muhasara edildiğinde çocuklarını Hz. Osman'ı korumak için göndermişlerdi.

Hz. Ali'ye biat edildiğinde rivâyetler çok farklı olmakla birlikte Mâlik el-Eşter'in Talha'yı, Hukeym b. Cebele'nin de Zübeyr'i zorla getirip halifeye biat ettirdiğini görmekteyiz.[95]

Daha sonra sahabenin ileri gelenleri ile birlikte Talha ve Zübeyr halifeye gelip âsîlere Hz. Osman'ı öldürmelerinden dolayı had uygulanması gerektiğini söylemişlerdi. Hz. Ali, "Onların bildiğini kendisinin de bildiğini, fakat güçleri fazla olan bir kalabalığa bunu nasıl yapabileceğini" söyleyince topluluk dağılmıştı. Seyf bu fitneyi destekleyenlerin İbn Sebe' taraftarları olduğunu kaydeder.[96]

Kaynaklarda Talha ve Zübeyr'in, Hz. Ali'nin yanına giderek valilik istediğini görmekteyiz. Talha'nın, Basra; Zübeyr'in de Kûfe valiliğini istediği geçmektedir. Hz. Ali ise "Bir bakayım" diyerek cevap vermişti.[97] Tekliflerine olumlu cevap alamayan Talha ve Zübeyr, Hz. Ali'nin

---

93. Abdürezzâk, *el-Musannef*, I, 202-203.
94. R. Savaş, *Râşid Halifeler Döneminde Kadın*, 223.
95. Seyf b. Ömer, *el-Fitne,* 94-95; İbn Hıbbân'da ikisini de Mâlik el-Eşter'in, başka bir rivayette ise Hukeym'in her ikisini biata zorladığını kaydetmektedir. *Kitâbu's-Sikât, II,* 278.
96. Seyf b. Ömer, *el-Fitne* , 97-98.
97. Seyf b. Ömer, *el-Fitne,* 98; İbn Ebî'l Hadîd, *Şerh*, I, 332; Ya'kûbî bir rivayette, Talha ve Zübeyr'in valilik istediğini ama yer hususunda talableri olmadığını belirtirken, aynı yerde başka rivayette Hz. Ali'nin, Talha'yı Yemen'e, Zübeyr'i Yemame ve Bahreyn'e tayin ettiğini, fakat onların kabul etmediği-

huzuruna gelerek umre için izin istediklerinde Hz. Ali onlara müsaade eder, onlar da Mekke'ye giderler.[98] Halife izin verirken umre niyeti ile gitmediklerini bildiğini, başka şeyler için gittiklerini, ama yine de müsade ettiğini ifade etmişti.[99]

Hem Talha hem de Zübeyr Medîne'den ayrıldıklarında halifeye korktuklarından dolayı biat ettiklerini ifade etmişlerdi.[100] Halifeye böyle bir şeyi söylemeye cesaret edemeyişlerinin sebebi olarak İbn Ebî'l-Hadîd, şerhinde, Muâviye'ye Hz. Ali'nin itaat için yazdığı mektuba müsbet cevap alamayışını göstermektedir.[101]

Talha ve Zübeyr yanlarında oğulları ve bir grup insanla Mekke'ye geldiklerinde, Hz. Âişe ile görüşmek isterler. Yol yorgunluğuna rağmen böyle bir talebi geri çevirmeyen Hz. Âişe onları kabul etmişti. Hz. Âişe "Siz oradayken halifeyi nasıl öldürdüler?" diye kızmış, onlar da çocuklarını halifeyi korumak için gönderdiklerini, fakat âsîlerin kalabalık oldukları için galip geldiklerini söylemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Âişe, Ali'ye gönül rızası ile mi biat ettiklerini sorduğunda ikisi de "Biz razı değildik; biat ettik, çünkü kılıçlar tepemizde duruyordu." diye cevap verince, Hz. Âişe "O zaman kavgaya devam; maktul Osman'ın kanını talep ediniz." der. Onlar da bunun için geldiklerini bildirir. Hz. Âişe, Abdullah b. Âmir'in yardımıyla insanların nasıl topladığını ve gelişen hâdiseleri onlara anlatır.[102]

Talha ve Zübeyr, Hz. Ömer'in seçtiği Şûrâ'daki altı kişiden ikisi idiler. Diğer üyelerin ikisi vefat etmiş Sa'd b. Ebî Vakkas ise tamamıyle bu işlerden uzak durmuştu. Geriye de Hz. Ali ve ikisi kalmışlardı. Fakat Hz. Ali her yönü ile bu işe ikisinden daha layıktı ve tercih edilmişti. Esasen ikisinin de Hz. Ali kadar hilâfet meselesinde ismi geçmemiştir.[103]

---

ni; yine bu yerlerin teklifini Muğîre b. Şu'be'nin yaptığını kaydetmektedir. *Târîh,* II, 180.

98. Taberî, *Târîh,* IV, 44; Belâzurî, *Ensâb*, II, 212; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, I, 332.
99. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 93; İbn Habîb, *es-Sîre*, 530.
100. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh,* I, 332.
101. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, I, 331.
102. Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, II, 92-93.
103. Hâşim Caiyt, *el-Fitne*, 143.

Netice olarak Hz. Âişe'nin önderliğinde, Talha ve Zübeyr'in desteklediği, Benî Ümeyye'nin Hz. Osman dönemindeki bazı valilerinin de iştirâk etmesiyle Medîne'de "Hz. Osman'ın kanını talep" için bir muhalif grup oluşmuştu.

Talha ve Zübeyr'in muhalefetteki delilleri, Muâviyenin muhalefeti gibi herhangi bir delile dayanmıyordu. Talha da Zübeyr de halifeye biat etmişlerdi. Onların yapması lazım gelen şey, biatlarına sadık kalmak ve verdikleri sözleri tutmaktı. Eğer biat etmelerine mâni sebebleri varsa onlar da Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer, Üsâme b. Zeyd ve Muhammed b. Mesleme gibi muhalafet etmeyip biat da etmeyebilirlerdi. Hz. Osman döneminde oluşan kargaşayı ortadan kaldırmak için, Hz. Ali'ye destekçi olabilir, devletin işlerinin daha düzenli yürümesini sağlayabilirlerdi.[104]

Sebebler ne olursa olsun, gelişen hâdiseler bir tarafa halifeyi, diğer tarafa da Hz. Âişe ile Talha ve Zübeyr'i getirmişti. Bu oluşumu engellemek mümkün olamamıştı. Hz. Osman döneminde yaşanan siyasî çalkantının uzantıları farklı bir şekilde dördüncü halifenin önüne düşmüştü. Doğrusu Hz. Ali bir taraftan Muâviye, bir taraftan Mekke'de oluşan bu muhalif grup, diğer taraftan da fitnecilerin körüklediği ihtilâfların içinde, çözülmesi zor problemlerle karşı karşıyaydı. İşte bu sorunlar, kendinden önceki halifelerin karşılaşmadığı cinsten acı ve üzücü konulardı.

104. Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, 31-32; Çağatay, *İslâm Tarihi*, 391.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ'NİN İLK DAHİLÎ SAVAŞI: CEMEL

A. MUHALİFLERİN MEKKE'DE BULUŞMASI VE BASRA'YA GİDİŞLERİ

Medineliler Hz. Ali'ye biat ettiğinde Ümeyyeoğulları'nın bir kısmı Şam'a giderken, diğer bir kısmı da Mekke'ye kaçmıştı. Bunların arasında Sa'îd b. el-As, Velîd b. Ukbe ile bazı Emevî ailesi mensupları vardı. Diğer yandan Hz. Osman'ın Mekke valisi Abdullah b. Âmir ve Mekke'ye gelen Yemen valisi Ya'lâ b. Münye, Yemen'den 600 deve ile bir başkaldırının hazırlığı için büyük bir serveti ortaya koymuşlardı.[1] Yine muhalefeti oluşturan bu grupta, Emevî ailesinin önde gelenlerinden Mervân b. Hakem[2] ve Abdurrahman b. Attâb gibi isimler vardı.[3]

Hz. Ali'ye muhalefetin başını çeken Hz. Âişe, hac vazifesini yaptıktan sonra Medîne'ye dönerken Hz. Ali'ye biati duyduğunda Mekke'ye geri dönmüş, "Şüphesiz o mazlum olarak öldürülmüştür. Ben onun kanını talep ediyorum." diyerek Hz. Osman'ı desteklediğini ve Hz. Ali'nin hilâfetini tanımadığını ilan etmişti.[4] Bu başkaldırıya ilk destek veren de

---

1. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 207; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 366; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 91-92; Belâzurî, 400 deve getirdiğini kaydeder. *Ensâb,* II, 221; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 279.
2. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 366; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 53
3. Belâzurî, *Ensâb,* II, 223
4. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 115; Taberî, *Târîh,* IV, 458-459; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 18; İbn Kuteybe, *el- Me'ârif*, 90

Abdullah b. Âmir olmuştu.[5] Hz. Âişe'nin yoldan dönüp Hicr mevkiinde halka hitap ederek onları tahrik etmesiyle de hâdise bir hayli ciddiyet kazanmıştı.[6] İbn Kuteybe, Hz. Âişe'nin bu işe girişmesinin temelinde, Hz. Muâviye'nin yeni halifeye biatı kabul etmeyişinin cesareti olduğunu kaydeder.[7]

Talha ve Zübeyr, halifeye gelerek umre için Mekke'ye gideceklerini ifade edip izin istediler ve Mekke'ye geldiler.[8] Hz Ali'ye biat edildiği ilk günlerde Talha ve Zübeyr valilik için halifeye gelmişler, fakat olumlu cevap alamamışlardı.[9] Mekke'de Hz. Âişe ile buluşan Talha ve Zübeyr durumu değerlendirip, Hz. Osman'ın kanını talep hususunda ittifak etmişlerdi. İşte bu iki büyük sahabenin de katılmasıyla Hz. Âişe'nin oluşturduğu grup ciddi olarak kuvvetlenmişti.[10] Hz. Âişe'nin açıkça oluşturduğu bu ilk muhalefet, Ümeyyeoğulları'nın maddî-manevî desteğiyle kuvvet bulmuş, Talha ve Zübeyr'in iştirâki ile de büsbütün güç kazanmıştı.[11]

Muhalif grup ittifak içinde neler yapacakları ile ilgili müzakerelere başlamışlardı. Hz. Âişe "Bu karışıklığı önlemeye gidelim." diye[12] fikir beyan edince, Talha ve Zübeyr Medîne'ye gitme yerine Şam'a gitmenin uygun olacağını söylemişlerdi. Abdullah b. Âmir ise "Şam'a Muâviye yeter. Basra'da benim yapacağım şeyler var; hem Talha'ya daha meyillidirler." diye bir fikir ileri sürmüştü. Müzakereler neticesinde bu fikir kabul edilmişti.[13]

---

5. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 207; İbn Habîb, *es-Sîre*, 531
6. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 116; İbn Habîb, *es-Sîre*, 531
7. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 52
8. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 366; İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 147; Belâzurî, *Ensâb*, II, 222; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 133-134; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 93-94; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 51; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 210
9. Taberî, *Târîh,* IV, 444; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 210
10. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 136; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 181; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 18; Askalânî, *el-İsâbe*, II, 508; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, I, 172; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 90; Halife, *Târîh,* 180; Belâzurî, *Ensâb,* II, 224
11. İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 148
12. Taberî, *Târîh,* IV, 450; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 95
13. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 208; Belâzurî, *Ensâb*, II, 221-222; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 95; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 80; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 31; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 18; İbn Kuteybe, el-*Me'ârif*, 90

İbnü'l-'Arabî oluşan bu gruba maddî desteğin Ya'lâ b. Münye ve Abdullah b. Âmir'den geldiğini kabul etmemektedir.[14] Onların hakkı aramak için yollara düştüğünü ifade eden müellifin yaklaşımının hissî duygularla olduğunu belirtmekte fayda vardır; zira birçok tarih kitabı bunu rivâyet etmektedir.

Hz. Âişe'nin öncülüğünde oluşan muhalif grup Mekke'den 700 veya 900 kişiyle Basra'ya doğru yola çıkmışlar, yolda kendilerine iştirâk edenlerle birlikte bin kişisi binekli olmak üzere bu sayı 3000'e yükselmişti.[15] İşin şaşılacak tarafı bu kadar kalabalık bir grubun kısa zamanda oluşması ve Basra'ya gitmek için ittifak etmesidir. Daha Hz. Osman şehid edileli dört ay olmuştu.[16]

Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, Medîne'de Hz. Ali'nin Muâviye için oluşturduğu orduya katılma teklifini reddedip Mekke'ye gelmiş, bu sefer de muhaliflerin teklifiyle karşı karşıya kalınca "Ben Medîne ailesindenim. Onlar ne yaparsa ben de onu yaparım." diye onların davetini reddetmişti.[17]

Ya'lâ b. Münye, Hz. Âişe'ye 200 dinara "Asker" adındaki deveyi satın almıştı.[18] Bu sefere mü'minlerin annesi Hz. Hafsa da onlarla iştirâk etmek istemiş, kardeşi Abdullah buna engel olmuştu.[19] Bu oluşan grubun Medîne'den ayrılışında Abdullah b. Zübeyr, "Bu grubun benzeri gibi hayrı isteyen, bereketli ve şerden kaçan bir grup görmedim." demişti.[20]

Hz. Âişe ve yanındakiler Mekke'den yola çıkınca namaz vakti geldiğinde Mervân b. Hakem ezan okuyup Talha ve Zübeyr'in yanına gelmiş, "Emirlik için ve namaz kıldırmak üzere hanginize selâm vereyim?" diye sorunca Abdullah b. Zübeyr kendi babasını, Muhammed b. Talha

---

14. İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 151
15. Belâzurî, *Ensâb*, II, 221-222; İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 373
16. Brockelman, *İslâm Tarihi,* 61
17. Taberî, *Târîh, IV,* 460; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 57
18. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 366; Taberî, *Târîh,* IV, 452; Kalkaşendî, *Meâsir*, I, 102; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXI, 205
19. Taberî, *Târîh,* IV, 451; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 208;
20. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 133-134; Taberî, *Târîh,* IV, 452; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 51; İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 147

da kendi babasını göstermişti. İşte bu esnada Hz. Âişe, "Sen bizim aramızı bozmak mı istiyorsun? Namazı ablamın oğlu Abdullah b. Zübeyr kıldıracak." demiştir. Başka bir rivâyette ise Abdurrahman b. Attâb'ın namazı kıldırdığı kaydedilmektedir. İşte böyle bir karışık ortamı Mu'âz b. Ubeydillah "Eğer zafere ulaşmış olsaydık, mutlaka kendi aramızda iki grup olup çarpışacaktık. Çünkü ne Zübeyr emirliği Talha'ya, ne de Talha Zübeyr'e bırakıyordu." diye değerlendiriyordu.[21]

Bu topluluk Zât-ı Irk'a geldiğinde bir rivâyette Sa'îd b. el-Âs, Mervân b. Hakem ve adamlarına "Siz intikam almadan, şu arkanızdaki develeri halletmeden nereye gidiyorsunuz?" derken Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in öldürülmesini kastediyordu. Bu soruya Mervân, "Gidelim belki de Hz. Osman'ın bütün kâtillerini öldürürüz." diye cevap vermişti. Sa'îd b. el-Âs sonra da Talha ve Zübeyr'in yanına gelmiş, gizlice görüşerek zafere ulaştıklarında hilâfet görevini kime vereceklerini sormuştu. Onlar da "Müslümanların kendi aralarında seçeceği birine." deyince, Sa'îd "Siz Osman'ın kanını almaya çıkmışsınız. Bu işi onun evlatlarından birisine devretmeniz gerekir." şeklinde sözlerine devam etmişti. Talha ve Zübeyr, "Muhâcirlerin ileri gelenlerini bırakalım da iki yetime mi bu görevi verelim?" diye cevap vermişti. Bu sözleriyle fikirlerinin ne olduğu ortaya koymuş oluyorlardı. Muğîre b. Şu'be ve Hz. Osman'ın Eban ve Velîd adındaki çocukları bu yolculuktan geri dönmüşlerdi.[22]

Görülüyor ki muhaliflerin başında Hz. Âişe bulunurken, kendisinin kadın olmasından dolayı Talha ve Zübeyr'den birine ordu komutanlığı verilmesi lazım gelirdi. Fakat böyle bir karar alınamadığı için, topluluk başsız bir kalabalıktan ibaretti. Diğer yandan Emevîler ise kendi hesapları peşinde koşuyorlardı. Ayaklananların ordusu dışarıdan bakıldığında birlik halindeydi. Fakat içeriden bakıldığında her grubun fikirleri birbirinden farklıydı.[23]

Yine Hz. Âişe'ye bu girişimlerinden dolayı Ümmü'l-Müminîn Ümmü Seleme bir mektup yazarak, faziletlerini anlatıp yaptığı işten vaz-

21. Taberî, *Târîh,* IV, 455; Belâzurî, *Ensâb*, II, 225
22. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 60
23. Ahmed Cevdet, *Kısâs-ı Enbiyâ*, III, 22-23

geçmesini kendisinden istemişse de bu, sonucu değiştirmemiş,[24] hâdiselerin akışı devam etmişti.

Mekke'den Medîne'ye dönenlerle beraber Zât-ı Irk'a gelindiğinde, Hz. Peygamber'in diğer zevceleri Hz. Âişe'den ayrılırken son derece üzülmüşler ve çokça ağlaşmışlardı. Hatta bu ağlaşmanın fazlalılığından dolayı bu güne "Yevmü'n-Nehib" (çok ağlama günü) denilmiştir.[25]

Cemel topluluğu daha sonra Basra'ya doğru yol alırken Hav'eb denilen yere gelindiğinde köpekler ulumaya başlamışlardı. Onları götüren kılavuza "Bu suyun aktığı yerin adı nedir?" diye sorulduğunda "Hav'eb suyu" cevabını vermişti. Hz. Âişe yüksek sesle "İnnâ lillah! İnşaallah ben o değilimdir. Çünkü Rasûlullah (s.a.v.)'den şöyle duydum: 'Keşke Hav'eb köpeklerinin hanginize uluyacağını bilseydim'. Beni hemen geri çeviriniz." diyerek dövünmeye başlamıştı. Orada bir gün bir gece kararsızlık içinde kalındı. Daha sonra Abdullah b. Zübeyr ona "Burası Hav'eb değildir." diye ısrar edince, Hz. Âişe fikrinden vazgeçmiş, sonunda hatta telaşlanarak "Muhakkak Ali b. Ebî Tâlib bize yaklaştı. Kalkın, Basra'ya yöneliniz." deyip yola koyulmuştu.[26] İbnü'l-'Arabî mekânın Hav'eb olduğu halde "değildir" denilmesini, ilk "şehâdetüz-zûr (yalan Şahidlik)" olarak vasıflandırmaktadır.[27]

İşte bütün bu olup bitenler halifeye karşı girişilen muhalefetin dağınıklığını ve kararsızlığını göstermektedir. Bir tarafta geri dönmeyi isteyen Hz. Âişe, diğer tarafta onu ikna etmeye çalışan grup vardı. Daha sonra ise Hz. Ali'nin kendi üzerlerine geliyor olması endişesiyle yolculuklarına zoraki devam ediyorlardı.

---

24. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 55; İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 96; Belâzurî, *Ensâb*, II, 224; İbn Abdirabbih, *Ahbâru'n-Nisâ'*, 146
25. Taberî, *Târîh,* IV, 460; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 117
26. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 210; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 366-367; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 60; İbn A'rabî, *el-Avâsım*, 148; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 181; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 211; Belâzurî, *Ensâb*, II, 224; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, I, 173; İbn A'sem, *Fütûh,* I, 99; Mavsılî, *er-Ravhatü'l-Feyhâ,* 211
27. İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 148; Hav'eb Basra yolu üzerinde Arapların meşhur sularındandır.

B. BASRA'DA MEYDANA GELEN HÂDİSELER

Muhalefet grubu geri dönüşü olmayan, aynı zamanda talep ettikleri şeyleri nasıl ve nerede gerçekleştireceği kararına varmadan, kitle psikolojisi içerisinde Basra'ya gidiyordu. Ama görünen o ki, sadece muhalefet etmek, eğer varsa problemi çözmüyor; bilhassa siyâset, kabilecilik ve şahsî kırgınlık da işin işine girince önü alınmaz ve sonucu kestirilemez içtimaî bir kargaşayı arkasından getiriyordu.

Hav'eb'den ayrılıp yola çıkan grup, Basra yakınlarına geldiklerinde, şehrin ileri gelenlerinden Ahnef b. Kays'a ve bazı kimselere geliyor olduklarını bildirmeyi düşünmüşlerdi.[28] Zira yolda rastladıkları Umeyr b. Abdullah onlara bu kadar kalabalıkla habersiz gitmenin uygun olmayacağını söylemişti. Bunun üzerine Hz. Âişe mektupla Basra eski valisi Abdullah b. Âmir'i göndermişti.[29]

Hz. Âişe, Basra'nın ileri gelenlerinden Zeyd b. Suhan'a mektup yazarak, ondan Hz. Osman'ın kanını talep hususunda kendilerine yardım etmesini istemişti. Zeyd ise böyle bir şeyi fitneye sebebiyet vereceğinden dolayı reddetmiş, hatta onun evinde oturmasının uygun olacağını yazmıştı.[30]

Hâdiseleri duyan Hz. Ali'nin Basra valisi Osman b. Huneyf, Basra'nın ileri gelenlerinden İmran b. Husayn ve Ebû Esved ed-Düelî'yi yanına çağırarak Hz. Âişe'nin niyetinin ne olduğunu ve beraberinde kimlerin olduğunu öğrenmek için Ümmü'l-Mü'minîn'e gönderir. Hz. Âişe'nin yanına gelen iki elçi Hafir denilen mevkide, elçi olduklarını beyan eder. Daha sonar da geliş niyetlerinin ne olduğunu sorarlar. Hz. Âişe oluşan fitnelerden, Hz. Osman'ın şehid edilişinden, haram ayda haram beldede bu işin olmasından dolayı rahatsızlığı beyan ederek durumu ıslah için geldiklerini ifade eder.[31]

Bu konuşmalardan sonra İmran b. Husayn ve Ebû Esved, Talha ve Zübeyr'in yanına giderek aynı şeyi onlara sorarlar: "Osman'ın kanını talep için geldik." cevabını alırlar. Onlar, Hz. Ali'ye biat etmiş oldukla-

---

28. Taberî, *Târîh,* IV, 461; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 232
29. Taberî, *Târîh,* IV, 461; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III; 210
30. İbn Abdirabbih, *Ahbârü'n-Nisâ',* 146-147
31. Taberî, *Târîh,* IV, 461-462; Belâzurî, *Ensâb*, II, 225

rını hatırlatınca, cevaben kılıç korkusuyla biat ettiklerini ifade ederler.[32] Bunun üzerine elçiler geri dönerek durumu Osman b. Huneyf'e anlatırlar.[33] Osman b. Huneyf ne yapılması gerektiğini iki sahabiye sorunca, Ebû Esved onlarla savaşmasını tavsiye etmesine karşılık, İmran b. Husayn bir kenara çekilip beklemesini öğüt verir. Osman, "Mü'minlerin emiri gelinceye kadar onları alıkoymak isterim." diye kararını açıklar. İmran köşesine çekilmiş hâdiselere karışmamıştır.[34]

Osman b. Huneyf hazırlıklarını sürdürürken, Abdullah b. Âmir ona gelerek yaptığı şeyin uygun olmadığını, Hz. Ali gelinceye kadar beklemesi gerektiğini söylediyse de vali adamlar çıkartarak halkı silahlanmaya çağırmış, mescide toplamıştı. Sonra da son derece hileci Kays b. Akadiyye'ye insanlara konuşması için emir vermişti. Kays, kendilerinin Osman'ın kâtilleri olmadığını; gelenleri geldikleri yere geri göndermek gerektiğini söyleyip, yardım talebinde bulunduğunda, Esved b. Serî' es-Sa'dî "Hayır, onlar bize Osman'ın kâtilleri olduğumuz için değil, yardım etmek için buraya geldiler." demiş, ihtilâfı gören vali düşündüklerinden vazgeçmişti.[35]

Hz. Âişe yanındakilerle birlikte Basra'nın dış mahallesi olan Mirbed[36] denilen yere gelip Osman b. Huneyf'i beklemeye başlamıştı. Basra'dan gelen bir grup, Hz. Âişe tarafına katılmıştı. Hz. Âişe ve taraftarları bir tarafta, Basra valisi ve taraftarları bir tarafta idi.[37] Mevcud topluluğa önce Talha kalkıp konuşmuş, kısas meselesini zikretmişti. Daha sonra da Zübeyr aynı konuda insanları teşvik etmişti.[38]

İlginç olan şu ki; siyasî bir yaklaşım içinde olan her iki taraf bu konuşmaları kendi menfaatleri istikametinde yapıyordu. Nitekim Basralıla-

---

32. Taberî, *Târîh,* IV, 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 211
33. Taberî, *Târîh,* IV, 462; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 61; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 319
34. Taberî, *Târîh,* IV, 463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 212
35. Taberî, *Târîh,* IV, 463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 212
36. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 213; İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 154; Mirbed, bir şehrin dışındaki, hurmaların kurutulduğu ve develerin satıldığı pazar yeridir. Yakut, *Mu'cem*, III, 96-97
37. Taberî, *Târîh,* IV, 463
38. Taberî, *Târîh,* IV, 464-465; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 65; Halife, *Târîh,* 182; Belâzurî, *Ensâb*, II, 226; Seyf b. Ömer, *el-Fitne,* 122-123

rın bir kısmı Mekke'den gelen muhalif zümre için, "Halifeye biat ettikleri halde fitne çıkarıyorlar." diye söylenirken, muhalif zümrenin taraftarları ise yapılan şeyi "emr-i bi'l-ma'rûf" olarak değerlendiriyorlardı.[39]

En son ise Hz. Âişe gür sesiyle, devesinin üstünde, Hz. Osman'ı istemeyen kimselerin onun valilerinden şikâyet için sıkça Medîne'ye geldiklerini, kendisine de müracaatta bulunduklarını, ama onların o zamanda da facir ve yalancı olduklarını, Hz. Osman'ın temiz olduğunu bildiğini, ama bu âsîlerin çoğalarak halifeyi şehit ettiğini, haksız yere halifenin öldürüldüğü için kanını talep ettiklerini beyan etti.[40] "*Kitap'tan kendilerine pay verilmiş olanlar aralarında hüküm versin diye Allah'ın kitabına nasıl çağrıldıklarını görmüyor musun?*"[41] âyetini okuyup konuşmasını bitirdiğinde, yine her iki taraf da kendine göre yorum yapıyordu. Bir taraf "Âişe doğru söylüyor." derken, diğer taraf ise "Bize gelen haberlerin doğru olup olmadığını bilmiyoruz." diye karşılık veriyordu.[42] Bu konuşmalar bir kısım Basralıların Hz. Âişe'nin tarafına geçmesine vesile olmuştu.[43]

İhtilafların arttığı bir zamanda Câriye b. Kudâme es-Sa'dî, Hz. Âişe'nin yanına gelerek "Ey mü'minlerin annesi! Senin buraya gelip bu devenin üstünde silahların kızışmasına sebep olman, Hz. Osman'ın öldürülmesinden daha kötü bir iştir. Vallahi senin böyle savaşa çıktığını görenler, kanını mübah kılarlar. Eğer kendi isteğinle geldiysen, hemen geri dön; yok zorla geldiysen Müslümanlardan yardım iste ve bu işten vazgeç." der. Yine aynı şekilde bir grup Benî Sa'd'lı genç, Talha ve Zübeyr'i uyarmışlardı.[44]

Bütün bu gelişmelerden sonra Hukeym b. Cebele el-Abdî, bir at sırtında gelip savaşı başlatır. Hz. Âişe'nin yanındakiler onu durdurmaya

---

39. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 217; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 313; İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 154
40. Taberî, *Târîh,* IV, 464; Belâzurî, *Ensâb*, II, 226; İbn A'rabî, *el-Avâsım*, 154; Halife, *Târîh,* 182;İbn Abdirabbih, *Ahbâru'n-Nisâ'*, 145
41. Âl-i İmrân, 23
42. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 218-219; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 64; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 313; Seyf b. Ömer, el-*Fitne*, 124
43. Taberî, *Târîh,* IV, 464-465
44. Taberî, *Târîh,* IV, 465; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 65; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 125

çalışsalar da başarılı olamazlar ve çatışma başlar. Çarpışma devam ederken, Hz. Âişe hâdiseyi büyütmek istemediğinden yanındakilerle Benî Mazen mezarlığına doğru ayrılmış, geceyi orada geçirmişlerdi. Aynı şekilde Osman b. Huneyf de Basra'daki köşküne çekilmişti.[45]

Hz. Âişe taraftarlarının bulunduğu Dâru'r-rızık denilen yerde çarpışmalar tekrar şiddetlenmiş, her iki taraftan ölenler ve yaralananlar olmuştu. Savaşın her iki tarafa da zararı olduğu görülünce aralarında barış yapmak için çağrıda bulunurlar. Anlaşma gereğince Medîne'ye elçi gönderilecek, bu elçi Talha ve Zübeyr'in Ali'ye nasıl biat ettiklerini öğrenecekti. Eğer zorla biat ettilerse Osman b. Huneyf şehri terk edecekti. Tersi durum ortaya çıkarsa Talha ve Zübeyr orayı terk edecekti. Bu konuyu araştırmak üzere elçi olarak Kâ'b b. Süver'i seçmişlerdi.[46]

Kâ'b b. Süver, Medîne'ye ulaştığında halk onun etrafına toplanmıştı. Cuma günü olması hasebiyle kalabalığa Basralıların elçisi olduğunu Talha ve Zübeyr'in biat şeklini öğrenmek için geldiğini söyleyince, sadece Üsâme b. Zeyd "Her ikisi de zorla biat ettiler." demiş, diğerleri herhangi bir şey söylememişti. Buna itiraz eden Sehl b. Huneyf, Üsâme'nin üstüne çullanmıştı. Üsâme'nin zor durumda kaldığını gören Suheyb, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Muhammed b. Mesleme'nin bulunduğu bir grup "Vallahi doğrudur." diye bağırmaya başlamışlardı. Suheyb, Üsâme'yi kurtarıp, herkesin sustuğu yerde niçin konuştuğunu söyleyerek ikaz etmiş, o da durumun buraya varacağını tahmin edemediğini ifade etmişti.[47] Meydana gelen hâdiseleri Hz. Ali'ye mektupla bildiren Osman b. Huneyf'e halife kızmış, onların kendi istekleri ile biat ettiklerini bildirmişti.[48] Bunun üzerine Osman b. Huneyf, Talha ve Zübeyr'le görüşerek Hz. Ali'nin mektubunu dayanak gösterip onları

45. Taberî, *Târîh,* IV, 466; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 219; Halife, *Târîh,* 182; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 313
46. Taberî, *Târîh,* IV, 467; Belâzurî, *Ensâb*, II, 227; Halife, *Târîh,* 183; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 313
47. Taberî, *Târîh,* IV, 467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 220; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 128
48. Taberî, *Târîh,* IV, 467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 220; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 129

göndermeyi düşünmüştü. Fakat onlar tam tersini yapıp Osman'ın şehirden çıkmasını istemişlerdi.[49]

Bu son gelişmenin hemen ardından son derece karanlık ve yağışlı bir gecede Talha ve Zübeyr adamlarını toplayarak yatsı namazını kılmak için mescide gitmişlerdi. Namaza vali Osman b. Huneyf geç kalmıştı.[50] Mescide gelen topluluğa Basra'da bulunan halk laf atmaya başlamış, hatta askerlere sövmeye başlamışlardı.[51] Bunun üzerine ciddi boyutta anlaşmazlık olmuş, daha sonra çıkan çarpışmada kırk kişi ölmüştü. Talha ve Zübeyr'in adamları daha da ileri giderek Osman b. Huneyf'in evini basıp, onu yakalayarak saçını ve sakalını yolmuşlardı.[52] Daha sonra Osman b. Huneyf, Hz. Âişe'nin huzuruna getirilmiş, Hz. Âişe ise onun serbest bırakılmasını istemişti.[53] İbnü'l-Esîr'in naklettiği başka bir rivâyette, Osman'ın sakalının ve saçlarının yolunmasını istemiş, sonra da onu hapsettirmişti. Bütün bu olanlardan sonra ise Talha ve Zübeyr, Basra halkından olan hâdiseden dolayı özür dilemişlerdi.[54]

Basra'da idare böylece Talha ve Zübeyr'in eline geçmişti. Beytülmalin başına Abdurrahman b. Ebî Bekr'i tayin etmişler, daha sonra da beytülmalde bulunan tüm malları halka dağıtmaya başlamışlardı. Halk akın akın gelip dağıtılan malları almıştı. Bunu gören Hz. Osman'ın katillerinden bir grup, belki de başlarına gelebilecek muhtemel tehlikeden dolayı toparlanıp 300 kişi ile Hukeym b. Cebele'nin komutanlığında yapılanlara karşı geldiler.[55] Hukeym zaman zaman çıkıyor, önüne geleni öldürüyordu. Küfürler savurarak insanları harbe kışkırtıyordu. Böyle saldırgan davranmasının sebebi ise Hz. Osman'ın öldürülmesinde Basra'dan gelen ekibin içinde olmasıydı. Etrafa savurduğu kü-

---

49. Taberî, *Târîh,* IV, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 220
50. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 129; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 66
51. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 376
52. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 66; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 367; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 18; Belâzurî, *Ensâb*, II, 227; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, I, 173; Taberî 70 kişinin öldüğünü kaydetmektedir. *Târîh,* IV, 468; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 212; İbn Kuteybe, 50 kişi olduğunu kaydeder. *el-Me'ârif*, 90
53. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 220; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 220-221
54. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 220-221
55. Belâzurî, *Ensâb*, II, 228; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 212

fürlerin kime olduğunu soran bir kadın ve adama "Âişe'ye" demesiyle tepkiler artmıştı.[56]

Karşı karşıya gelen Hukeym'le Abdullah b. Zübeyr ciddi olarak tartışırlar. Daha sonra şiddetli çarpışmalar olmaya başlar. Hukeym sürekli olarak Talha ve Zübeyr'i gözetlemiş, fakat çarpışma esnasında birisi Hukeym'in ayağını kesip kopartmıştı. O da kesik ayağını kaçan adama atıp yaralamış, sonra da onu öldürmüştü. Yaralı olan Hukeym karşı tarafa lanetler okuyorken, Yezîd b. Eslem el-Hüdânî onu öldürmüştü. Hukeym'in oluşturduğu grup tamamıyla kılıçtan geçirilmişti.[57] Hâdiseler o kadar hızlı ve farklı cereyan etmişti ki savaş yanlısı olmamasına rağmen Hz. Âişe bu olup bitenler içinde kendini bulmuştu.[58]

25 Rebiülevvel 36/11 Eylül 656'da meydana gelen bu hâdiseden sonra Hz. Âişe, Kûfelilere mektup yazarak Basra'da olup bitenleri anlatmış ve Müslümanların Hz. Ali'ye biat etmemeleri hususunda direnmeleri için onları kışkırtmış ve Hz. Osman'ın katillerinin istenmesini talep etmişti. Aynı şekilde Yemâme ve Medîne halkına da meydana gelen olaylar hakkında bilgi vermiş ve yardımlarını istemişti. Şam valisi Muâviye'ye de bilgi gönderilmişti.[59]

C. HALİFENİN ŞAM YERİNE BASRA'YA YÖNELMESİ

Hz. Ali, Muâviye'nin itaate yanaşmaması üzerine Medîne'de asker hazırlığı içinde iken, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Basra'ya doğru gittiği haberini alınca Rebeze'de beklemeye başlamıştı.[60] Halifeye haberi, muhalifler Mekke'den çıktıklarında hac için orada bulunan Ümmü

---

56. Taberî, *Târîh,* IV, 466; Halife, *Târîh,* 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 219; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 127
57. Belâzurî, *Ensâb*, II, 228
58. Halife, *Târîh,* 183
59. Taberî, *Târîh,* IV, 470-471
60. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 134; Taberî, *Târîh,* IV, 477; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 137; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 53; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 91

Seleme[61] veya Akîl b. Ebî Tâlib mektupla bildirmişti.[62] Hz. Ali, Medîne'den çıkarken ordusunda Bedir ashabından yedi kişi vardı.[63] Halife Medîne'de asker toplamak için hutbe irad ettikten sonra savaşa iştirâke insanları davet etmiş, ama istediği kadar rağbet görememişti. Ancak Ebu'l-Heysem Mâlik bin et-Teyyihan el-Ensârî ve Ebû Katâde gibi bazı sahabeler iştirâk etmişti. Ümmü Seleme, Hz. Ali'ye gelerek "Seninle beraber sefere çıkmayı çok isterdim." diyerek onu teşvik etmişti.[64]

---

61. İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 101; Belâzurî, haberi Ümmü Fadl bint Hars'ın iletti-ğini kaydeder. *Ensâb,* II, 222
62. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 53
63. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 367; Belâzurî, *Ensâb*, II, 333; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 82; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 212.
64. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 226; Kaynaklara baktığımızda Ümmü Seleme'nin neden Âişe'nin değil de Hz. Ali'nin yanında olduğunu görmek mümkündür. Hz. Peygamber'in hanımları arasında kıskançlık olduğunu ve bunun da aralarında değişik problemlere sebebiyet verdiğini biliyoruz. Hz. Peygamber'in en çok Hz. Âişe'yi sevdiğini (İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 67) bilen Medînelilerin, onun Hz. Peygamber'le olduğu zamanlarda birtakım hediyeler getirdikleri kaydedilmektedir. Bunu kıskanan diğer hanımlar Hz. Peygamber'in insanlarla konuşup başka günlerde de hediyeler getirmelerini söylemesi için Ümmü Seleme'yi birkaç defa Hz. Peygamber'e göndermişler, sonuç alamayınca da Hz. Fâtıma'yı göndermişler, bundan da sonuç alamayınca Zeyneb bint Cahş'ı göndermişlerdi. Konu ile ilgili Hz. Âişe ile Zeyneb bint Cahş arasında tartışma olmuş, Hz. Peygamber'in huzurunda Hz. Âişe hazırcevap olduğu için galip gelmiş ve onu susturmuştu. Bu gibi hâdiseler ezvâc-ı tâhirâtın, Hz. Âişe, Sevde, Hafsa ve Safiyye'nin oluşturduğu grubla, Ümmü Seleme ve diğerlerinin oluşturduğu bir diğer gruba ayrıldığını kaydetmektedir (İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 163, 171-172; Buhârî, *Sahîh, Hibe, 132)*; Nitekim Sevde validemizin, Hz. Ömer döneminde vefat ettiğinde oturduğu dairenin Hz. Âişe'ye verilmesini vasiyet etmesi, aralarındaki derin dostluğun göstergesidir. (M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 731); ayrıca Yahudi asıllı olan Safiyye validemiz vefat ettiğinde (h. 50), Müslüman olmamış yeğenine malının üçte birini vasiyyet etmişti. Vefatından sonra bu vasiyyetin geçerli olmadığını ileri süren sahabeye karşı Hz. Âişe, vasiyyetin yerine getirilmesini savunmuş ve neticede böyle gerçekleşmişti. (İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 91-92)
Ayrıca Tahrim Sûresi'nin nuzûl sebebinin de şu olduğu rivayet edilir: Hz. Âişe ve Hafsa'nın bir olup Hz. Peygamber'in güzel yemekler yapan Zeyneb bint Cahş'ın yanında kalmasını çekememişler ve aralarında anlaşarak Hz. Peygamber'e "Senden güzel içecek kokuları duyuyoruz." demişlerdi. Bundan rahatsız olan Rasûlullah, "Zeyneb'in yanında bal şerbeti içtim. Belki koku ondandır.

Hz. Ali, Medîne'den 36/Ağustos 656 yılının Rebîülevvel ayının sonlarına doğru hareket etmişti.[65] Hz. Ali, Medîne'ye Sehl b. Huneyf'i vekil tayin ederek yola çıktığında,[66] askerlerinin sayısı 900 civarındaydı.[67] Bazı tarihçiler Hz. Ali'nin Medîne'den 4.000 kişiden oluşan bir orduyla yola çıktığını kaydetmektedir.[68] Bu rakamın ikisinin de doğru olduğunu kabul edip birincisinin Medîne'de ilk toplanan askerin, ikicisinin de Medîne dışında Rebeze civarında oluşan rakam olduğunu düşünmekteyiz.

Henüz Medîne'den çıkmadan Abdullah b. Selâm, Medîne dışına çıkmamasını, eğer çıkarsa müslümanların hakimiyetinin ebediyyen Medîne'ye dönmeyeceğini söylemiş, ama ona şiddetle karşı çıkanlar olmuş, Hz. Ali ise yoluna devam etmişti.[69] Yine kendi oğlu Hasan, savaştan vazgeçirmek için kendisini dinlemediğinden yakınarak babasını bu işten vazgeçirmeye çalışmışsa da sonuç değişmemişti. Hz. Hasan babasına itiraz ederek, biat edildiğinde devletin değişik yerlerinde insanların gelip bunu tasdik etmeleri için beklemesi gerektiğini söylediğini ve Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe ile ilgili de "Doğru yolu bulurlarsa bulurlar, yoksa fitne çıkacaksa senden başkasının eli orada olsun." diye ikazda bulunduğunu hatırlatmıştı. Hz. Ali ise bu itirazlara haklı izahlarla cevap vermişti.[70]

Halife beraberindeki askerlerle Rebeze'ye vardığında Muhammed b. Ebî Bekr ve Muhammed b. Ca'fer'e bir mektup yazarak kendilerine katılmalarını istemişti.[71] Basra'ya yönelindiğinde Refea b. Râfi kal-

---

Bir daha asla içmeyeceğim." diye yemin etmiş, bunun üzerine de "*Ey Nebî! Eşlerinin rızasını gözeterek, niçin Allah'ın sana helâl kıldığını kendine yasaklıyorsun?*" (Tahrîm, 1) nazil olmuştu. Bu hâdiseyi Hz. Âişe rivayet etmiştir. (Buhari, Sahîh, *Kitâbu't-Tefsîr*, V, 68)

65. Taberî, *Târîh,* IV, 478
66. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 267; Halife, *Târîh,* 181
67. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 378
68. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 213; Halife, *Târîh,* 184.
69. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 227
70. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 227-228
71. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 135; Taberî, *Târîh,* IV 478; Belâzurî, bu iki kişiyi gönderip Ebû Mûsâ'yı azlettiğini, yerine Kurza b. Kâ'b'ı tayin ettiğini kaydeder. *Ensâb*, II, 234

kıp gelecekteki muhtemel şeylerle ilgili Hz. Ali'ye sorular sormuş, o da her seferinde sulhtan yana ve fitneden uzak olacaklarını söylemişti. İbn Râf'in "Onlar bizden uzak durmazlarsa...?" sorusuna "Biz uzak duruz." şeklinde cevap vermişti.[72]

Hz. Ali, Rebeze'den Basra'ya gitmek için yola çıktığında ordusunu düzene koymuştu. Öncü kuvvetlerin başında Ebû Leylâ b. Ömer b. Cerrâh, sağdaki kuvvetlerin başında Abdullah b. Abbâs, soldaki kuvvetlerin başında Ömer b. Ebî Seleme vardı. Sancağı ise Muhammed b. Hanefiyye taşıyordu.[73]

Halife Rebeze'deyken Tay kabilesinden bir grubun gelerek ona iştirâk etmesi kendisini pek memnun etmiş ve onlara dua etmişti.[74] Yola devam eden Hz. Ali, Kûfelilerden Âmir b. Matar'a rastladığında Ebû Mûsâ'yı sormuş, "Barış istiyorsan barıştan yana; savaş itsiyorsan savaşmaya taraftar değildir." şeklinde cevap verince "Vallahi ben barıştan başka bir şey istemiyorum." demişti.[75] Kûfe yakınlarına vardığında Osman b. Huneyf'in başına gelenler kendisine anlatılmış, o da "Allah'ım! Beni Talha ve Zübeyr'i mübtela kıldığın şeyden uzak tut." diye dua etmişti.[76] Hz. Ali, Zikar'a geldiğinde ise Osman b. Huneyf saçı ve sakalı yolunmuş bir şekilde karşısına gelmiş "Ya Emîre'l-Mü'minîn! Beni sakallı olarak Basra'ya gönderdin, tüysüz olarak yanına geldim." deyince ona dua edip Zübeyr ve Talha'nın yaptığı işlerin anlamını idrak etmelerini Allah'tan niyaz etmişti.[77]

Zikar'da konaklayan Hz. Ali, Ebû Mûsâ'ya yardım etmesi için talepte bulunmuştu. Gönderdiği elçiler Kûfe'ye varıp mektubu Ebû Mûsâ'ya vermiş, halkı da bu hususta bilgilendirmişlerdi. Halifeye destek için yaptıkları çağrıya icabet eden olmamıştı. Bazı kimseler gidip Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'ye biat etmesini istemelerine rağmen, "Bu dün olan bir şeydir. Zaman geçmiştir." deyince Muhammed b. Ebî Bekr ve Muhammed b. Ca'fer öfkelenip Ebû Mûsâ'ya ağır sözler söylediler. Ebû

72. Seyf b. Ömer, *el-Fitne* 136; Taberî, *Târîh,* IV, 479
73. Taberî, *Târîh,* IV, 480
74. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 380
75. Taberî, *Târîh,* IV, 480
76. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 380
77. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 138

Mûsâ ise "Osman'a yapılan biat benim boynumda. Eğer mutlaka savaşılacaksa Osman'ın kâtilleriyle davamızı sonuçlandırmadan kimse ile savaşmayacağız." demişti.[78] Bunun üzerine dönen elçiler durumu Hz. Ali'ye bildirdiler. Hz. Ali, Mâlik el-Eşter'i çağırarak "Sen Ebû Mûsâ'nın arkadaşısın. Onu ikna edebilirsin. İbn Abbâs'la git, bozduğu şeyi düzelt." demişti. Mâlik el-Eşter'le İbn Abbâs Kûfe'ye gelip yanlarına birkaç kişiyi alarak Ebû Mûsâ ile konuştular. Ebû Mûsâ halka hitaben fitnenin koptuğunu söylemiş, "Fitne esnasında uyuyan uyanık olandan, uyanık olan oturandan, oturan ayakta durandan, ayakta duran, yürüyenden, yürüyen koşturandan hayırlıdır." [79] hadisini söyleyerek "Kılıçlarınızı kınlarına sokun, ta ki fitne bitsin." demişti.[80]

Netice alınmadan geri dönülünce Hz. Ali bu sefer oğlu Hasan'la Ammâr b. Yâsîr'i Ebû Mûsâ'ya göndermişti.[81] Değişen bir şey olmamış, Ebû Mûsâ aynı hadisi tekrarlayıp durmuştu. Buna Ammâr kızmış, "Sen kendini anlatıyorsun; halbuki ayakta duran sen, oturduğun halde senden hayırlıdır." demişti. İnsanlar birbirine söylenmeye başlamıştı. Gürültüler yükselmeye başlayınca Ebû Mûsâ insanları şiddetten men etmişti. Bu esnada Zeyd b. Suhan "Ey insanlar! Mü'minlerin emîrinin yanına gidin." deyince Ka'ka'a b. Amr onu destekler mahiyette bazı şeyler söylemişti.[82] Kargaşa büsbütün artınca Hz. Hasan kalkıp insanlara Hz. Ali'nin yanına gitmesi çağrısında bulunmuştu. Hucr b. Adiy'in desteğiyle, orada bulunanlardan dokuz bine yakın insan Hz. Hasan'a tabi olmuştu.[83] Hz. Ali'ye gelenler arasında Kinâne, Esed, Temîm, Rü-

---

78. Taberî, *Târîh,* IV, 481-482
79. Buharî, "Fiten",VII, 92; Ebû Dâvûd,"Fiten", II, 502
80. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 139
81. Taberî, *Târîh,* IV, 382; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 368; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 137; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 102; İbn Hıbbân, *es-Sîre,* 534; Halife, Târîh, 181; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât,* II, 281; Belâzurî, Ammâr'la Abdullah b. Abbâs'ı gönderdiğini kaydeder. *Ensâb*, II, 230
82. Taberî, *Târîh,* IV, 382-384; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 236; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 137-138; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 63-64; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 102
83. Taberî, *Târîh,* IV, 385; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 143; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 138; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât,* II, 283; Mes'ûdî, 7.000 kişi olduğunu rivayet eder. *Murûc*, II, 368; Halife ve Makdisî 6.000 kişi olduğunu rivayet eder. *Târîh,* 184; *Kitâbu'l-Bed'*, 212

bab, Müzeyne kabilesinden insanlar vardı. Yine başlarında reisleriyle gelen Kays, Bekir, Tağlib, Mezhic, Eş'arî ve Ezd kabileleri Zikar'daki halifenin ordusuna iştirâk etmişti.[84] Bütün bu olaylara sebebiyet veren Ebû Mûsâ valilikten azledilmiş, o gece vali konağından Mâlik el-Eşter tarafından çıkartılmıştı.[85]

Bir rivâyette de 12.000 kişi olan bu orduyu Hz. Ali karşılamış; İbn Abbâs'la beraber hepsine "hoş geldiniz" demiş; onlara hitap ederek, yine niyetinin sulh olduğunu bildirmişti. Hz. Ali'ye katılan kabile reislerinin meşhurları arasında Ka'ka'a b. Amr, Sa'd b. Mâlik, Hind b. Amr, Heysem b. Şihâb, Zeyd b. Suhan, Mâlik el-Eşter, Adiy b. Hatem, Yezîd b. Kays ve Hucr b. Adiy gibi kimseler vardı.[86]

D. HZ. ALİ'NİN BASRA'DA MUHALİFLERLE DİYALOĞU

Hz. Ali, Zikar'dayken Kûfe'nin ileri gelenlerinden Ka'ka'a b. Amr'ı Basralılarla görüşmek için görevlendirdi. Niyeti muhtemel tehlikeleri önlemek idi. Bu yüzden de "Bu iki adamı bul, tatlılığa ve cemaate davet et, tefrikaya düşme tehlikesinden de bahset." diye söylemişti. Ka'ka'a Hz. Âişe'nin huzuruna çıkıp selam verdikten sonar, "Ey anacığım! Seni buraya getiren şey nedir?" diye sorduğunda "İnsanların arasını düzeltmek" cevabını almıştı. Ka'ka'a yapılacak konuşmaya Talha ve Zübeyr'in de iştirâk etmesi gerektiğini düşünerek onları da istetmişti. Hz. Âişe'nin haberi üzerine gelen Talha ve Zübeyr, Ka'ka'a'nın aynı sorusuna muhatap olmuşlardı. Onlar da ıslah etmek için cevabını verince, "Islah yolunu bana söyleyin. Vallahi uygun gördüğümüz şeyi ıslah eder, hoş karşılamadığınız şeyi de reddederiz." demişti. Onlar "Osman'ın katillerini istediklerini, eğer bu terk edilecekse Kur'ân'ın terk edilmiş olacağını." söyleyince, Ka'ka'a, "Siz Basra halkından Osman'ın katilleri olan bir-

84. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 237-238; Belâzurî, yardıma gelenlerin miktarını bildirmemektedir. *Ensâb*, II, 235-236
85. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 236
86. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 237-8; Geniş bilgi için bak. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 55-56

çok insanı öldürdünüz. Bugün doğruluğa herkesten önce sizin yönelmeniz gerekir. Altı yüz kişiyi öldürdünüz. Altı bin kişi de sizi terk edip gitti. Hurkus b. Züheyr'i öldürmek istediniz, altı bin kişi onu korudu. Eğer bu meselenin üzerine giderseniz, Rabî'a ve Mudar kabileleri size karşı savaşır ve sizi yenilgiye uğratır. Bununla da Hz. Osman'ın katli gibi büyük bir günah ve daha büyük hâdiseyle karşı karşıya kalırsınız." demişti. Hz. Âişe, Ka'ka'a'ya görüşünü sormuş; cevab olarak, hâdiselerin ilacının insanları teskin etmek olduğunu; bunun da fitnenin bitmesi anlamına geleceğini; sonra da halifeye biat etmelerinin gerekliliğini söylemiş, arkasından onların fazilet ve üstünlüğünden bahsetmişti. Yine doğabilecek fitnenin vehametinin kabile savaşlarına benzemeyeceğini de sözlerine eklemişti. Bu görüşleri uygun bulan oradakiler, Hz. Ali'ye durumu bildirmesini ve sulhu tercih ettiklerini söylemişlerdi.[87]

Daha Ka'ka'a Hz. Ali'ye gelmeden Kûfe'den gelen bir zümre de Hz. Ali'ye sulhu tercih etmek için geldiklerini beyan etmişlerdi. Ka'ka'a gelip de durumu halifeye bildirince Hz. Ali, çok sevinmişti.[88] Bu gelişmelere memnun olan Hz. Ali, insanları sulh ve sükûna davet etti.[89]

Bazı kaynaklarda şöyle bir kaydı görmekteyiz:

Bütün bu sevindirici gelişmeler olurken, fitne durmuyor, fitnecilerin elebaşı Abdullah b. Sebe' ve yandaşları rahatsız oluyordu. Nitekim İlbâ b. Heysem, Adiy b. Hatem, Sâlim b. Sa'lebe, Şureyh b. Evfa ve Mâlik el-Eşter gibi Hz. Osman'ın öldürülmesinde müessir şahıslar bir araya gelerek müzakereye başladılar. Eşter, Ali'yi de öldürmeyi, İlbâ b. Heysem bulundukları yerleri terk edip farklı beldelere gitmeyi teklif etmiş; İbn Sebe' iki görüşe de karşı çıkarak kendi görüşünü ortaya koymuştu: "Sizin üstün olmanız bu iki grubun birbiriyle çarpışmasındadır." İşte bu görüşü, müzakereler esnasında Hz. Ali'nin öldürülme fikrine karşı çıkan Adiy b. Hatem söylemiş, Sâlim b. Sa'lebe ve Şureyh b. Evfa da desteklemişti.[90] Son sözü söyleyen İbn Sebe', Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'i birbiri-

87. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 238-240; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 145; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 238
88. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 146
89. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 238-9
90. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 241-242; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 147-149; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 239

ne düşürdükten sonra aralarından gizlice gitmeyi tavsiye etmişti. Gizli görüşmeye katılanlar bu husuta fikir birliğine varmışlardı.[91]

Fakat Eşter'in Hz. Ali'ye olan sadakatini hesaba kattığımızda ve İbn Sebe' ile ilgili yeni çalışmaları göz önüne aldığımızda, böyle bir toplantının olduğunu kabul etmek mümkün değildir.

Ertesi gün Hz. Ali ordusuyla Basra'ya doğru yola çıkar. Muhalif grupla Ubeydullah b. Ziyad'ın köşkünün yanında karşılaşırlar. Orada her iki taraf da bekler. Hz. Ali tarafına Kays ve Bekr b. Vâil kabilelerinden de askerler iştirâk eder.[92] Cemâziyelâhir 36/Aralık 656'da üç gün beklemeden sonra Hz. Ali haber gönderip konuşmak istediğini bildirir. Bu esnada Ebu'l-Cebra, Zübeyr'e gelip savaşa teşvik edici sözler söylemiş; yine aynı şekilde Sabra b. Süleyman da "Asıl isabetli olan savaşa girişmektir." demiş, Talha ve Zübeyr ise aralarındaki anlaşmayı hatırlatarak tahrikçilere iltifat etmemiştir.[93]

Hz. Ali'yi de aynı şekilde savaşa sürüklemek isteyen kimseler mevcuttu. Kâ'b b. Süver, "Karşınızdaki toplulukla ilişkiyi kesiverseniz" gibi sözler sarf etmiş, oradakiler bunun kötülüğünü ve sulhun yararlarını anlatmışlardı.[94] Yine bu gergin ortamda Hz. Ali hutbe irad ederek, "Ey Müslümanlar! Karşınızdaki Müslümanlar için dillerinizi ve ellerinizi tutun. Çünkü kıyamet günü bu düşmanlığı başlatanlar dava edilecektir."[95] diyerek kalabalığı teskin etmişti.

Hz. Osman döneminde fetihlerde bulunmuş âbid, yumuşak huylu, zeki ve gayretli biri olan Ahnef b. Kays[96], Hz. Ali'ye 6.000 kişilik bir kuvvetle biatını bildirmişti.[97] Ahnef; "İstersen seninle berabar savaşayım, istersen bu kılıçları harbden men edeyim." deyince, Hz. Ali ikinci teklifi kabul etmiş, Ahnef de askerlerini geri çekmişti.[98]

---

91. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 149
92. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 239; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 149-150
93. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 149-150
94. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 150
95. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 239-240; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 151
96. Önkal, "Ahnef b. Kays", *T.D.V.İ.A*, II, 174
97. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 152; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 67; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 106
98. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 66-67; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 240; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 106

Bütün bu gelişmeler olurken, Talha ve Zübeyr, haber gönderip Ka'ka'a ile varılan karar üzere olduklarını beyan etmişler, bu sebepten sulh havası yine esmeye başlamıştı. Her ne kadar anlaşma meydana gelecek gibi görünse de her iki taraf da harp hazırlıklarını yapıyorlardı.[99] Ne gariptir ki bu büyük fitnede, bir tarafta Rasûlullah'ın halifesi ve sevgili torunları, diğer tarafta Talha ve Zübeyr gibi ashabın büyüklerinden iki zat ve Hz. Âişe vardı. Hz. Âişe'nin kardeşi Abdurrahman b. Ebî Bekr kendisiyle beraber, diğer kardeşi Muhammed b. Ebî Bekr halifenin maiyyetinde idi. Aynı şekilde Kûfe ve Basralılar da ikiye bölünmüştü.[100]

Savaşı başlatan sebep ile ilgili İslâm tarihi kaynaklarında farklılıklar müşahede etmekteyiz. Meşhur tarihçi Taberî'yi esas alan kaynakların birçoğunda, her iki taraf anlaşmaya vardığı ve dağılacağı son gecede İbn Sebe' ve adamlarının gece yaptığı planla ansızın iki tarafa hücum edip ve her iki tarafa da, "karşı taraf hücum etti" diyerek savaşı başlattıkları şeklindeki bir ifadeyi görmekteyiz.[101] Mes'ûdî, Ya'kûbî, İbn Kuteybe, İbni A'sem gibi tarihçiler, savaşı başlatan tarafla ilgili Âişe taraftarlarını kastederken; Taberî ve ondan istifade eden İbn Kesîr, İbnü'l-Esîr gibi tarihçiler İbn Sebe' taraftarlarının harbin başlamasında etkili olduğunu ifade etmektedirler. Belâzurî ve Dîneverî nasıl başladığı ile ilgili bilgi vermemektedirler.

Artık savaş kaçınılmaz olmuş, bütün iyi niyetlere rağmen Mekke'den ve Medîne'den kalkıp gelen iki taraf kılıcın hakemliğine razı olmuşlardı. Hz. Ali son bir defa hutbe irad etmiş, karşı tarafın yaptığı muamelelerden bahsetmiş ve ordusunu savaşa teşvik etmişti.[102] İbn A'sem, Huzeyme b. Sâbit'in, Hz. Ali'yi destekler mahiyette konuştuğunu; Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe'yi suçlayıp, Ümeyyeoğulları'nın da zulümle halktan mal topladıklarını söylediğini kaydetmektedir.[103]

---

99. Ahmed Cevdet, *Kısâs-ı Enbiyâ*, III, 43; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 67
100. Ahmed Cevdet, *Kısâs-ı Enbiyâ*, III, 46
101. Taberî, *Târîh,* IV, 386
102. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 371
103. İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 107

E. CEMEL SAVAŞI

1. Savaşın Başlaması

İbn Kuteybe, savaş düzenine önce muhaliflerin girdiğini, süvarilerin başında Talha ve yayaların başında Zübeyr'in, merkezde Muhammed b. Talha'nın, önde Mervân'ın, suvarilerin sağ kanadının başında Abdurrahman b. Ubâde, solunda da Hilâl b. Vekî'in olduğunu rivâyet eder. İşte bu düzenden sonra Zübeyr'in konuşması Hz. Ali'ye gelmesiyle, onun da orduyu savaş düzenine soktuğunu görüyoruz. Önde Abdullah b. Abbâs, bineklilerin hepsinin başında Ammâr b. Yâsîr, yayaların başında da Muhammed b. Ebî Bekr vardı.[104]

Hz. Ali savaşın kaçınılmaz olduğunu gördüğünde, iki ordunun arasına girerek Zübeyr'i çağırmış, o da yanına gelmiş, Hz. Ali ona: "Beni Hicaz'da tanıdın. Neden Irak'ta reddediyorsun?" diye sormuş; "Hz. Osman'ın kanını talep için." cevabı üzerine: "Hz. Osman'ı öldüreni Allah kahretsin. Ey Zübeyr! Sen Rasûlullah'la beraberken ben o meclise uğramıştım. Rasûlullah bana iltifat etmiş, sonra da sana dönerek 'Sen Ali ile harb edeceksin, ama haksız (zalim) olarak.' dediğini hatırladın mı?" diye sorduğunda, Zübeyr "evet" demişti. Hz. Ali "O zaman niçin savaşıyorsun?" dediğinde ise "Vallahi unuttum, eğer hatırlamış olsaydım bunu yapmazdım." diyerek harp meydanından ayrılmıştı. Hz. Ali'ye onu niye bıraktığı sorulduğunda ise Zübeyr'in faziletini saymıştı.[105] Hz. Âişe'nin yanına dönen Zübeyr, kendisinin hata içinde olduğunu ifade ettiğinde, Hz. Âişe onu "Abdulmuttaliboğulları'nın kılıçlarından mı korktun?" diye vazgeçirmek istemişse de o, oğlunun da ikazına rağmen kararlı olduğunu bildirmişti. Hatta oğlu "İki ordu karşı karşıya gelmiş, sen vazgeçiyorsun." diye kızmış, ama o verdiği karardan dönmemişti.[106] Aynı hâdiseyi zikreden İbnü'l-Esîr, oğlunun babasına "Ye-

---

104. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 66. Tarihçilerin bir çoğu farklı isimler zikretmektedir. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 139; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 113-114; Belâzurî, *Ensâb*, II, 239; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 369; Halife, *Târîh,* 184; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 314

105. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 68; Ebu'l-Fidâ', *Kitâbu'l-Muhtasar*, I, 175; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 114-115; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 370; İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 150; M. Şakir, *Târîhu'l-İslâm*, III, 270

106. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 68; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 182; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 139; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 115

min ettim." demesine karşılık, "Yeminin keffaretini öde." deyip kölesini azad ettiğini, savaşa devam ettiğini kaydetmektedir.[107]

Hz. Zübeyr'in savaştan vazgeçmesinin sebeplerinden birisi veya tek sebep olarak da Ammâr b. Yâsir'in Hz. Ali'nin yanında olduğunu görmesi rivâyeti de vardır. Zira bu çıkacak muhtemel savaşta Ammâr'ın öldürülmesinden korkmuştu. Rasûlullah'ın "Ey Ammâr! Seni isyancı bir grup öldürecek." dediğini işitmişti.[108]

Hz. Âişe'nin yanına, bütün Yemen halkı, Teym, Adiy, Sevr, Ukel, Mudar kabileleri ile birlikte Benî Temîm, Benî Hanzala, Ezd kabilesi, Süleym kabilesi, Benî Âmir, Benî Gatafan, Benî Bekr, Benî Naciye yer almıştı.[109]

Hz. Ali'nin gerek fitneyi önleme çabasından kaynaklanan bir düşünce, gerekse muhaliflerin önde gelenlerini birer birer safdışı etme düşüncesinden olsun, yaptığı çalışmalarını başarıyla ortaya koymuştu.

Nitekim Zübeyr'le görüşmesinden sona Hz. Ali, Talha ile de görüşüp niçin geldiğini ona da sormuş; "Hz. Osman'ın kanını talep" cevabı üzerine, "Allah onu öldüreni öldürsün." demişti. Talha'yla yaptığı müzakerede Peygamberimizin dört noktada mü'minin mü'mine kanının helâl olacağına dair hadisi hatırlatmış, bunların hiçbirine kendisinin girmediğini ifade etmişti. Hz. Ali, biat ettiği halde muhalefetinin sebebini sormuş, o da başlarında kılıçlar varken zoraki biat ettiklerini söylemişti. Hz. Ali buna karşılık, kimseyi zorlamadığını; Sad b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer ve Muhammed b. Mesleme'yi misal vererek izah etmişti. Halifenin bu izahlarına karşılık, sadece sulh için geldiğini söyleyen Talha'ya Hz. Ali, tevbe etmesini ve dönmesini tavsiye etmişti.[110]

---

107. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 240; Ebu'l-Fidâ, *Kitâb'ül-Muhtasar*, I, 175; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 242
108. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 240; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 242
109. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 241
110. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 70; İbn A'rabî, *el-Avâsım*, 150; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 371; Gerek Talha ve gerekse Zübeyr'le Hz. Ali'nin konuşup, onları savaştan vazgeçirmek için yaptığı girişimlerini, o dönemi genişçe izah eden tarih kaynaklarında görmekteyiz. Yalnız aralarındaki konuşmalar hakkında değişik rivayetler ve konuşmanın gerçekleşmesi ile ilgili de farklı rivayetler mevcuttur. Bak. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 239-241; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII,

Hz. Ali ordusunu düzene koymuş hazır durumda beklerken, askerlerine savaşı başlatmamalarını, ne kılıç ne de oklarını kullanmamalarını emretmişti. Bu bekleyiş esnasında[111] bir anda oklar üzerlerine yağmaya başlamıştı. Ne olduğunu anlayamayan halifenin askerleri panik havası yaşamıştı. Hz. Ali'nin ordusundan bazı insanlar ölmüştü. Halife de şaşkınlık içinde savaşı kendisinin başlatmadığını ifade eder mahiyette "Allahım sen şahit ol!" diyordu. Ok atışları devam ederken Abdurrahman b. Budeyl sırtına isabet eden bir okla ölmüştü. Onun ölüsünü kardeşi Abdullah b. Budeyl b. Verka el-Huzaî halifeye getirmişti.[112]

Bütün sulh girişimlerine rağmen sonuç değişmemişti. Hz. Âişe 30.000 kişilik ordusuyla, Hz. Ali de 20.000 kişilik ordusuyla savaşa başlamışlardı.[113]

Sabahtan başlayan savaş, sonraları bir hayli şiddetlenmişti. Hz. Ali, "Talha ve Zübeyr'in bizim kanlarımızı dökmeden buradan ayrılmayacaklarını ve bize asla uymayacaklarını anladım." demişti. Hz. Ali ve taraftarlarının ortak görüşü, ellerine delil geçirmek ümidiyle karşı taraf başlamadan savaşmamak, eğer muhtemel bir savaş olursa kaçanı öldürmemek, yaralılara dokunmamak, maktullerin üzerindeki eşyayı almamak, silah, elbise ve mala el koymamak şeklindeydi.[114]

Karşılıklı çarpışmalardan endişelenen Kâ'b b. Süver, müzakerelerin yapıldığı yerin dışında bulunan Hz. Âişe'ye giderek "Bu insanlar savaşı bırakmak istemiyor. Belki yüce Allah senin elinle sulhu temin eder." der. Bunun üzerine devesinin üzerinde zırhla kaplı hevdecine binen Hz. Âişe, çarpışmaların yaşandığı yere doğru ilerler. Harp meydanına geldiğinde ise savaş şiddetlenmiş, onun devesi savaşın merkezi olmaya başla-

---

242-243; İbn As'em, *Fütûh*, I, 114-115; Belâzurî, *Ensâb*, Zübeyr'le görüşmesi 255; Talha ile görüşmesi, 251; Ya'kûbî, *Târîh,* II, Zübeyr'le görüşmesi, 182; Dîneverî, *el-Ahbâr*, Zübeyr'le görüşmesi, 139; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Zübeyr'le görüşmesi, 233-235; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Medîneti Dimaşk,* XI, Talha'yla görüşmesi, 204

111. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 370
112. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 182; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 370; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 70-71
113. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 242
114. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 242-243

mıştı.[115] Bu esnada Zübeyr de çarpışmalara girmişti. Bir ara Ammâr b. Yâsir'le karşı karşıya gelen Zübeyr, onun saldırısını atlatmış, ama hücum etmemişti. Zira Hz. Peygamber'in hadisini hatırlamıştı.[116] Talha ve Zübeyr şehid olmuş, Cemel Ashab'ı yenilmiş geri çekiliyorlardı. Atlılar ve yayalar Hz. Âişe'nin devesinin etrafında toplanmışlardı.[117] Bu esnada Hz. Âişe, sulh düşüncesiyle Kâ'b b. Süver'e "Şu devenin önünden çekil ve şu Kur'ân'ı al da insanları sulha davet et." demişti. Kâ'b mushafı alıp insanları ona davet ederken şehid edilmişti.[118] Aynı şekilde oklar, Hz. Âişe'nin bulunduğu devenin hevdecine isabet etmeye başlamıştı. Hz. Âişe "Geriye bir ben kaldım. Allah'ın hesap gününü hatırlayınız." şeklinde bağırmışsa da tesirli olamamıştı. Bunu gören Hz. Âişe daha sonra "Ey insanlar! Hz. Osman'ı öldürenlere ve taraftarlarına lanet edin." demiş, arkasından beddua etmeye başlamıştı. Bunu duyan kimseler ona katılmış, beraberce lanete başlamışlardı. Hz. Ali sesleri duyup sebebini sorunca aldığı cevap üzerine, "Allah'ım Osman'ın kâtillerine lanet et." demişti.[119] Sonra şiddetlenen savaşta Hz. Ali, bulunduğu yerde sıkışmış, ordunun sancağını taşıyan oğlu Muhammed'i dürterek ilerlemesini istemişti. Ama ilerleme mümkün olmayınca sancağı bizzat kendisi alıp ileri atılmıştı.[120]

İşte bu çarpışmalar sırasında Zeyd b. Suhan kardeşiyle birlikte Hz. Ali'nin yanında savaşıyorken şehid edilmişti.[121] Zeyd'in şehid edilmesinden sonra savaş daha da şiddetlenmişti. Hz. Ali bunun üzerine, Rabî'a ve Yemen kabilelerinin yardımını istemişti. Bu sırada Hz. Ali taraf-

---

115. İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Medîneti Dimaşk*, XI, 205; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 243; Buharî, *Târîhu's-Sağîr*, I, 75
116. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 243
117. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 89; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 119
118. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 125; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 284; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 89; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîh*, XI, 206; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 140; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 242-243; Halife her iki rivayeti kaydetmiş, Kâ'b'ın öldürülmesinin Hz. Âişe'nin devesinin yularını çekerken olduğunu kaydetmiştir. *Târîh*, 185
119. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 89; İbn Manzûr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, X, 206
120. İbn Manzûr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XI, 206; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 257; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 375; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 140
121. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 120; İbn Manzûr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, X, 206

tarı birisi savaşın şiddetlenmesinden dolayı Kur'ân-ı Kerîm'i alıp karşı tarafı sulha davet ettiği halde icabet edilmemiş, "Şimdi bunu nasıl yapıyorsunuz?" denilerek öldürülmüştü.[122] Daha sonra aynı şeyi Müslim b. Abdillah da yapmış, o da öldürülmüştü.[123] Çarpışmalar o kadar şiddetlenmişti ki, harpte kesilen kolların, kopan ayakların haddi hesabı yoktu.[124]

Savaş gittikçe Hz. Âişe'nin devesinin etrafında yoğunlaşmıştı. Çarpışmaların ortasında kalan Hz. Âişe, sağında ve solunda bulunan kabilelerin kim olduğunu soruyor ve onlara iltifat ederek savaşa teşvik ediyordu. Karşı tarafta bulunanlar ise devenin etrafında kitlenen çarpışma için "Bu deve öldürülmedikçe bu adamlar yok olup gitmez."[125] kararına varmışlardı. Bu arada Hz. Âişe'nin devesinin yularını birisi tutuyor, yuları tutan herkes, kim olduğunu Hz. Âişe'ye söylüyordu. Tutan kişi şehid olunca bir başkası aynı şeyi yapıyordu. Böylece tam 40 kişi veya 70 kişi ölmüştü. Bir ara devenin yularını Abdullah b. Zübeyr tutmuş, Hz. Âişe "Vah Esma'nın başına gelenlere!" diyerek onun da öleceğinden endişe etmişti.[126] Abdullah b. Zübeyr yuları tutmuşken Mâlik el-Eşter ona hücum etmiş, onu yakalamıştı. Mâlik el-Eşter, Abdullah'ı öldüreceği sırada Abdullah yardım isteyince, etraftakiler onları ayırmışlardı.[127]

Basra kadısı Kâ'b b. Züheyr öldürülmüş, yine Hz. Ali'nin Mâlik el-Eşter'i teşvikiyle Cemel Ashabı'nın sol tarafına yüklenmiş ve bu sırada Hilâl b. Veki' de öldürülmüştü. Yine ölenler arasında Arapların meşhur savaşçılarından Amr b. Yesribî de vardı.[128] Hz. Ali tarafından Zeyd b. Suhan,[129] 'Ulba b. Haysem ve Hind b. Amr ölenler arasında-

---

122. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 245; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XI, 206-207
123. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 245; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 118; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 370
124. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 172; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 90; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 127
125. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 90; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 126
126. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 376; Taberî, *Târîh*, IV, 530; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 265; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 18; Kalkaşendî, *Ma'âsîru'l-İnâfe*, I, 102; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 244
127. Taberî, *Târîh*, IV, 525; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 128; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 141
128. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 258
129. Zeyd b. Suhan, Benî Abdi Kays'tan olup Kûfe'nin ileri gelenlerindendir. Aynı zamanda iyi savaşçı olarak da bilinen Zeyd, Nihavend Savaşı'na katılmış,

dı.[130] Aynı şekilde Abdurrahman b. Attâb karşı taraftan şehid edilen sahabiler arasındaydı.[131]

Savaşın devenin etrafında merkezîleştiği bir sırada Hz. Ali'nin emriyle Büceyr b. Dülce devenin ayaklarından keserek onu çökertmiş, hevdecin ipleri de kesilmişti.[132] Hevdec atılan oklarla tıpkı kirpi gibi olmuştu.[133]

2. Savaşın Sona Ermesi

Abdullah b. Zübeyr bu savaşta ok ve mızrak darbelerinden otuz yedi yerinden yaralanmıştı.[134] Yine Mervân b. Hakem de yaralananlar arasında idi.[135] Hz. Âişe devenin üzerinde iken okçuların hedefi haline gelmiş, yuları tutanlar da mızraklara hedef olmuştu. Bu halde insanların uğruna can verdikleri Hz. Âişe'nin devesinin savaş ortamından çıkartılması lazım gelmişti. Neticede devenin ayakları kesilerek çökertilmesi devenin etrafındakileri savaştan mağlub olmuşcasına dağılmalarına ve kaçmalarına sebep oldu.[136] Savaşın Hz. Ali lehine dönmesiyle onun münadisi "Kaçan kimselerin kovalanmaması, yaralıların öldürülmemesi ve evlere girilmemesi" hususunda savaşçılara ilanda bulunuyordu.[137] Hz. Ali devenin çökmesinden sonra Muhammed b. Ebî Bekr'i ve Ammâr b. Yâsir'i Hz. Âişe'ye gördermişti. Muhammed hevdecin içine başını sokunca Hz. Âişe kim olduğunu sormuş, o da "İyiliksever kardeşin." şeklinde cevap verince, Hz. Âişe "Âsî çocuk!" diye

---

Cemel'de Hz. Ali tarafında iken öldürülmüştü (36/656). Belâzurî, *Ensâb,* II, 264

130. Belâzurî, *Ensâb,* II, 264
131. Belâzurî, *Ensâb,* II, 264
132. Taberî, *Târîh,* IV, 519; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 142; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, I, 174; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 375; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I, 262; İbn Hallikân, *Vefeyât,* III, 18
133. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 127; Ebu'l-Fidâ', *Kitâbu'l*-Muhtasar, I, 174
134. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I, 265
135. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 244
136. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 244-245
137. Taberî, *Târîh,* IV, 541; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 142; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 128

çıkışmıştı. Muhammed b. Ebî Bekr, Hz. Âişe'ye yarası olup olmadığını sorduğunda ise "Seni ne ilgilendirir?" karşılığını almıştı. Ammâr bu arada söze karışıp "Ey anneciğim! Bugün çocuklarının böyle birbirlerini öldürmelerini nasıl karşıladın?" deyince "Ben senin annen değilim." cevabını almıştı. Ammâr'ın konuşmasına devam etmesi üzerine "Zafere erince gururlanmaya başladınız." şeklinde tavrını ortaya koymuştu.[138]

Hevdec daha sonra alınarak kimsenin olmadığı sakin bir yere getirilmişti. Hz. Ali, Hz. Âişe'nin yanına gelerek durumunu sormuş, o da iyi olduğunu söylemişti. Hz. Ali bunun üzerine "Allah seni affetsin." deyince, Hz. Âişe aynı şekilde mukabelede bulunmuştu.[139]

Savaş bitmiş Müslümanların ileri gelenleri Hz. Âişe'yi ziyarete gelmişlerdi. Bunların arasında Ka'ka'a b. Amr da bulunuyordu. Hz. Âişe, savaş esnasında insanların birbirine kendisini delil gösterip kimisinin "Bildiğimiz annelerin en âsîsinin oğlu", kimisinin de "Bildiğimiz annelerin en hayırlısının, fakat kendisine itaat edilmeyenin oğlu" şeklinde ifadelerde bulunduğunu duyduğunu söylemiş; bu sözlerden dolayı çok üzüldüğünü Ka'ka'a'ya ifade edip "Keşke bundan yirmi yıl önce ölseydim." demişti. Ka'ka'a Hz. Ali'nin yanına gidip o sözleri intikal ettirmiş, aynı sözleri Hz. Ali de söylemişti.[140] O gün akşam vakti Muhammed b. Ebî Bekr, Hz. Âişe'yi alarak Basra'ya götürmüş, Abdullah b. Halef'in evinde misafir etmişti.[141] Abdullah b. Halef'in hanımı Safiye'nin iki oğlu, Cemel Savaşı'nda iki ayrı grupta bulundukları halde öldürülmüşlerdi. Safiye çocuklarının öldürülmesinden dolayı onlara ağıtlar söylüyordu.[142]

Hz. Âişe'ye savaşta karşı taraftan öldürülenlerin isimleri okunduğunda hepsi için "Allah onun için rahmet etsin." diye dua ederken, orada bulunanlardan birisi "Nasıl oluyor da her iki tarafa rahmet okuyor-

---

138. Taberî, *Târîh,* IV, 223-224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 254; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 142; Mavsılî, *er-Ravha*, 211
139. İbn-i A'sem, *el-Fütûh,* I, 131-132; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 376; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 328
140. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 254-255; Taberî, *Târîh,* IV, 537; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 93
141. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 142; Ebu'l-Fidâ', *Kitâbu'l-Muhtasar*, 174; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 245
142. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 256

sun?" dediğinde "Rasûlullah'ın falan adam cennetliktir. Falan adam cennetliktir." dediğini duyduğum kişilerdir; bunun için rahmet okuyorum." demişti. Hz. Ali ise aynı konuda "Öldürülenler arasından kalbi temiz kişilerin mutlaka Allah tarafından cennete konulacağını ümid ediyorum." demişti.[143]

Hz. Ali, öldürülenler arasında dolaşmış, tanıdıklarının yanına geldiğinde onlara dua etmiş; Talha'nın yanına geldiğinde ise "Vallahi hiçbir Kureyşlinin bu şekilde ölmesine ne sebeple olursa olsun gönlüm razı olmazdı." demişti.[144]

Hz. Ali, Basra dışında üç gün kalmış, Basra ve Kûfe ahalisinden öldürülenlerin namazlarını kıldırmış; ölen bütün Kureyşlilerin namazlarında ise ayrıca imamlık etmiş; arkasından defin işlerini takip etmişti. Daha sonra askerler arasında bulunan her türlü eşyayı toplamış, onları Basra mescidine göndererek "Kendisine veya akrabasına ait olduğunu bilen herkes tanıdığı eşyayı alıp götürebilir. Devlet hazinesine ait eşyalar hariç." diye emretmişti.[145]

Hz. Ali'nin bazı taraftarları, Talha ve Zübeyr'in adamlarının mallarını kendilerine taksim edilmesi talebinde bulunmuş, Hz. Ali bunu reddetmişti. Onlar da "Nasıl oluyor da kanları helâl olanların malları bize haram oluyor?" demiş, Hz. Ali ise kesin bir tavırla "Hanginiz payına mü'minlerin annesi Âişe'nin düşmesini ister?" deyince seslerini çıkaramamışlardı.[146]

15 Cemaziyelâhir 36/Kasım 656'da cereyan eden [147] Cemel Savaşı'nda öldürülenlerin sayısı her iki taraftan 5.000'er kişi olmak üzere toplam 10.000 kişi idi.[148]

---

143. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 257-258
144. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 255; Ebu'l-Fidâ', *Kitâbu'l-Muhtasar*, 175
145. Taberî, *Târîh,* IV, 538-539; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 255; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 245
146. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 245
147. Halife, *Târîh,* 181; İbn Abdirabbih, *Ahbâru'n-Nisâ',* 149
148. Halife, *Târîh,* 186; Taberî, *Târîh,* IV, 539; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 134; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 326; Belâzurî, Ensâb, II, 265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 255; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 93; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, 174; Zehebî, 20.000 kişi olduğunu kaydeder. *Düvelü'l-İslâm,* 20

3. Talha ve Zübeyr'in Öldürülmesi ve Halifenin Tavrı

Hz. Ali savaş henüz başlamışken Zübeyr'i çağırıp onu ikaz etmiş, Zübeyr de bu savaştan vazgeçmişti. Harp meydanını terk ederek Vadi's-Siba' denilen yere gelmişti. Ahnef b. Kays, beraberindeki Temîmoğulları'yla savaşa girmemişti. Zübeyr'i gören Ahnef, "Zübeyr'e de ne oluyor ki iki büyük grubu bir araya getirdi? İnsanlar birbirini öldürüyor, o ise sâlim bir şekilde gideceği yere yönelmiş?" dediğinde, bu konuşmayı duyan Benî Temîm'den Amr b. Cürmüz Zübeyr'e arkasından yetişmişti. Zübeyr namaz için hazırlık yapmış, hiçbir şeyden habersiz "Ya sen kıldır, ya da ben" diye Amr'a teklifte bulunmuştu. O da Zübeyr'in imam olmasını istemişti. Namaza başladığı sırada 75 yaşındaki Zübeyr'i öldüren İbn Cürmüz, Zübeyr'in kılıcını alıp Hz. Ali'ye getirmişti. Hz. Ali kılıcı gördüğünde çok duygulanıp ağlamış, "Rasûlullah zamanında zorlukları ortadan kaldırandı." demiş, sonra da "Safiyye'nin oğlunu kim öldürdüyse cehennemdedir." demişti.[149] Hz. Ali bu sözü Peygamberimizin bir hadisine dayanarak söylemişti. "Zübeyr'i öldürene cehennemi müjdeleyin".[150] Hz. Ali'nin ağlayarak üzüldüğünü gören İbn Cürmüz, belki de kendisine iltifat edileceğini ummuş, ama böyle bir tabloyla karşılaşınca "Ben zannettim ki onun düşmanını öldürdüm. Halbuki onun dostu ve arkadaşı imiş." demişti.[151]

Ashabın büyüklerinden bir diğer kişi olan Talha, Hz. Ali'yle görüştükten sonra Zübeyr gibi savaştan vazgeçtiğinde, bir rivâyette bilinmeyen bir ok[152], ya da birçok tarihçinin zikrettiği üzere Mervân b. Hakem'in attığı okla yaralanmıştı. Talha insanlara yüksek sesle, "Allah'ın kulları, sabredin. Sabırdan sonra yardım ve ücret vardır." diye bağırırken, Mervân duyup ona yönelmişti.[153] Mervân, Talha'yı harp meyda-

---

149. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 372-373; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 140; Seyf, *el-Fitne*, 174; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 322-323; İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 116-117; Ebu'l-Fidâ', *Kitâbu'l-Muhtasar*, 174; Halife, *Târîh,* 186; Taberî, *Târîh,* IV, 534-535; İbn Kuteybe, Zübeyr'in yaşını 60 olarak zikretmişti. *el-Me'ârif*, 91; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 19
150. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 322; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 177
151. Belâzurî, *Ensâb*, II, 254
152. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 321; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 167
153. İbn A'sem, *Fütûh*, I, 124; Halife, *Târîh,* 185

nında gördüğünde, "Osman'a muhalefet etmişti. Onun intikamından başka bir şey istemiyorum." diyerek attığı okla onu boynundan yaralamıştı.[154] Kanının akmaya başladığını gören Talha, kölesine kendisini mekânına götürmesini istemiş, kölesinin yardımıyla geldiği yerde kan kaybından vefat etmişti.[155] Benî Sa'd'den birinin evinde vefat eden Talha b. Ubeydullah, "Allah'ım Osman'ı benden razı eyle." diye dua etmişti.[156] Son anında ise "*Öyle bir fitneden sakının ki, sizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz.*" (Enfâl, 25) âyetini okumuştu.[157]

Cemel Savaşı bittiğinde Hz. Ali, savaşta ölenleri tek tek dolaşırken Talha b. Ubeydullah'ın cesedini gördüğünde yere kapanıp toprağı yüzüne gözüne sürerek ağlamış, "Gökyüzünün altındaki hüzün ve sıkıntımı Allah'a şikâyet ediyorum." demişti.[158] Onun yanında bulunanlar da hem Talha ve hem de Zübeyr için ağlamışlardı. Hz. Ali onları öldürenlerin cehennemlik olduğunu söylemişti.[159] Talha vefat ettiğinde 62, 63 veya 64 yaşında olduğu rivâyet edilmektedir.[160] Basra'daki Sakif nahiyesinde medfundur.[161]

F. SAVAŞ SONRASI GELİŞMELER

Hz. Ali, defin işlerini tamamladıktan sonra Basra'ya girmiş, Basralılar ona biat etmişti. Aynı şekilde harbde yaralananlar ve kendilerine eman verilenler de gelip biat etmişlerdi.[162] Yine biat edenler arasında Hz. Ali'nin savaş başlamadan kendisine gelip yardım etmek istediğini bildirdiği ve Hz. Ali'nin savaşmalarını istemediği Ahnef b. Kays

---

154. İbn Manzûr, *Muhtasar Târîh,* XI, 207; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 373; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 321; Ebu'l-Fidâ', *Kitâbu'l-Muhtasar,* 174
155. İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhi Dimeşk,* XI, 207
156. Belâzurî, *Ensâb*, II, 246; Halife, *Târîh,* 185; İbn Abdirabbih, *Ahbâru'n-Nisâ'*, 149
157. İbn A'sem, *Fütûh*, I, 124; Enfâl Sûresi, 25
158. İbn Manzûr, *Muhtasar Târîh,* XI, 207; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 374
159. İbn Manzûr, *Muhtasar Târîh,* XI, 207-208
160. İbn Manzûr, *Muhtasar Târîh,* XI, 209; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 101
161. Taberânî, *Mu'cem*, I, 113
162. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 256; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,*V, 94

başkanlığındaki Benî Temîm, savaş sonrası Hz. Ali'nin yanına gelerek biat etmişti.[163]

Hz. Ali, Ebî Bekre'ye Basra valiliğini teklif etmiş, o ise akrabalarından birini tayin etmesinin halk için uygun olacağını söylemişti. Bunun üzerine Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs'ı Basra valiliğine tayin etmişti.[164] Yine Hz. Ali savaşa hiç iştirâk etmemiş[165] Ziyad b. Ebîhi'yi de beytülmalin başına tayin etmişti.[166] İbn Abbâs'a, Ziyad'ın sözünü dinlemesini şart koşmuştu.[167] Halife beytülmale giderek orada bulunan mallardan kendisiyle beraber harb edenlere 500'er dirhem dağıtmış, Şam'dan da galip gelince aynı şeyleri yapacağını vaad etmişti.[168]

İbn Sebe'i fitne sebebi olarak kaydeden kaynaklar, bu dağıtımın haksızlığını İbn Sebe' mensuplarının dile doladığını; Hz. Ali'nin Cemel Ashabı'ndan öldürülen kimselerin malllarına el uzatmamasını tenkit ettiklerini kaydetmektedirler. Hz. Ali'nin bu haksız tenkide, onların Müslümanlığının buna engel olduğunu söylediği şeklindeki bilgi aynı eserlerde mevcuttur.[169]

Ümmü'l-Mü'minîn Hz. Âişe, Basra'dan çıkmak istediğinde, Hz. Ali ona yol boyunca lazım olacak gerekli binek, azık ve diğer ihtiyaçlarını temin etmiş;[170] aynı şekilde savaşta Hz. Âişe tarafında olanların da gitmelerine müsaade etmişti.[171] Halife, Basra'dan kırk tane kadını yanına refaketçi olarak seçip kardeşi Muhammed b. Ebî Bekr'le yola çıkarmıştı.[172] Hz. Âişe bu hazırlıklar bittiğinde yola çıkmadan evvel halka hitap edip "Ey oğullarım! Hiçbiriniz diğer bir kardeşine bizden ötü-

---

163. Taberî, *Târîh,* IV, 541; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 256; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 246
164. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 143; Belâzurî, *Ensâb,* II, 271;
165. Taberî, *Târîh,* IV, 542
166. Belâzurî, *Ensâb*, II, 271; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 94
167. Taberî, *Târîh,* IV, 543; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 246
168. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 181; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 259; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 249
169. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 259
170. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 183; Taberî, *Târîh,* IV, 544; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 133
171. Taberî, *Târîh,* IV, 544; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam, V,* 94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III; 258; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 246
172. Taberî, *Târîh,* IV, 544

rü asla serzenişte bulunmasın; Ali ile aramızdaki ihtilâf, aile arasında olabilecek niteliktedir." deyince, Hz. Ali de aynı sözleri teyid eder mahiyette konuşmuştu.[173] Daha sonra Hz. Âişe'yi Basra'nın çıkışına kadar yolcu etmişti. Bu yolculuğa Hz. Âişe, Receb 36/Aralık 656 ayının başında çıkmıştı. Hz. Âişe hac mevsimine kadar Mekke'de kalmış, daha sonra da Medîne'ye dönmüştü.[174] Hayatı boyunca Medîne'de yaşamış, bir daha siyasî işlere karışmamış, Cemel'i hatırladığında zaman zaman ağlamıştı.[175]

Ümeyyeoğulları'ndan Utbe b. Ebî Süfyân ve Hakem b. el-Âs'ın iki oğlu (Abdurrahman ve Yahya) Teym kabilesine sığınmış, belli bir müddet kaldıktan sonra Şam'a gitmişlerdi.[176] Abdullah b. Âmir ise yaralı olarak yollara düşmüş, Hurkusoğulları'nın yanında misafir kaldıktan sonra Şam'a gitmişti.[177] Yine Mervân b. Hakem, Mâlik b. Mesma'ın yanına yaralı olarak sığınmış, onun bakımıyla iyileşmişti. Yıllar sonra halife olan Mervân bu iyiliği unutmamış, ona ihsanlarda bulunmuştu.[178] Abdullah b. Zübeyr'e gelince, o da Ezdoğulları'na sığınmış, Hz. Âişe'ye gizlice haber göndermiş, Hz. Âişe de onu kendi kaldığı Muhammed b. Halef'in evine aldırmıştı.[179]

Hz. Ali, 12 Receb 36/Aralık 656'da Basra'dan Kûfe'ye hareket etmiş, Kûfe'nin ileri gelenleriyle halk, Hz. Ali'yi karşılamışlardı. Kız kardeşi Ümmü Hânî'nin oğlu Cude'nin evine giden[180] halife, Kûfe'ye ilk girdiğinde mescide gidip iki rekat namaz kıldıktan sonra minbere çıkarak halka hitap etmişti. Hutbede, Allah'tan sakınmalarını, insanların yaratılış gayelerini ve ahireti unutmamalarını öğütleyen bir konuşma yapmıştı.[181]

---

173. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 183; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 94
174. Seyf b. Ömer, *el-Fitne* 182; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 247
175. Ahmed Cevdet, *Kısâs-ı Enbiyâ*, III, 56
176. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 258
177. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 258
178. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 259; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 247
179. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 259
180. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 143; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 184; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 381; Belâzurî, *Ensâb*, II, 273; İbn Habîb, savaş sonrası Hz. Ali'nin yirmi gün Basra'da kaldıktan sonra Kûfe'ye döndüğünü kaydeder. *es-Sîre,*115
181. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 143

Hz. Ali, Kûfe'ye yerleştikten sonra bazı yerlere memurlar tayin etti.[182] Bu tayinler esnasında bir pürüz çıkmamış; yalnız Şam valisi Muâviye, Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmemekte ısrar etmişti.[183]

Hz. Ali, kendinden önceki üç halifenin yaşadığı dahilî sıkıntılardan çok daha fazlasını yaşamış; belki de bunun doğal sonucu olarak hilâfetin merkezini Medîne değil de Kûfe'ye naklettirmiştir. Kimileri buna isabetli karar derken, kimileri de Hz. Ali'nin, Cemel'de kazandığını iyi değerlendiremeyişi olarak yorumlamıştır. Kendisine muhaliflerin bulunduğu bir yeri tercih etmesinin, yanlış karar olduğu da yapılan yorumlar arasındadır.

G. CEMEL VAK'ASIYLA İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME

Benî Ümeyye zaman zaman kendilerini eleştiren Hz. Ali'nin, Hz. Osman'dan sonra halife seçilmesine tahammül edememiş, Hz. Osman'ın öldürülmesini de iktidarı yeniden ele geçirmek için malzeme olarak kullanmışlardı.[184] Devlet idaresini başka kimseye kaptırmayacaklarını, böyle bir şey çıktığında huzursuzluk çıkaracaklarını daha Hz. Osman hayatta iken dile getirmiş olmaları ve bu halifenin iktidarı boyunca aynı plan ve program dahilinde hareket etmeleri bunu göstermektedir.[185]

Hz. Âişe ile Talha ve Zübeyr'in; Hz. Ali'ye karşı muhalefeti, kendilerine göre "Hz. Osman'ın kanını talep" düşüncesine sahip olmaları hâdiseler öncesi normal gibi görülmekle birlikte, halifeye isyana ve tahrike esas sebeb teşkil etmişti. Bu çıkışın Cemel Savaşı gibi vahim neticeye sebep olmasında en büyük âmil ise; halifenin tümüyle iktidardan uzaklaştırdığı Benî Ümeyye'nin faaliyetleri olmuştur. Onların, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in ümmet içindeki itibarının yüksek oluşundan dolayı

182. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 144; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 10-12
183. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 144
184. Sarıçam, *Emevî-Hâşimi Mücadelesi*, 191
185. Sarıçam, 191; Ziya Nur, *İslâm Tarihi*, 253; Birçok hadis kitabında Talha ve Zübeyr'in faziletiyle ilgili hadisler mevcuttur. Zübeyr için Rasûlullah "Havarim"demiştir. Müslim, *Fedâilü's-Sahâbe*, IV, 1879

geri planda kaldığını görmekteyiz.[186] Muâviye dışında Ümeyyeoğulları'nın Medîne'de Hz. Ali'ye karşı aldıkları tavır, Cemel Savaşı'nda oynadıkları etkin rolde de kendini açıkça göstermektedir. Zira Muâviye, Cemel'e katılmamakla yaptığı hesaplarda kârlı çıktığı gibi, Benî Ümeyye'nin ileri gelenlerinin Cemel Savaşı'na iştirâk etmesi, kabile mücadelesinin farklı bir şekilde ortaya çıktığını göstermektedir. İşte bu yönü ile Cemel Savaşı bir bakıma Hâşimî-Emevî mücadelesinin tezahürü olarak görülmektedir.[187] Belki de Ümeyyeoğulları'nın devlet idaresini yeniden ele geçirmek için başlatmış oldukları ilk merhaleden ibarettir. Nitekim bu ayaklanma ile hem ileride devlet idaresine talip olacak güçlü muhaliflerinden kurtulmayı başarmışlar, hem de Hz. Ali ile Basralılar arasına bir daha tamiri mümkün olmayan bir küskünlük ve nifak sokmaya muvaffak olmuşlardır.[188]

Dirayeti, ilmi ve fazileti daima kabul edilen Hz. Ali, neden böyle bir problemi baştan çözme yoluna gitmedi? İşte orada Hz. Ali'nin karakteri ön plana çıkmaktadır. Hz. Peygamber hanesinde aldığı terbiye, ona adaletten asla şaşmamayı gerektiriyordu. Kendi muhalifleri kazanmak için her hileye müracaat ederken, o fazilete ters olan tedbirlere, bildiği halde asla müracaat etmiyordu.[189]

Diğer yandan Emevî-Hâşimî mücadelesinde siyasî menfaatler kadar iktisadî menfaatler de rol oynamaktaydı. Zira Ümeyyeoğulları, Hz. Osman döneminde halifenin müsamahalı davranışından yararlanarak devletin önemli kilit noktalarını ellerine geçirmişler, İslâm toplumunun aristokrat tabakası haline gelmişlerdi.[190] Halbuki Hz. Ali, Hz. Osman'ın akrabalarına dağıttığı bazı silahlara el koyup zekât malları olarak toplanan hayvanları da ellerinden almıştı.[191] İşte bütün bu gelişmeler Ümeyyeoğulları'nı halifeye karşı harekete geçirmişti.

Konunun temelinde yatan Emevî-Hâşimî mücadelesinin, Hz. Ali ile Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr ihtilâfına dönüşmesi, belki de Ümey-

186. Sarıçam, 195
187. Sarıçam, 195
188. Bakır, *Hz. Ali,* 26
189. Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi,* 252
190. Bakır, *Hz. Ali*, 20
191. Bakır, *Hz. Ali*, 21

yeoğulları'nın istese de o kadar kalabalığı toplayamayacağından dolayıdır.[192]

Mü'minlerin annesi sıfatına sahip Hz. Âişe, Hz. Peygamber'den sonra herhangi bir siyasî faaliyete iştirâk etmemiş, fakat sahabinin ilim yönünden ileri gelenlerinden olduğu için, yer yer bazı hâdiselerde fikir danışılan birisi olmuştu. Hz. Osman döneminde ise aktif olarak siyâsete başlamış, halifeye şiddetle karşı çıkmış, bu yüzden Mekke'ye gitmiş, Hz. Ali halife olunca da ona karşı harekete geçmişti.

Hz. Âişe neden Hz. Ali'ye muhalefet etmiş ve bunu da hac ibadetini yaptıktan hemen sonra ilan etmişti? Akla gelen bu ilk sorunun cevabını, değişik yönleri ile ele almak mümkün. Birincisi; öldürülen halifeye muhalif bile olsa öldürülmesinden son derece rahatsız olmuş ve onun kanını talep için ortaya çıkmıştı.[193] Diğer yandan belki de esas sebep, Hz. Ali ile aralarının çok iyi olmayışıydı. Zira İfk hâdisesinde çaresiz kaldığında Hz. Peygamber sadece yakınlarına danışmış, Hz. Ali'nin dışında boşanmasını ima eden kimse olmamıştı.[194] İşte bu yüzden o bunu hiçbir vakit affetmemiş, ne dinen ne de makam itibariyle hele kadınlığı dolayısıyla yapmaya memur ve mecbur olmadığı bir şeyi yapmıştı. Peygamber zevcesi de olsa bir kadının bu derece garip işlere girişmesinin, şahsî kırgınlıktan başka bir şeyle izah olunması mümkün değildir.[195]

Gerçekten de Hz. Âişe, Hz. Osman'ın kanını talep düşüncesini ortaya koyduğunda ne halifeye gidip bunun kısa zamanda gerçekleşmesini istemiş, ne de herhangi bir kimseyi göndermişti. Hz. Ali'nin halife oluşunu duyar duymaz Mekke'ye dönmüştü.[196] Diğer taraftan Hz. Osman'ın kanını talep edecek derecede akrabalığı olmadığı gibi ona karşı sevgisi de yoktu. Nitekim Cemel Savaşı esnasında Abdullah b. Bu-

---

192. Ebû'n-Nasr, *Ali ve Âişe*, 122-123; Sa'îd Afganî, *Âişe ve's-Siyâse*, 207-208
193. Belâzurî, *Ensâb*, II, 222; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 113; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 51
194. Buhârî, V, 56-57; Belâzurî, *Ensâb*, II, 342
195. Ahmed Hilmi-Ziya Nur, *İslâm Tarihi*, 255; Hz. Âişe'nin kızgınlığını İfk hâdisesine bağlayanlar için bk. Akkad, *Abkariyyatü Ali, 73;* Akkad, *es-Sıddıka binti's-Sıddık*, 235; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, 254; Seligson, "Âişe", *İ. A*, I, 229
196. İbn Hallikân, *Vefeyâtül-A'yân*, III, 18; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 277

deyl, Hz. Âişe'ye gelip "Hz. Osman öldürüldüğünde Hz. Ali'ye biatı tavsiye eden sen değil miydin?" diye sorduğunda bir şey diyememişti.[197]

Aynı şekilde Peygamberimiz Veda Haccı'nda "evlerinde oturmalarını" ümmü'l-mü'minîne emretmiş;[198] diğer yandan da Hav'eb'le ilgili Hz. Peygamber'in sözünü hatırlamasına rağmen Hz.Âişe, kesin dönüşü bir türlü gerçekleştirememişti.[199]

Yukarıda zikredilen şeyler, Hz. Âişe'nin siyasî anlamda yaptığı şeyin hatalı olduğunu zikreden kimselerin getirmiş olduğu delillerdir.[200] İfk hâdisesindeki Hz. Ali'nin tavrını Hz. Âişe'nin unutmayıp muhalefet ettiğini reddedenler ise, üzerinden 20 sene geçmiş bir hâdisenin tesirinin bu kadar uzun süremeyeceğini; Hz. Âişe gibi her yönüyle insanlara örnek olan bir sahabinin bunu yapmayacağını delil göstererek reddetmektedirler.[201] Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye kırgınlığı olmadığını; Mekke'den çıkışının Hz. Osman'ın kâtillerini cezalandırmak ve Müslümanların içinde bulunduğu fitnenin ortadan kalkması için gayret olduğunu söylemektedirler.[202] Doğru olanın da bu olduğu kanaatindeyiz.

Bu mesele asırlar boyu süregelen Müslümanlar arasındaki itikadî konuların önemlilerinden biri olmuş ve mezheb farklılıklarına konu teşkil etmiştir.[203] Ehl-i Sünnet'in genel görüşüne göre savaş bittikten sonra

---

197. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 328
198. İbnü'l- A'rabî, *el-Avâsım*, 509
199. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 210; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 366-367; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 181
200. Hz. Âişe'yi haksız bulan yazarlar için bkz. Ebû'n-Nasr, *Ali ve Âişe*, 122-123; Sa'îd el-Afganî, *Âişe ve's-Siyâse*, 207; Taha Hüseyin, *el-Fitne*, 31; Hâşim Caid, 170
201. Abdussabur Şahin, *Ümmühâtü'l-Mü'minîn*, 112; Habeş, *es-Seyyide Âişe*, 144
202. Fayda, "Âişe", *T.D.V.İ.A.*, II, 203
203. Cemel Vak'ası, İslâm akaidinde iman-küfür sınırı, irade hürriyeti, kader gibi önemli problemlerin tartışma konusu haline gelmesine tesîr eden dini ve sosyal olaylardan biridir. Şî'a ve Hâricîlerin tamamına gore, Cemel vak'asında Hz. Ali haklı, ona karşı çıkıp savaşan, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'le bunların safında yer alanlar haksız olup bağî durumundadır. Mu'tezile'nin çoğunluğu, Hz. Ali'yi haklı muhaliflerini haksız görürken bir kısmı da hangisinin haklı, hangisinin haksız olduğunun bilinmeyeceği söylemektedir. Geniş bilgi için bak. Yavuz, "Cemel Va'kası", *T.D.V.İ.A.*, VII, 321-322

muhalif grup liderlerinin pişmanlık duyduklarına ait rivâyetler, onların hatalı olduklarını gösterir. Bununla birlikte, bu hatalardan ötürü tekfir edilemeyecekleri gibi fâsık oldukları da söylenmemiştir. Çünkü onlar, Müslümanlar arasında ihtilâf çıkarmak gayesi taşımamışlardır. Hz. Ali'ye karşı çıkışları da İslâm alimlerinin caiz gördüğü ictihadların bir sonucudur. Zira içlerinde cennetle müjdelenen sahabe vardır.[204] Buna delil olarak Talha ve Zübeyr'in savaştan vazgeçmesi, Hz. Âişe ve Hz. Ali'nin pişman olarak daha önce ölmüş olmayı arzu etmiş olmaları gösterilir.[205]

Hz. Ali yanlısı siyasî yorum yapanlar ise, Talha ve Zübeyr'in biatlarının hemen akabinde Kûfe ve Basra valiliğini istemelerini ve cevabın müsbet olmayışından dolayı Mekke'ye gidişlerini delil olarak gösterip, nuhaliflerin, gerçekte yerine getirilmesinin imkânsızlığını bildikleri halde Hz. Osman'ın kanını talep etmelerini ve bu yüzden halifeye karşı gelişlerini hilâfet hırsına bağlamaktadırlar.[206]

Hz. Âişe'yi savunanlar, onun hayatında bir defa böyle siyasî bir şeye girdiğini[207], ondan da pişman olduğunu, "Keşke bundan yirmi sene önce ölseydim."[208] dediğini ve yine vefatına yakın Rasûlullah'ın yanına defnedilmesiyle ilgili soruya "Hayır! Ben ondan sonra bazı şeyler yaptım. Beni kardeşlerimle Baki mezarlığına defnedin." demesini delil göstermişlerdir. Yine Afganî'nin Hz. Âişe'yi tenkid ettiği noktaları ele alıp Hz. Âişe yanlısı yorumlar yapan Tahmaz, İfk hâdisesinde Hz. Ali'nin, aralarında soğukluğa sebebiyet verici bir ifade kullanmadığını anlatıp bunu, Hz. Âişe ve Hz. Fâtıma arasındaki dostluğu, ikisi ile ilgili Hz. Peygamber'in hadislerini zikrederek reddeder.[209] Aynı şekilde Hz. Âişe'nin harp için değil sulh için çıktığını, konuşmalarını örnek göstererek izah ederken, savaşın sonun da istenmeyen bir gerçek olduğu kaydedilmektedir.[210] Hz. Peygamber'in, "Dininizin yarısını bu kır-

---

204. Yavuz, *Cemel Vak'ası*, *T.D.V.İ.A*, VII, 322; Ehl-i Sünnet'in bu konu ile ilgili genel görüşü için, Sa'îd el-Efganî, *Âişe ve's-Siyâse*, 311-314
205. İbn Teymiyye, *Minhâcü'l-İ'tidâl*, 223
206. Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, 225
207. Ali İbrahim Hasan, *Nisâ' lehünne fi't-Târîh*, 35
208. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 331; Nesefî, *Tabsirâtü'l-Edille*, 885
209. Tahmaz, *es-Seyyide Âişe*, 140-147; Şennavî, *Nisâü's-Sahâbe*, 53
210. Sabur, *Ümmehâtü'l-Mü'minîn*, 110; İbn Teymiyye, *el-Münteka*, 222-223; Nesefî, *Tabsirât*, 886

mızı kadından öğrenin." derken, onun ilmine işaret etmekte olduğuna dikkat çekilerek, yaptığı icraatın onun ictihadını yansıtmakta olduğuna dair izahlar da yapılmıştır.[211]

Talha ve Zübeyr'in muhalefetinin temelindeki esasın; Hz. Ali'den valilik istemeleri, onun da buna müsbet cevap vermeyişi[212] ve tekliflerine sıcak bakmayışının sebeblerini onlara söylemesi olduğu ifade edilmektedir.[213] Hz. Ali'ye biat ettikleri halde biate sadık kalmadıklarından dolayı hata ettikleri zikredilmiştir.[214] Bununla birlikte asla savaşı düşünmedikleri, bilakis ıslah için çıktıkları,[215] Hz. Ali'nin ikazıyla her ikisinin de yanlışlarını anlayarak savaştan vazgeçtiklerini[216] delil göstererek bunun da onların yaptığı ictihadın hatalı olduğunun gösterdiği şeklinde izahlar mevcuttur.[217] Fakat meseleyi "onların hilâfete arzuları vardı şeklinde" yorumlamalarına iştirâk etmek mümkün değildir. Zira rivayetler farklı da olsa, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra her ikisine de hilâfet için gidilmiş, ama her ikisi de bunu reddetmişti. Sonradan fikir değiştirip hırs sahibi olduklarını kabullenmek de mümkün değildir. Zira Cemel Savaşı onlar için Hz. Ali'yi makamından etme hususunda bir fırsat olabilirdi. Halbuki her ikisi de Hz. Ali'nin ikazıyla savaşı bırakmıştı.

Hz. Ali'nin tutumunu ise isabetli ve ılımlı bulanlar çoğunlukta olup[218] esas sebebin Hz. Ali'nin olayının kendinden öncekiler gibi olmadığı;[219] toplumun değiştiği,[220] Ümeyyeoğulları'nın hilâfet hırsı,[221] halife Hz.

---

211. Vedat Sekkakî, *Ümmehâtü'l-Mü'minîn*, 80-81; Behnesavî, *el-Hilâfe*, 292; konunun fıkhî yönden ashabın farklı fikirlere sahip oluşuyla ilgili bkz. Mahmud Abdul Hadi, *İhtilâfu's-Sahâbe*
212. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 98; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 180; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 332
213. Akkad, *es-Sıddıka*, 236; Ahmed Hilmi-Ziya Nur, 255; Seyyid Vekil, 519
214. Nesefî, *Tabsîrât*, 885
215. İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 151
216. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 241
217. Nesefî, *Tabsîrât*, 885
218. Seyyid Vekil, 517
219. Ahmed Ramazan, *el-Hilâfe*, 81
220. Ahmed Hilmi-Ziya Nur, *İslâm Tarihi*, 247
221. Ahmed Hilmi-Ziya Nur, *İslâm Tarihi*, 253; Ahmed Ramazan, *el-Hilâfe*, 81

Osman'ın öldürülmesi ile oluşan kaos ortamının topluma yansıması[222] gibi sebepler olduğu belirtilmektedir. İyi niyetine örnek olarak; savaşı istemeyişi, savaş sonrası ölenlerin cenazeleri ile ilgilenmesi ve Hz. Âişe'ye iyi davranması, hiç kimseye savaş sonrası yağmalamaya müsaade etmeyişi gösterilmektedir.[223] Aynı şekilde Hz. Ali'nin, "Keşke 20 yıl önce ölseydim." şeklinde üzüntüsünü dile getirdiği sözü, hâdiselere yaklaşımı delil gösterilmektedir.[224]

Bazı İslâm tarihçilerinin zikrettiği İbn Sebe' ve Sebe'îleri, savaşın esas sebebi görenler vardır. Buna delil olarak ise Hz. Ali ve muhalifleri Basra yakınlarında sulh için anlaşmışken, sabahın erken saatlerinde savaşı başlatanların fitneci Sebe'îler olduğu söylenmektedir. Bu yüzden sulhun temininin mümkün olmadığı ve binlerce sahabinin öldüğü zikredilmektedir.[225]

Hz. Ali, hak ve faziletten ayrılmamış, fakat şartlar onu harbe zorlamıştı. Cemel'deki galibiyet halifeyi sevindirmemiş, bilakis üzüntüye sokmuştu. [226]

Netice olarak bütün olup bitenlere siyasî gözlükle bakmak mutlaka bazılarını haklı, bazılarını da haksız duruma getirecektir. Halbuki sahabîler hakkında bu tür yaklaşım, gerek Kur'ân ve gerekse hadislerde kendilerine verilen değere uymamaktadır. Diğer yandan sadece onların faziletlerine bakıp olan bitenleri görmemezlikten gelmek de aklı ve ders alma merakını gidermeyecektir. Doğrusu, ifrat ve tefrite gitmeden itikadî meselelere konu teşkil etmiş bu hâdiseyi, sahabenin hayatına saygıyla değerlendirme şeklinde, Ehl-i Sünnet çizgisinde değerlendirmemiz gerekmektedir.[227]

---

222. Aycan, *Muâviye*, 125
223. Nesefî, *Tabsîrât*, 886; Seyyid Vekil, 521; Ahmed Ramazan, *el-Hilâfe*, 81
224. Belâzurî, *Ensâb,* II, 273
225. Iş, *ed-Devletü'l-Emevîyye*, 100; M. Hudarî, 59; Ali İbrahim Hasan, 34; Akkad, *Abkariyyat*, 73; Ali İbrahim Hasan, *Nisâ lehünne*, 34; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 30
226. Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi,* 255
227. Konuyla ilgili bak. Nesefî, *Tabsîrât*, 886; M. Seyyad Vekil, *Cevletü't-Târîh,* 514

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ALİ-MUÂVİYE MÜCADELESİ: SIFFÎN

A. HZ. ALİ-MUÂVİYE MÜCADELESİ

Hz. Ali-Muâviye mücadelesi, sadece doğurduğu ihtilâftan dolayı değil, aynı zamanda hâlâ çözümlenememiş veya çözümü tatminkâr bir sonuca ulaşmamış birçok meselenin de doğmasına sebep olduğu için dikkati çeken tarihî bir olaydır. İslâm tarihinde siyasî olarak dönüm noktasını teşkil eden bu mücadeleden Muâviye galip çıkmış ve saltanat sistemini İslâm dünyasına getirmiştir. Hz. Ali'nin hilâfeti boyunca gündemden hiç düşmemiş bu mücadelenin en meşhur bölümü ise sıcak harp şeklinde cereyan eden Sıffîn savaşıdır. Bu savaş ve sonrası günümüze birçok yönleriyle taşınmıştır. Bu yönüyle Hz. Ali-Muâviye mücadelesini genişçe ele almaya çalışacağız.

a) SIFFÎN ÖNCESİ HZ. ALİ- MUÂVİYE MÜNASEBETLERİ

1. Hz. Ali'nin Cemel Sonrası Muâviye'yi Biate Çağırması

Hz. Ali Cemel'den galip ayrıldıktan sonra Muâviye, halifeye karşı itaat etmediğinden dolayı olabilecekleri kestirebildiği için bazı çalışmalara başladı. Zaten Hz. Osman öldürüldüğünde onun kanlı gömleğini

ve hanımı Nâile'nin kesik parmaklarını Nu'mân b. Beşîr Şam'a getirmişti. Muâviye gömleği mescide asmış, Nâile'nin parmaklarını da teşhir edip bütün insanları tahrik etmişti. Hatta gelen herkes kanlı gömleğin yanında ağlamıştı. Muâviye'nin askerleri ise Hz. Osman'ın katilleri öldürülünceye kadar kadınlarına yanaşmamaya, suya dokunmamaya ve yatağa yatmamağa yemin etmişlerdi. Bu hal tam bir yıl devam etmişti.[1] Belâzurî, gömleği Ezvâc-ı Tâhirâttan Muâviye'nin kızkardeşi Ümmü Habîbe bint Ebî Süfyân'ın gönderdiğini kaydetmektedir.[2] Hatta, Muâviye kanlı gömleğin yanında şiirler söyleyerek ve hitabede bulunarak insanları daima tahrik etmiş ve Hz. Osman'ın kanını yerde bırakmamak için onlardan biat almıştı.[3]

Diğer yandan Hz. Ali'ye Cemel öncesi önerdiği şûrâ teklifinin[4] altında yatan amacı, hilâfeti arzu etmesi idi.[5] Hz. Osman'ın kâtillerini istemesi, ne siyâset ne de hukuk mantığına sığmamaktadır. Gerekçesi ne olursa olsun, hiçbir hâdise bir valiye, emrine uymakla yükümlü olduğu halifesine karşı böyle bir hak vermez. Bundan dolayı Muâviye'nin hareketi siyasî isyan olarak görülmekte, Hz. Ali'nin Muâviye'yi görevden alma kararını verdikten sonra Muâviye'nin bunu reddetmesi de âsî olduğunu göstermektedir.[6]

Muâviye'nin geri dönüşü olmayan bir yola girmesi, yapacağı mücadeleyi haklı bir zemine oturtması ve destek almasını gerektirmekteydi.[7] Yeni bir propaganda metodu olarak Muâviye, sahabenin ileri gelenlerine mektuplar yazdı ve yardımlarını istedi. Bu yardımları, halifenin elçisi biat için geldiğinde başlatmıştı. Cerîr b. Abdillah, Hemedan'dan Kûfe'ye gelmiş, Hz. Ali'nin Muâviye'ye biat için elçi gönderme düşüncesini duyunca, kendisi talip olmuştu. Hz. Ali'nin onu göndermeye meyli olduğunu gören Mâlik el-Eşter itiraz etmiş, Cerîr'in düşünce ve niyetinin Muâviye gibi olduğunu söylemiş; buna karşılık Hz. Ali "Bırak

1. Taberî, *Târîh,* IV, 562; Zehebî, *Târîh,* XIV, 536.
2. Belâzurî, *Ensâb,* II, 291.
3. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 81-82.
4. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 333.
5. Sarıçam, 201.
6. Akbulut, 209.
7. Aycan, 134.

onu bir görelim, bakalım bize ne haberler getirecek?" diye cevap vermişti.[8] Mâlik el-Eşter, Cerîr'e, Hz. Osman'ın Hemedan'a tayin ettiği vali olduğu için elçiliğine itiraz etmişti. Halbuki Eş'as b. Kays'ı da Hz. Osman Azerbaycan'a tayin etmiş, Hz. Ali onların gelmelerini isteyince gelmişlerdi.[9] Halife Cerîr'e bir mektup vermiş, mektupta Cemel sonrası itaat edenler gibi kendisinin de itaatini istiyordu.[10] Şam'a ulaşan Cerîr, Cemel'de olanları hatırlatarak İslâm için zararı olduğunu, Allah'tan korkmalarını, eğer biat ederse Ali ve Muâviye için bu işin hayırlı olacağını söylemiş, Muâviye bu konuşmalara cevap vermemişti.[11]

Muâviye, Hz. Ali'nin elçisini yanında üç ay gibi bir zaman tutmakla[12] bir taraftan kendi hazırlıklarını yapmış, diğer taraftan da Suriye bölgesinde oluşturulan savaş havasını ve halkının kendisine bağlılığının ne derece kuvvetli olduğunu göstermek istemişti.[13]

Muâviye çekiniyor olmasına ve kendi soyundan olan Hz. Osman'ın valilikten azletmesine rağmen Amr b. el-Âs'ı yanına çekmeyi başarmıştı. Hz. Osman tarafından azledilen Amr, çocukları Abdullah ve Muhammed'le Filistin'e gidip yerleşmişlerdi. Muâviye'nin daveti üzerine çocukları ile istişarede bulunmuş, Abdullah siyasî işlere karışmamasını, Muhammed ise yapılacak işlere katkısının olmasını istemişti. Daha sonra iki oğlu ile birlikte Muâviye'nin yanına gitmişti.[14] Belâzurî'de Muâviye'nin çağrısına Amr b. el-Âs'ın, "Eğer başarılı olursa Mısır'a vali atanması" şartını koştuğu, Muâviye'nin de bunu kabul ettiği kaydını görmekteyiz. Yine Belâzurî; Muâviye'nin Amr b. el-Âs'ı, Hz. Ali

---

8. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 26-28; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXI, 27; Belâzurî, *Ensâb*, II, 275.
9. Taberî, *Târîh*, IV, 561; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 284; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 147; Belâzurî, *Ensâb*, II, 276; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 82-83; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 217; Mes'ûdî, *Murûc*, II 381; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 354.
10. Zehebî, *Târîh*, XIV, 538; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 381; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 147; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, 332.
11. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 184.
12. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 332; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 28.
13. Aycan, 136.
14. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 254; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 87-88; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, 345; Ya'kûbî, *Târîh*, 184; İbn As'em, *el-Fütûh*, I, 159-162; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 148-149.

Cerîr'i kendisine elçi olarak gönderdiğinde çağırdığını kaydetmektedir.[15] Amr'ın Muâviye'nin teklifine sıcak bakıp onun yanına gitmesine Hz. Ali çok kızmış, "ebteroğlu ebter" diye söylenmişti.[16] Muâviye öncelikle Şam ve yakın çevresini savaşa hazırlamak için Şurahbîl'e görev vermiş, o da şehir şehir dolaşarak halkı Hz. Osman'ın kanının karşılığını almak için tahrik etmişti. Hıms'daki küçük bir zümre hariç halk bu çağrıya icabet etmişti.[17] Dîneverî, Hz. Ali'nin, daha sonra Amr'ı ikaz mahiyetinde yaptığı hayırlı işleri boşa çıkarmaması hususunda uyardığını; fakat Amr'ın bu fikirden vazgeçmediğini kaydetmektedir.[18]

Yine Muâviye; Mekkelilere, Medînelilere ve ashabın önde gelenlerinden Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme, Ubeydullah b. Ömer gibi kimselere mektuplar yazarak onların desteğini istemişti. Mekke ve Medînelilere yazdığı mektupta Amr b. el-Âs'ın da tavsiyeleri doğrultusunda "Osman masum olarak öldürüldü ve onu Ali öldürdü. Delil ise onun katledilişi esnasında evinde kalmasıdır. Biz onun kâtillerini Allah'ın Kitâbına göre cezalandırıncaya kadar kanını müdafaa edeceğiz. Eğer kâtilleri bize verirse ondan vazgeçeriz ve hilâfet işini Ömer b. Hattâb'ın yaptığı gibi şûrâya bırakırız. Biz hilâfeti istemiyoruz." şeklinde gayet makul bir üslubla kendini desteklemelerini istiyordu. İbn A'sem de, Medînelilerin çok sert bir şekilde cevap verdiğini; Muâviye'yi, zorla İslâm'a girenler içinde olmasından dolayı tahkir edip, Amr'ı da dine ihanetle suçladıkları, şeklinde rivâyeti görmekteyiz.[19] Bunun üzerine yanına çekebilecek kimselerle irtibata başlayan Muâviye, Abdullah b. Ömer'e gönderdiği mektupta, Hz. Osman'ın kanını talepte destek istiyor, halifeliği kendisine rağmen asla düşünmeyeceğini; eğer istemezse şûrâya gidileceğini ifade ediyordu. Abdullah b. Ömer, Hz. Ali'ye tam destekçi olmamasına rağmen, halifeden yana üslubla teklifi reddetmişti.[20] Öte yandan Sa'd b. Ebî Vakkas'a gönderdiği mektupta ise, kendisinin şûrâ ehli olduğunu, Hz. Osman'ın kanını ta-

15. Belâzurî, *Ensâb,* II, 283.
16. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 203.
17. Dîneverî, *el-Ahbâr,* 150-151.
18. Dîneverî, *el-Ahbâr,* 150-151.
19. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 178-179; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 89.
20. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 169-170; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 89-90.

lepte en layık kimselerin onların olduğunu ve işin şûrâya bırakılmasını yazıyordu.[21] Sa'd cevap olarak "Osman mes'elesinin öncesini de sonrasını da tasvip etmiyoruz. Ömer, ancak kendisine halef olabilecekleri şûrâya dahil etti. Ali de onlardan biridir. Talha ve Zübeyr evlerine kapanıp bu işlere bulaşmamış olsalardı onlar için daha iyi olurdu. Ümmü'l-Müminîn'i de Allah affeder."[22] diyerek tarafsızlığını beyan ediyordu.

Muâviye, Ensâr'ın ileri gelenlerinden Muhammed b. Mesleme'ye de mektup yazmış, onun savaşçılığını övmüş, mektuba gönlünü çelmek için Mervân b. Hakem'in bir de şiirini koymuştu. Muhammed b. Mesleme "Davet ettiğiniz şeyde kılıcımı kırdım, evime çekildim; siz beni dünya ve hevânıza davet ediyorsunuz." diye red cevabı vermişti.[23]

Muâviye, Medîne'ye gönderdiği mektuplardan olumlu cevabı sadece Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah'dan almıştı. Ubeydullah'ın olumlu cevap vermesinin sebebi ise, babasının kâtil zanlılarını öldürmüş olması idi. Bu hâdise gerçekleştiğinde Hz. Ali kısas istemiş, Hz. Osman bunu reddetmişti. Hz. Ali halife olunca, kısasa tabi olacağı korkusuyla Ubeydullah, Muâviye'in teklifine olumlu cevap verip yanına gitmişti. Onun Şam'a gidişi Muâviye taraftarlığından değil, öldürülme korkusundan dolayı idi.[24]

Şam valisi Muâviye'nin bu politik girişimlerinin esas sebebi, Ensâr ve Muhâcirlerden bazılarının kendi yanında olmasını arzu etmesiydi. Çünkü Hz. Ali, halifeliğinin meşruiyetini Ensâr ve Muhâcirînin kendisine biat etmesine bağlıyor, Muâviye'yi her biate davet edişinde ise bunu hatırlatıyordu. Muâviye'nin bu çalışmaları, Amr'ın Mısır valiliğine karşılık kendisine gelip danışmanlık yapması, kendine olan güvenini artırmış ve halifenin elçisine biat etmeyeceğini söyleyerek geri göndermişti.[25]

Muâviye muhalif-müttefik farkı gözetmeden belki de zihinleri bulandırmak için siyasî manevra olarak düşündüğü mektuplarla taraftar toplamaya bu sefer de Muhammed b. Ebî Bekr'i katıyordu. Halbuki

---

21. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 180-181; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 90.
22. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 181; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 90.
23. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 181-182; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 90; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 152.
24. Belâzurî, *Ensâb,* II, 294; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 92.
25. Dîneverî, *el-Ahbâr,* 151.

Muhammed, Hz. Ali taraftarı idi.[26] Muâviye'ye gönderdiği mektupta şunları diyordu:

"Ali müslüman olması bakımından insanların ilki, niyetçe insanların en doğrusu, zürriyet yönünden insanların en temizi, eş bakımından insanların en faziletlisi, Peygamberin amcasının oğlu olması itibariyla da insanların en hayırlısıdır. Sen ise mel'un oğlu mel'unsun. Sonra senin ve babanın Allah'ın dinine karşı tuzak kurmaya ve Allah'ın nurunu söndürmeye çalışmanız da son bulmadı. Sen Allah'ın tuzağını unutarak tuzak kuruyorsun. Onun rahmetinden ümit kesmişsin. Halbuki aldanıyorsun. Selam hidayete tâbî olanlara olsun."[27]

Muâviye cevabî olarak yazdığı mektupta ise "Allah, Peygamberi için katındaki yeri seçip ona vaadini tamamlayıp, onun davetini ortaya koyarak delillerini aydınlattıktan sonra onun ruhunu aldı. Baban ve onun Fâruk'u, Ali'ye ilk muhalefet eden idiler. Onlar ittifak edip ayrılık yaptılar. Sonra kendilerine çağırdılar. O da bu davetlerini reddetti. Onlardan sonra üçüncü halife Osman b. Affan geldi. O kendinden öncekilerin yolunda yürüdü. Sen ve sahibin Ali, onu ayıpladınız. Günahkârlara yakın oldunuz. Eğer bizim durumumuz doğru ise, onu baban kurdu ve biz onun ortaklarıyız. Onun fiiline uyduk. Eğer bunu baban önceden yapmasaydı, biz İbn Ebî Tâlib'e muhalefet etmez, ona bu işi teslim ederdik. Fakat gördük ki bunu baban yapmış, biz de onların yolunda olduk. İstersen babanı ayıpla veya ayıplama."[28]

Muâviye bu mektubunda sadece kendi haklılığını ortaya koymuyor, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i de eleştiriyordu. Belki de Hz. Peygamber sonrası yapılan siyâseti ciddi olarak kritiğe tabi tutuyordu. Diğer yandan Hz. Osman'ı hiç hatalı görmeyip gayet ılımlı yaklaşması, Ümeyye-oğulları'nın kabilecilik saplantısı ve çıkmazını açıkça ortaya koyuyordu. Muâviye hedefinden taviz vermeden diplomatik usûlle yumuşak veya sert bir şekilde çalışmalarını sürdürüyordu.

Diğer yandan Hz. Ali, Muâviye'ye gönderdiği mektupların birinde, Muâviye'nin ısrarla Osman'ın kanını talep edişinin arkasında yatan

26. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 118.
27. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 118-119.
28. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 120-121.

hilâfet düşüncesini anlamış olmasından dolayı, meşru halife oluşunu ve liyâkatini anlatmak için "Sen benden Osman'ın kâtillerini istiyorsun. O sana düşmez. Şunu unutma ki Hz. Ebû Bekir halife seçildiğinde baban bana gelmiş, 'Sen bu işe Rasûlullah'a yakın olduğun için daha layıksın, uzat elini biat edeyim.' demiş, ben İslâm'daki tefrika endişesinden dolayı onu reddetmiştim. Baban senden daha fazla benim hakkıma riayet ediyordu. Eğer sen benim hakkımı tanırsan, babanın tanıdığı gibi senin dirayetini anlarım."[29] diye Ebû Süfyân'dan misaller getiriyordu. Muâviye bütün bunları yaparken neye güveniyordu? Suriyeliler eski Gassânî idaresinde yaşamış ve Grek-Roma nüfuzunu tanımış; düzen ve disipline, itaat etmeye oldukça alışık bir toplum idiler. Bunun için Muâviye yirmi yıl boyunca Suriye halkını memnun ederek elinin altında bulundurmuştu.[30]

Hz. Ali, Muâviye'nin yaptığı bütün bu girişimleri bir isyan olarak değerlendirmiş ve haklı olarak kızmıştı. Cerîr'le gönderdiği mektupta "Şûrâ Muhâcir ve Ensârdan bir kişi üzerinde ittifak ettiklerinde onu imam olarak adlandırırlar. Talha ve Zübeyr'e gelince, önce biat ettiler sonra da bunu bozdular ve ben de onlarla savaştım. Onlar istememiş olsalar da Allah'ın emri ve hakkı geldi. Şayet sen de karşı gelirsen seninle savaşır, Allah'tan yardım dilerim. Hz. Osman'ın öldürülmesi konusunu dile çok doladın. Müslümanların yaptığına sen de dahil ol. Bil ki sen Tulekadansın. Halbuki hilâfet onlara helâl değildir. Şûrânın bulunduğu şeye itiraz etme."[31] Hz. Ali, bu mektubuyla Talha ve Zübeyr'in haksızlığını ortaya koyarken, kendisinin haklılığını izah ediyordu. Hz. Osman'ın kanını talep meselesinde ileri gittiğini net bir şekilde vurgulayan halife, bu hususta tepkisini de Muâviye'ye, "üzerine düşmediği şeyi sahiplenme" şeklinde belirtiyordu. Her şeyden önemlisi -haklı olarak- eğer biate yanaşmazsa savaş tehdidinde bulunuyordu.

---

29. İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 287-288.
30. Üçok, *İslâm Tarihi*, 19.
31. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 29-30; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 332-333; Tulekâ; Tâlık'ın çoğulu olup hürriyete kavuşturulan esîr anlamındadır. Buradaki maksat Mekke fethinde Peygamberimizin esîr almayıp hürriyetini bağışladığı kimselerdir.

Gönderilen mektubu Muâviye, biat etme hususunda fikrini değiştirmenin ötesinde hedefe ulaşmak için bir vesile gibi kullanıyor, Hz Osman'ın kanını ısrarla vurgulayarak halkı tahrik ediyordu.[32] Halifeye gönderdiği mektubunda Talha ve Zübeyr'den farklılığını anlatırken, "Onlar sana biat etmişlerdi. Ben sana biat etmedim." Darken, işin başından itibaren hedeflediği şeyin Talha ve Zübeyr'inkinden çok farklı olduğunu belirtiyor, Basralılarla Şamlıları aynı kefeye koymamasını söylüyordu.[33] İbn Abdirabbih'te geçtiğine göre, bu mektuplaşma üçer defa gerçekleşmiş, aşağı yukarı aynı muhtevayı taşıyan mektuplarda her iki taraf da kendini haklı çıkarma gayretinde olmuştur.[34]

2. Muâviye'nin Mısır'ı Ele Geçirme Mücadelesi

Hz. Ali, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin öldürülmesinden sonra[35] 36/656 Sefer ayında Rasûlullah'ın sancaktarlığını yapmış, dirayetli ve cesur biri olan[36] Kays b. Ubâde'yi Mısır'a vali tayin etti.[37] Kays sadece yedi kişi ile Mısır'a gitmiş, Hz. Ali'nin mektubunu halka okumuş, sonra da halkı biata çağırmıştı. Hırbıta denilen yerde Yezîd b. el-Hâris başkanlığında Hz. Osman taraftarı küçük bir grup hariç halkın hepsi biat etmişti.[38] Valiye karşı gelenlerin arasında Mesleme b. Muhallid el-Ensârî de vardı. Hatta Kays'ın Hz. Ali'nin valiliğini kabul etmesini ayıplamıştı.[39] Kays kendisi için tehlike arz etmeyen bu gruba ihtilâfı körüklememek için akıllıca bir tavır takınarak, "Sizi zorlamıyorum ve size de ihtiyacım yoktur." diyerek bir bakıma sulh yapmıştı.[40] Muâviye, Arab'ın dahilerinden kabul edilen[41] Kays'ın Hz. Ali'nin valisi olarak Mısır'da

32. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 30.
33. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 333.
34. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 332-337.
35. Belâzurî, *Ensâb*, II, 408-409; İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 95.
36. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 95.
37. Taberî, *Târîh,* IV, 547; Belâzurî, *Ensâb*, II, 389.
38. Taberî, *Târîh,* IV, 548-549; Belâzurî, *Ensâb,* II, 389; Makrizî, *Hıtat*, II, 336.
39. Belâzurî, *Ensâb*, II, 390.
40. Taberî, *Târîh,* IV, 550.
41. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 95.

bulunmasını tehlike sayıyordu. Irak ve Hicaz'ın yanı sıra Mısır'ın da Hz. Ali'nin yanında olması onu korkutuyor, ondan kurtulma çareleri arıyordu.[42] Muâviye onu kendi yanına çekmek için "Osman'ın kanını talep edenlerle beraber ol; eğer zafere erersem sana Irak'ın saltanatını veririm. Akrabalarını da Hicaz valiliğine getiririm. Ayrıca istediğin şeyleri benden iste, sana vereyim."[43] gibi cazib tekliflerle hem davasındaki haklılığı ortaya koyuyor, hem de onu yanına çekmeye çalışıyordu.

Akıllı birisi olan Kays, Hz. Osman mes'elesiyle kendisinin alakası olmadığını, düşündüklerini yapmasında acele etmemesini bildirdikten sonra "Benim sana ihtiyacım yoktur ve benden sana hoşuna gitmeyecek bir davranış da olmayacaktır." diye cevap verir. Bu cevabı alan Muâviye, Kays'ın düşünce olarak orta bir yerde olduğunu tahmin ederek[44] ikinci bir mektup daha yazıp kendisinden yana olmasındaki ısrarına, Kays kızıp düşüncelerini açıkça belirtmişti: "Beni tuzağa düşürmek istemene hayret ediyorum. Rasûlullah'a en yakın olan bir insana itaatten çıkarıp kendine boyun eğdirmeye mi çalışıyorsun? Sana itaat demek; insanlar içerisinde ehliyetçe en uzak olana, insanlara zorla şahitlik ettirmeye çalışana, sapık ve Rasûlullah'a en uzak olan birisine itaat demektir. Sen yoldan çıkaranların ve çıkmış olanların torunusun. Sen İblis'in tâğûtlarından birisin." İşte bu çok sert cevap Muâviye'nin Kays'tan ümidini kesmesine sebep olmuştu.[45]

Muâviye bundan sonra hile ve entrikalarını daha da artıracak, Hz. Ali'yi zayıf düşürmek için Kays ve Mısır'ı elde etme çalışmalarına girecektir. Nitekim bu sefer Şamlılara yaptığı bir konuşmada, Kays'ın kendi tarafına katıldığını bildirir mahiyette bir mektup uydurmuş, Hz. Osman'ın kanını talepte kendisiyle beraber olduğunu söylemişti.[46]

Bütün bu gelişmeler Hz. Ali'nin kulağına gitmişti. Hz. Ali'ye ha-

---

42. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 96.
43. Belâzurî, *Ensâb*, II, 390; İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 99.
44. Taberî, *Târîh,* IV, 550-551; Belâzurî, *Ensâb,* II, 390; İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 99.
45. Taberî, *Târîh,* IV, 551; Belâzurî, *Ensâb*, II, 391; İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 100; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 338.
46. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 278; İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 97; Makrizî, *Hıtat*, II, 336.

beri Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Ca'fer iletmişti.O bu duruma hayret etmiş ve duyduklarına şaşırmıştı.[47]

Hz. Ali, Mısır'da cereyan eden hâdiselerden dolayı haklı olarak şüphelenmişti. Kays hakkında söylenenlerin doğruluğunun araştırılması ve yapılması gereken şeyleri konuşmak üzere Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve yeğeni Abdullah b. Ca'fer'i çağırmıştı. Ca'fer: "Onu Mısır'dan azlet, şayet söylenenler doğru ise azlini kabul etmeyecek." diye ısrar eder.[48] Daha sonra Kays'tan gelen mektupta biate yanaşmayan Harenbe'dekilere ne yapılması gerektiği hususunda takınacağı tavrı soran valiye, İbn Ca'fer'in "Beni korkutan da işte budur. Bunları öldürmesi için kendisine emir ver." demesiyle de, Hz. Ali onlarla savaşmasını mektupla bildirir.[49] 10.000 kişilik bir grup olan âsîlerle ilgili gelen bu emre Kays sıcak bakmamış ve Hz. Ali'ye "Hayret doğrusu! Sana saldırmaktan uzak durup düşmanlarına karşı yanında yer alabilecek bir kitleyi nasıl oluyor da öldürmemi emrediyorsun. Doğru olan görüş, içinde Mesleme b. Muhallid'in olduğu grubu kendi hallerine terk etmektir."[50] şeklinde cevap verince, mektubu alan Hz. Ali'ye, İbn Ca'fer valiyi azletme teklifinde bulunur. Bu teklife uyarak Kays'ı daha sonra valilikten azleder.[51] Bununla Muâviye politik çalışmalarının iyi meyvelerinden birisini daha alır.

Kays, kendi yerine tayin edilen Muhammed b. Ebî Bekir'e hiç zorluk çıkarmadan, "Burada bir an bile durmam. Medîne'ye gidiyorum." diyerek görevi teslim etmişti.[52] Hatta kendi mallarını birtakım insanlara dağıtıp yola çıkmıştı. Sebepsiz olarak azledilmesine kızan Kays, Medîne'ye geldiğinde Hz. Osman taraftarı Hassan b. Sâbit, "Osman'ı öldürdün. Ali de seni görevden azletti. Bu günahı yüklendin, ama karşılığında bir şey görmedin." diye tahrik eder. Daha sonra ise Mervân onu Medîne'de tehdit edince, Hz. Ali'nin yanına Sehl b. Huneyf'le gitmişti. Kays, Hz. Ali'ye olup bitenleri anlatmış ve halife ona inandığını söy-

47. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 278.
48. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279.
49. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 99; Makrizî, *Hıtat*, II, 336.
50. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 99; Belâzurî, *Ensâb*, II, 390-391.
51. İbnTağriberdî, *en-Nucûm*, I, 101.
52. Belâzurî, *Ensâb*, II, 392.

leyip, son derece büyük işler yaptığını, hile ve tuzakları geri çevirdiğini ifade etmişti. Mervân'ın bu davranışına kızan Muâviye, ona "Eğer Ali'ye yüz bin savaşçı ile yardım etmiş olsaydın, benim için Kays'ı ona göndermekten daha kolay gelirdi. Çünkü onun görüşü ve yeri çok değişiktir."[53] demişti. Muâviye rakiplerini ve çevresini çok iyi tanıyor ve kimden nasıl istifade edeceğini iyi biliyordu.

B. HALİFENİN HARP HAZIRLIKLARI VE SIFFÎN'E GİDİŞİ

Cerîr, Şam'da üç ay kaldıktan sonra Muâviye'nin uzlaşmaya razı olmadığı haberi ile Medîne'ye dönmüş, halifeye durumunu anlatırken "Şam, savaş için bir araya gelmiş. Osman'ın kanı için ağlıyor ve diyorlar ki: 'Ali, Osman'ı öldürdü. Onu öldürenler de Ali'ye sığındılar.'" diyordu. Bu açıklamaya kızan Mâlik el-Eşter, "Ben sana onu göndermemeni söylemiştim. Eğer beni göndermiş olsaydın, korktukları kapıyı açar, umduklarını da kapatırdım." deyince Cerîr, "Şayet sen gitmiş olsaydın, onlar seni öldürürlerdi. Zira Osman'ın katilleri arasında seni de sayıyorlar." demişti. Bunun üzerine Mâlik el-Eşter, yaptığı başarısız diplomatik girişimle onu ayıplamış, "Şayet seni bana Emîrü'l-mü'minîn teslim etseydi, seni hapseder, bu işler neticeleninceye kadar seni orada bekletirdim." demişti. Cerîr bu sözlere kızarak Karkısya'ya gitmiş, Şam'a mektup göndermiş, Muâviye de onu yanına çağırmıştı.[54]

Bütün bunlardan sonra Hz. Ali Şam'a gitmeyi kararlaştırmış ve halkı toplayıp onlara hitap ettikten sonra fikirlerini sormuştu. Yezîd b. Kays, insanların savaşmayı istediğini, münadisine emredip savaş için çağrıda bulunmasını söylemişti. Abdullah b. Budeyl b. Verka el-Huzâî aynı ifadelerde bulunmuştu. Yine Ziyab b. Nadr el-Hârisî de destekler mahiyette sözler söylemişti.[55] Bütün bunlara karşı Erbed b. Rabî'a "Ya Ali! Basra'dakileri öldürdüğümüz gibi Şamlılarla savaşmamızı mı

53. Belâzurî, *Ensâb*, II, 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 280.
54. Taberî, *Târîh,* IV, 562; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 381-382; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 151-152; Belâzurî, *Ensâb*, II, 277.
55. Belâzurî, *Ensâb,* II, 294.

emrediyorsun? Katiyyen bu olmaz." deyince Mâlik el-Eşter onu sövüp kovalamış, daha sonra ona katılan bir kalabalık Erbed'i yakalayıp öldürmüştü.[56] Erbed'in öldürülmesine kızan Hz. Ali, beytülmalden onun diyetini ödemişti.[57]

Bazı kaynaklarda Sıffîn vak'asından önce bilhassa Cezîre bölgesinde halifenin güçleri ile Muâviye taraftarları arasında hakimiyeti sağlama mücadelesi yapıldığı belirtilir. Bu bilgilere göre, Hz. Ali daha Kûfe'de iken Mahan, Cibal, Horasan ve Cezîre'ye valiler tayin etmişti.[58] Gönderilen valiler arasında Mâlik el-Eşter de Musul, Nusaybin ve o civara tayin edilmişti. Daha sonra Mâlik el-Eşter bütün Cezîre'yi hakimiyeti altına almıştı.[59] Bunun üzerine Muâviye, Dahhâk b. Kays'ı Cezîre'ye göndermişti. Dahhâk Harran, Rakka, Ruha (Urfa) ve Karkısya'yı elinde bulunduruyordu. Basra ve Kûfe'de bulunan Hz. Osman taraftarları Cezîre'ye kaçmışlardı. Burası Muâviye'nin idaresinde bulunuyordu. Mâlik el-Eşter önce Dahhâk b. Kays el-Fıhrî'yi sonra da onlara yardıma gelen Semmâk b. Mahreme'yi Rakka ve Harran'dan çıkarmıştı. Bu haberi alan Muâviye, Mâlik el-Eşter'in üzerine Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'i göndermişti. Mâlik el-Eşter onları da mağlub ederek Rakka ve Karkısya'yı ele geçirir. Daha sonra gelen Eymen b. Huzeym'i de mağlup eden Mâlik el-Eşter, bütün Cezîre'nin hakimiyetini ele geçirir.[60] İşte bu gelişmeler Hz. Ali'nin tayin ettiği valilerin halife adına bulundukları yerlerin hakimiyeti için yapılan çarpışmalardır, şeklinde takdim edilse de doğrusu Hz. Ali'nin Sıffîn'e giderken ordusunun karşılaşacağı pürüzlerin çözümü ile ilgili olduğudur.[61]

Hz. Ali, Ensâr ve Muhâcirînin de bulunduğu topluluğa konuşma yapmış, orada bulunanlar da halifeye fikirlerini söylemişti. Halifeyi destekleyenler arasında Hâşim b. Utbe, Ammâr b. Yâsîr, Kays b. Ubâ-

---

56. Belâzurî, *Ensâb*, II, 293; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 154.
57. Minkarî ,*Vak'atü's-Sıffîn*, 92; Dîneverî, *el-Ahbâr,*155.
58. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 11-12.
59. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 12.
60. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 12-13.
61. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*,146-151. Yukarıda özet olarak kaydedilen gelişmeler Hz. Ali'nin Sıffîn'e çıktığında teferruatlı olarak izah edilmektedir .Bu da hâdiselerin savaşa giderken çıktığını göstermektedir. Ayrıca bak. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 187.

de, Sehl b. Huneyf gibi kimseler vardı.[62] Bununla birlikte Abdullah b. Mut'im ve Hanzala b. Rabî', Hz. Ali'ye biraz daha temkinli davranıp Muâviye'ye mektup göndererek biat etmesini beklemeyi tavsiye eden fikirler ileri sürmüş, fakat halife reddetmişti. Ayyâş b. Rabî'a ve Kaid b. Bekir, Hz. Ali'ye; Abdullah b. Mut'im'in Muâviye ile mektuplaştığını, bu yüzden onu hapsetmesi gerektiğini söylemişlerdi. Hz. Ali bunun yerine onları istediklerini yapmada serbest bırakmış, onlar da Muâviye'nin yanına gitmişlerdi.[63]

Bu konuşmalardan sonra Adiy b. Hatem et-Tâî ve Zeyd b. Husayn et-Tâî, Hz. Ali'yi destekler mahiyette konuşmalar yapmışlardı.[64] Bu sırada Hucr b. Adiy, Amr b. Hamık Şamlılara lanet okuyorlardı. Hz. Ali bunu yapmalarını men ettiğinde onlar, "Âsî olan Şamlılara bu tür şeyler söylenilmesinde ne mahzur var?" dediklerinde Hz. Ali, itidali elden bırakmayarak şöyle dua etmelerini istemişti: "Allahım! Onların ve bizim kanlarımızı akıtma. Aramazı ıslah et, yanlışlıklarını göster ki cehâletlerinden kaynaklanan yanlışın yerine hakkı görsünler ve alışkanlık haline getirdikleri düşmanlık ve isyandan vazgeçsinler." Bunun üzerine sakinleşen Amr, Hz. Ali'ye "Sana beş şeyden dolayı itaat ettim ve seni sevdim. Sen Rasûlullah'ın amcasının oğlusun. Ona ilk inanansın. Bu ümmetin kadınlarının efendisi, Hz. Muhammed'in kızı Fâtıma'nın zevcisin. Rasûlullah'ın soyunu devam ettirecek sen varsın. Savaşta muhâcirlerin büyüklerindensin." demiş, daha sonra "Dostunu kuvvetlendirerek düşmanını alt etmek için bana dağları yerinden kaldırmamı, uçsuz bucaksız denizlerin sularını geçmemi istesen tereddüt etmeden yaparım. Fakat bütün bunları yapsam da hakkını ödemiş saymam." deyince, Hz. Ali "Allah'ım! Onun kalbini takvâ ile nurlandır. Doğru yolda yürüt. Keşke senin gibi yüz tane askerim olsaydı." demişti.[65]

Hz. Ali savaş kararı aldığında valilerine yardım için mektuplar göndermişti. Bunların arasında Mihnef b. Muslim de vardı. O, yerine Hemedan'a Sa'îd b. Vehb'i, Isfahan'a da Hârise b. Ebî'l-Hâris'i vekil bıra-

62. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 92-93.
63. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 96-97; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 155.
64. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 98-99.
65. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 103-104; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 155.

karak, yardım için halifeye gelmişti.[66] Aynı şekilde Basra valisi Abdullah b. Abbâs'a da yardım için mektup yazmıştı.[67]

Hz. Ali ordu hazırlıklarını tamamlamış yola çıkmıştı. Halifenin ordusunda Ensâr ve Muhâcirînin dışında Kureyş, Esed, Kinâne, Kinde, Basra ve Kûfe Mudarları; Yemen, Rabî'a, Basra ve Kûfe Temîmleri; Huzâ', Becîle, Basra ve Kûfe Benî Amrı; Basra ve Kûfe Kudaası; Taif, Basra ve Kûfe Hazimîleri; Yemen Ezdîleri; Hemdân, Mezhic, Basra ve Kûfe Abdulkaysları, Basra ve Kûfe Kaysîleri bulunmakta idi.[68]

Hz. Ali'nin ordusuna Ensâr ve Muhâcir'den birçok kimse iştirâk etmişti. Rivâyetler farklı olmasına rağmen Bedir'e iştirâk etmiş yetmiş, Biatü'r-rıdvan'a katılmış yedi yüz kişinin, Ensâr ve Muhâcirîn'den dört yüz sahabenin Sıffîn Savaşı'nda bulunduğu belirtilir.[69] Bu rakamların bir hayli abartılı olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. İbn Mes'ûd ve onun yakınları savaşa katılmama kararı aldıklarını halifeye bildirmişlerdi.[70] Hz. Ali'nin ordu düzeni, öncü kuvvetlerin başında Şureyh b. Hânî ve Ziyad b. Nadr, sağdaki kuvvetlerin başında Eş'as b. Kays, solda Abdullah b. Abbâs, yayaların başında Abdullah b. Budeyl, sağdaki yayaların başında Süleyman b. Sûrad vardı.[71]

Hz. Ali ordusuyla beraber çıkıp Nuhayle yakınlarına geldiğinde, İbn Abbâs yardıma yetişmiş,[72] yerine Basra'ya vekil olarak Ebû Esved ed-Düelî'yi bırakmıştı. İbn Abbâs'la beraber gelen Basralıların içinde Basra'nın ileri gelenleri vardı.[73] Fakat Basralıların desteği istenilen ölçüde olmamıştı. Zira Cemel Savaşı'nda gelişen hâdiseler onları etkilemişti.[74]

Hz. Ali'nin ordusu Irak ve Hicaz'dan gelen askerlerle oluşmuş, büyük çoğunluğunu ise Iraklılar teşkil etmekteydi. Rivâyetlere göre ordunun sayısı yetmiş bin kadardı.[75]

---

66. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn,* 104-105.
67. İbnül-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279.
68. Halife, *Târîh,* 194-195.
69. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 188.
70. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 115; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 155.
71. Dîneverî, *el-Ahbâr,* 155; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 289.
72. Taberî, *Târîh,* IV, 562; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 100.
73. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 117.
74. Taberî, *Târîh,* IV, 563.
75. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 217; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, 333.

Halife, Ziyad b. Nadr el-Hârisî ile birlikte sekiz bin kişilik öncü kuvvet göndermiş, arkasından da Şureyh b. Hânî ile dört bin kişilik bir yardımcı kuvvet göndermişti. Hz. Ali, Nuhayle'den Medâin'e gelmiş, oraya vali olarak Sa'd b. Mes'ûd'u tayin etmişti. Hz. Ali, Medâin halkından oluşan üç bin kişilik bir kuvvetle Ma'kıl b. Kays'ı Rakka'ya göndermişti. Öncü kuvvet olarak Rakka'ya gelen Ma'kıl, nehrin üstüne köprü yapmalarını halktan istemiş, fakat Rakkalılar buna yanaşmamışlardı. Daha sonra Hz. Ali, Rakka'ya gelmişti. Köprü yapmaya yanaşmayan Rakkalıları Mâlik el-Eşter ölümle tehdit edince, köprüyü yapmak zorunda kalmışlardı. Ordu köprüden geçip yollarına devam etmişti.[76] Belâzurî, Rakkalıların Hz. Osman yanlısı olduğunu ve Hz. Ali halife olunca Hz. Osman taraftarlarından Velîd b. Ukbe, Semmâk b. Mahreme el-Esedî gibi bazı kimselerin oraya gittiklerini kaydetmektedir.[77]

Fırat nehrine ulaşan Hz. Ali, öncü kuvvet olarak giden Ziyad b. Nadîr el-Harisî ile Şureyh b. Hânî'nin geriden gelmesine kızmıştı. Onlar da Fırat'ın öbür yakasına geçtiklerini, fakat Muâviye'nin ordularının üzerlerine geldiklerini görünce, Mü'minlerin Emîrinin müsaadesi olmadan savaşamayacaklarından dolayı geri döndüklerini bildirince, Hz. Ali onlara hak vermişti.[78]

Ordusuyla beraber Hz. Ali, Fırat nehrini geçip yoluna devam ederken, yine öncü kuvvet göndermişti. Ziyad b. Nadr ve Şureyh b. Hânî başkanlığındaki öncü kuvvet Ebû A'ver es-Sülemî'nin başında bulunduğu Şam kuvvetleri ile karşılaşmışlardı. Durumu komutanlar Hz. Ali'ye bildirince o da Mâlik el-Eşter'i oraya gönderip, "Onların emîri sensing; sakın karşıbdakilerle savaşa girme. Onlar savaşa başlarsa sen o zaman başla. Onları önce biate davet et. Sağ kanadın başına Ziyad'ı, sol kanadın başına da Şureyh'i getir. Onlara çok yaklaşma; senin ardından hemen orada olacağım." demiş, Ziyad ve Şureyh'e mektup yazarak Mâlik el-Eşter'e itaat etmelerini bildirmişti.[79]

---

76. Taberî, *Târîh,* IV, 565; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 156; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, III, 211.
77. Belâzurî, *Ensâb,* II, 297-298.
78. Taberî, *Târîh,* IV, 565; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, III, 212.
79. Taberî, *Târîh,* IV, 565; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 157; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, III, 212-213; Belâzurî, *Ensâb,* II, 298.

C. MUÂVİYE'NİN HARP HAZIRLIKLARI VE SIFFÎN'E GİDİŞİ

Muâviye'nin, halife aleyhine başlattığı kampanyanın pek tesirli olmadığı görünse de gerçekte devlet reisine başkaldıran bir vali için bu gelişmeler oldukça başarılı sayılmalıydı. Gerek Kays. b. Ubâde'nin azline sebebi, gerekse değişik yerlere gönderdiği mektuplar Muâviye hesabına çok şeyler kazandırmıştı. Sahabenin ileri gelenlerine yazdığı mektuplara müsbet cevap alamasa da kargaşa ortamını oluşturduğu için en azından fitneye bulaşmama düşüncesinde olan sahabe kendi yanında olmasa da Hz. Ali'nin yanında da olmadı. Kendisinin Şam'daki halkı kışkırtmaları, savaşa hazır hale gelen askerleri meydana getirmişti.

Halifeye biati reddetmekle âsî durumuna gelen Muâviye ile Hz. Ali'nin karşılaşması, bilhassa Cemel Savaşı'ndan sonra kaçınılmaz hale gelmişti.[80] Şüphesiz Muâviye'ye fikren destek ve moral veren Amr b. el-Âs'tı.Hz. Ali'nin savaş için yola çıktığı haberini alan Muâviye, Amr b. el-Âs'la istişare etmişti. O da, "Eğer Ali sana karşı gelirse sen de çekinmeden ona karşı çık. Sakın geri kalma. Görüşlerin ve hilelerinle ona karşı koymaya çalış." demişti. İşte bu teşvikkâr ifadeler Muâviye'yi cesaretlendirmişti.[81] Yine halkı savaşa davet eden Muâviye'ye Şam'ın ileri gelenlerinden Ebû A'ver "Sen Osman'ın velisisin. Osman'a biat etmişken onu zulümle öldürdüler. Ali ona yardım etmedi. Onu öldürenler Ali'nin yanında. Ne vakit emredersen onunla savaşırız." diyordu.[82]

Aynı şekilde İbn Zü'l-Kila' el-Hımyerî, Hz. Osman'ın kanı ve Muâviye'nin haklılığından bahsetmiş, yapılacak mücadeledeki desteğini ifade etmişti.[83] Muâviye, Şam'ın ileri gelenlerini toplamış, onların fikirlerini almıştı. Orada bulunanlar Muâviye'yi destekler mahiyette konuşmalar yapmışlardı.[84]

---

80. Aycan, 143.
81. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 101.
82. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 227; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXI, 36.
83. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 184.
84. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 62; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 290.

Muâviye'nin konuşmasına Mervân b. Hakem de katılıp "Ey Muâviye! Cemel'de öleyim diye uğraştım, ölmedim. Kader bizi bıraktı. Ali'yi görürsem bil ki, onu ben öldüreceğim veya o beni öldürecek." diyordu.[85] Yine Şam'ın şairleri, şiirler söyleyerek halkı çoşturuyor ve savaşa teşvik ediyorlardı.[86] Amr b. el-Âs, Hz. Ali'ye karşı ahaliyi teşvik ederek onların güçsüzlüğünü ve adamlarının azlığını anlatmaya çalışıyor ve şöyle diyordu: "Irak halkı bölük bölük olmuş, onların cemaatleri dağılmış, moralleri bozulmuş, kılıçları da körelmiş bulunmaktadır. Basralılar ise öldürmüş olduğu kimselerden dolayı Ali'ye muhaliftirler. Cemel Vak'asında Basralıların ve Kûfelilerin ileri gelenleri ölüp gittiler. Ali ise sizin halifenizi öldürerek çok büyük bir grupla üzerinize geliyor. Sakın akıtılmış kanınızı kaybetmeyeniz ve bu kanın öcünü geciktirmeyeniz".[87]

Muâviye, çevrenin de desteğini almak düşüncesiyle Hz. Ali'den korkan ve onu Osman'ın kanından mesul tutan kimselere mektuplar yazmıştı. Ayrıca Şeddâd b. Kays vasıtası ile Velîd b. Ukbe'ye mektup yazıp ondan yardım istemişti.[88]

Bütün bunlardan sonra Sıffîn'e gitmeye karar veren Muâviye, Şamlıları savaşa hazır hale getirdi. Öncü olarak Ebû A'ver es-Sülemî'yi seçmiş, yayaların başına Büsr b. Ebî Ertat'ı, bineklilerin başına Ubeydullah b. Ömer'i, sağ tarafa Yezîd el-Absî'yi, sol tarafa da Abdullah b. Amr b. el-Âs'ı koymuş, sancağı da Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'e vermişti. Muâviye onlara konuşma yapmış, sabırla savaşmalarını tavsiye etmişti.[89]

Muâviye'nin ordusunun önemli bir bölümünü Suriye bölgesi askerleri oluşturuyordu. Bunlar Fezare, Cehm, Cüzam ve Ak gibi yerleşik kabilelerle, Mudar ve Rabî'a gibi sonradan bu bölgeye yerleşmiş ve birbirlerine karışmış Kaysîler, Kindeliler, Hımyerîler ve Hadramevtliler, Filistin Kinâneleri, Ürdün Mezhicîleri gibi Yemen kabileleri[90], Mı-

85. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 287.
86. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 287.
87. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 101.
88. Taberî, *Târîh,* IV, 564-565.
89. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 92-93; Ordunun düzeniyle ilgili farklı rivayetler vardır. Bak. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 92; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 290.
90. İstahrî, *el-Mesâlik*, 23.

sır ve Ürdün Kudaaları, Has'amlar, Ürdünlü Gassanîlerden oluşmaktaydı.[91] Muâviye'nin ordusunda çok az sayıda sahabe vardı.[92]

Muâviye bu savaşta Amr'ın iki oğluna sancak verdiği gibi kölesi Verdan'a da bir sancak vermişti. Zira Hz. Ali de kölesi Kanber'e sancak vermişti.[93] Yine Amr'ın tavsiyesi üzerine ordunun başında Muâviye bulunuyordu.[94] Böylece ordu Sıffîn'e doğru yola çıkmıştı.[95] Muâviye'nin ordusu 85.000 kişiden müteşekkil idi.[96] Muâviye elini çabuk tutarak Sıffîn'e önceden gelmiş ve Fırat'ın kıyısını tutmuştu. Hz. Ali'nin askerleri geldiğinde suya ulaşma problemi yaşamışlardı.[97]

Burada belirtilmesi gereken önemli nokta şudur: Muâviye ordusunu hazırlayıp Sıffîn'e giderken, Şamlılar onun hilâfetine biat etmiş değildi. Onların ısrarla vurguladıkları husus, Osman'ın kanını talep savaşında Muâviye'ye yardım etmekti.[98]

D. SIFFÎN SAVAŞI

1. Savaş Öncesi Gelişmeler

Hz. Ali'nin öncü kuvvetinin komutanı Ziyad b. Nadr, Şamlıların öncü kuvvet komutanı Ebû A'ver'i halife adına biate çağırıp Ziyad'ın bunu reddi üzerine Hz. Ali'ye mektup yazmış, ne yapması gerektiğini sormuştu. Bunun üzerine Hz. Ali, genel komutan tayin ettiği Mâlik el-Eşter'i bir mektupla Ziyad'ın yanına göndermişti.[99] Mâlik el-Eşter yanındaki askerlerle hareket edip öncülere kavuşur. Ebu'l-A'ver'in ordu-

---

91. Halife, *Târîh,* 195-196.
92. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 188.
93. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 101.
94. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII; 254.
95. İbn Manzûr, *Muhtasar*, XX, 27.
96. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 384; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 93, İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 337; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 217.
97. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 385; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 187; Belâzurî, *Ensâb,* II, 298; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 217; Halife, *Târîh,* 193.
98. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 337; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed',* IV, 217.
99. Taberî, *Târîh,* IV, 567.

sundan uzak bir yere konaklar. Akşama kadar bekleyen Mâlik el-Eşter, Ebu'l-A'ver'in karanlıktaki baskınına karşı savaşmaya mecbur olur. Bir saat kadar kısa süren çarpışmadan sonra Şamlılar geri çekilmeye mecbur kalır.[100] Ertesi gün Mâlik el-Eşter'in emri ile Hâşim b. Utbe el-Mirkal, Ebu'l-A'ver'in ısrarla sıkıştırmasına karşılık savaş başlamış ve o gün akşama kadar çarpışma devam etmişti.[101]

Üçüncü günü ise savaşa Mâlik el-Eşter kendisi bizzat iştirâk etmişti. Hem savaşıyor, hem de "Bana Ebu'l-A'ver'i gösterin!" diye bağırıyordu. Bu ses üzerine karşı taraftan bazıları durumun vehametinden korkmuşlardı. Ebu'l-A'ver ise bir önceki gün savaştığı yerin arka cephesinde savaşıyordu. Mâlik el-Eşter, Sinan b. Mâlik'e "Kalk Ebu'l-A'ver'e git. Onu mübarezeye çağır." Demiş; Sinan, "Benimle mi yoksa seninle mi savaşması için çağırayım?" deyince, Mâlik el-Eşter kendisiyle olduğunu söylemiş; bunun üzerine Sinan, Ebu'l-A'ver'e gitmişti.[102] Sinan, Ebu'l-A'ver'e gidip Mâlik el-Eşter'in mübareze teklifini söylelince, uzunca bir sükuttan sonra kendince bahaneler ortaya koyarak mübareze teklifini reddeder.[103]

Üçüncü günün sabahında Hz. Ali askerleriyle beraber oraya geldiğinde, Mâlik el-Eşter beraberindekilerle Hz. Ali'nin yanına gitmişti. Askerlerin konaklayacağı yer seçilip istirahate çekilince haliyle su ihtiyacı hasıl olmuştu.[104] Su almak isteyen askerlere Şamlılar engel olmuşlardı. Muâviye'nin askerleri daha erken gelerek Fırat'ın kıyısını tutmuşlardı. Başka geçit de olmayınca Hz. Ali'nin ordusu zor durumda kalmıştı. Yapılan araştırmada suya ulaşmak için başka bir yer de olmayınca, durum halifeye bildirilmişti.[105] Hz. Ali suya engel olmaması için, Muâviye'ye elçi olarak Sa'sa'a b. Suhan'ı göndermişti. Sa'sa'a Muâviye'ye "Biz buraya size karşı delillerimizi ibraz etmeye gelmiştik. Sizinle savaşmaya niyetimiz yoktu. Ama sen öncü kuvvetlerini üzerimize gön-

100. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 154.
101. Taberî, *Târîh,* IV, 567; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc,* III, 213-215.
102. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 282-283.
103. Taberî, *Târîh,* IV, 568.
104. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 160.
105. Taberî, *Târîh,* IV, 572; Belâzurî, *Ensâb*, II, 298; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 157; İbn Habîb, *es-Sîre*, 115.

derdin. Onlar bize saldırdılar. Şimdi de sudan yararlanmamıza engel oluyorsun." deyince, Muâviye yanındakilere fikrini sormuştu.[106] Velîd b. Ukbe, "Onları Osman'a su vermedikleri için susuz bırakalım." demiş, Amr b. el-Âs, kendileri su içiyorken bir topluluğun susuz bırakılmasının uygun olmayacağı görüşünü beyan etmişti. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ise "Onları geceye kadar susuz bırakalım ta ki çaresiz kalıp geri dönsünler." deyince Sa'sa'a buna kızmış ve Hz. Ali'ye durumu bildirmek üzere dönmüştü .[107]

Muâviye, Hz. Ali'nin ordusuna su vermeyi reddederek Ebu'l-A'ver'le gönderdiği askerle su yolunu iyice kapatmıştı.[108] Çaresiz kalan Hz. Ali savaştan başka çıkışın olmadığını anlamıştı. Ayrıca Eş'as'ın da "Sen bizim aramızda olduğun ve kılıçlarımız da olduğu halde onlar bizi nasıl sudan men eder?" demesiyle savaşı başlatmaya karar verir. Mâlik el-Eşter'e atlıları verip suya ulaşması için çarpışma emrini verir.[109] Mâlik el-Eşter'in komutasındaki Ali taraftarları Şamlıları geri püskürterek su yolunu ele geçirirler.[110] Durum böyle olunca Amr b. el-Âs, Muâviye'ye "İster misin, dün senin sudan men ettiğin insanlar şimdi seni susuz bırakasın. Eğer müsaade etmezlerse sen de onlar gibi savaşır mısın?" deyince, Muâviye "Ali benim yaptığım gibi yapmaz." demişti.[111] Neticede Hz. Ali iyi niyetini ve merhametini göstererek onların su almalarına müsade edip, askerlerinin de buna mânî olmamalarını emretti.[112] Bu olaylar Zilhicce 36/Mayıs 656 senesinde gerçekleşiyordu.[113]

---

106. Taberî, *Târîh,* IV, 572-573; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 231; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 157-158; Bazı kaynaklarda elçi olarak Eş'as b. Kays'ın gönderildiği kaydedilmektedir. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 94.
107. Taberî, *Târîh,* IV, 573; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 158; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 103; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 232.
108. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 217; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 187; Halife, *Târîh,* 193.
109. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 94; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 235; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 158.
110. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 386; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 188; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 239.
111. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 95; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 168; İbn As'em, *el-Fütûh*, I, 240.
112. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 103; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 158.
113. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 188.

Hz. Ali'nin askerleri suyun başını tuttuktan sonra her iki taraf da iki gün beklemiş, Zilkade ayı tamamlanmıştı.[114] Bu zaman zarfında herhangi bir müzakere de olmamıştı. Hz. Ali, Ebû Amr b. Beşîr b. Amr b. Mihsan el-Ensârî, Sa'îd b. Kays el-Hemdânî, Şebes b. Rabî' et-Temîmî'yi çağırıp "Şu adama gidin Allah'a itaat ve cemaate davet edin." diye[115] görev vermişti.

Şebes "Ey Mü'minlerin Emîri! Sana biat etmesi halinde kendisine bir görev verilip memnun olacağı mevkiye getirileceği konusunda vaadde bulunsan; belki bu biat etmesine tesirli olabilir." deyince Hz. Ali, "Kalkın ona gidin ve biat etmek konusunda onu ikna etmeye çalışın. Bu konuda delil ileri sürün ve ne dediğini öğrenin." diye cevap vermişti.[116] Belli ki halife ileride poblem olabilecek bir vaadde bulunmak istememiş, aynı zamanda Muâviye'nin fikrini bilmeden atılacak adımın yanlış olacağını ifade etmişti. Bütün bu görüşmeler Zilhicce ayının ilk günlerinde meydana gelmişti.[117]

Muâviye'nin yanına giden elçilerden Beşîr b. Amr, "Sana şunu hatırlatayım ki, sakın müslüman cemaatin arasına ayrılık sokup, bu ümmetin kanını heder etmeyesin." deyince Muâviye birden onun sözünü keserek "Sen kendi adamına bunları tavsiye ettin mi?" diye çıkışınca Ebû Amr, Hz. Ali'nin faziletini ve hilâfette hakkını anlatmıştı. Muâviye, Hz. Ali'nin ne istediğini sorunca daha önceden kararlaştırıldığı gibi biat etmesini istediğini anlatmıştı. Ama Muâviye ısrarlı bir şekilde "Bizler öyle yapıp Osman b Affan'ın kanını terk mi edelim? Hayır vallahi, kesinlikle ben bunu yapmam." demişti.[118]

Bu konuşmadan sonra Sa'îd b. Kays konuşmak isteyince Şebes b. Rabî', onun sözünü keserek "Senin istediğin gizli bir şey değildir. Onları kendine çekip heva ve hevesleriyle meylettirmen ve itaat ettirebilmen, 'Sizin imamınız haksız yere öldürüldü. Biz onun kanını talep ediyoruz.' diye tahrik etmekle mümkün oluyor. Bu sözlerle sana birtakım

---

114. Taberî, *Târîh,* IV, 573; Belâzurî, *Ensâb*, II, 301; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 103.
115. Taberî, *Târîh,* IV, 573; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 285.
116. Taberî, *Târîh,* IV, 573; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, IV, 14.
117. Taberî, *Târîh,* IV, 573; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 103.
118. Taberî, *Târîh,* IV, 573; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 103-104; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, IV, 15.

isyancı uyuyor ve senin çağırmalarına katılıyor. Senin bugün gelmiş olduğun noktalarda olman, ona yardım etmekte geciktiğinden, onun öldürülmesine rıza gösterdiğinden ve bunu da arzu ettiğinden dolayıdır. Allah'tan kork ey Muâviye! Şu anda istediğin şeyden vazgeç ve bu konuda ayrılıklar çıkarıp ümmetin arasına tefrika sokma." Muâviye bu sözlerden sonra, "Her şeyden önce benim burada gördüğüm husus kavminin efendisi, son derece şerefli ve üstün olan bir adamın sözünü kesip haberin olmadığı bir konuya girmektir. Ey kaba bedevî! Bilmediğin bir konuda yalan söyledin ve anlattığın her konuda da yalanlar uydurdun. Çek git yanımdan! Aramızda kılıçtan başka bir şey yoktur."[119] diyerek kesin tavrını kızgın bir şekilde ortaya koymuştu.

Muâviye'nin kızmasına Şebes b. Rabî' cevab olarak "Bizi kılıçlarla mı korkutuyorsun? Vallahi bu kılıçları önce biz sana ulaştıracağız."[120] demişti. Heyet geri dönüp durumu Hz. Ali'ye anlatınca Hz. Ali savaşmaya karar vermişti.[121]

2. Savaşın Başlaması[122]

Hz. Ali heyetin getirdiği haber üzerine ordusunu düzene koymuş ve savaşa hazırlıklarını tamamlamıştı. İlk olarak Muâviye tarafının saldırmasıyla çarpışmalar başlamıştı. Bu çarpışmanın savaştan ziyade grupların birbirlerini yıpratma ve fazla zayiat vermeden neticeye varma şeklinde olduğunu görüyoruz.[123] İşte bu yüzden savaş komutanı olarak Hz. Ali, Mâlik el-Eşter, Hucr b. Adiy, Şebes b. Rabî', Hâlid b. Muammer, Ziyad b. Hads, Ziyad b. Hasefe, Sa'îd b. Kays, Ma'kıl b. Kays, Kays b.

---

119. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 286; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 257.
120. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 286.
121. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 286.
122. Sıffîn, Rakka ve Balis arasında bir yer olup Fırat nehri kıyısında Rakka'ya daha yakın bir yerdir. Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân,* III, 414; Kazvinî, *Âsar,* 214.
123. Taberî, *Târîh,* IV, 574; Belâzurî, *Ensâb*, II, 303; Taberî'nin Sıffîn savaşı ile ilgili rivayetlerinin hemen hepsi Ebû Mihnef'e dayanmaktadır. Taberî'nin aldığı rivayetleri üç kişi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan Seyf b. Ömer, Cemel'le ilgili rivayetleri aldığı ravidir. Ebû Mihnef aynı eserde Hâricîlerle ilgili ravidir.

Sa'd gibi kimseler bir grubun başında çıkıyor ve savaşıyorlardı. Muâviye tarafında ise Abdurrahman b. Hâdî, Ebu'l-A'ver, Habib b. Mesleme, İbn Zilkila', Ubeydullah b. Ömer, Şurahbîl b. Sind, Humra b. Mâlik çıkıyordu.[124] Bazen, bu gruplar günde iki sefer çarpışıyorlardı.[125]

Zilhicce 36/Mayıs 656 ayı bitmiş, Muharrem 37/Haziran 657'da iki tarafta çarpışmaları durdurarak tekrar barış olabilir umuduyla karşılıklı elçiler göndermeye başlamışlardı.[126]

Hz. Ali, Muâviye'ye sulh için ilk elçileri gönderen olmuştu. Elçiler bir heyet halinde Muâviye'ye gitmişlerdi. Bunlar Adiy b. Hatem, Yezîd b. Kays, Şebes b. Rabî', Ziyad b. Hafsa idiler.[127]

Muâviye'nin huzuruna varan elçilerin içinde ilk olarak Adiy b. Hatem konuşur: "İki tarafın arasını bulmak ve barışı sağlamak için seni sulha davet etmeye geldik." diyen Adiy, Hz. Osman'ın faziletlerini anlattıktan sonra "Ey Muâviye! Kendini koru; sana ve arkadaşlarına Cemel gününde diğerlerinin başına gelen musibet gelmesin." deyince, Muâviye cevaben "Sen buraya sulh için değil de tehdit için gelmişsin. Heyhat ya Adiy! Ben savaş çocuğuyum. Böyle saldırılar bana tesir etmez. Vallahi sen Osman üzerine saldırtılan adamlardan ve Osman'ın katillerindensin. Osman'ın katlinden dolayı senin de öldürülmeni Allah'tan diliyorum."[128] diye çıkışmıştı. Muâviye'nin sert çıkışı üzerine bu sefer de Şebes ve Ziyad söze girmiş, "Bizler seninle sulh yapmaya geldik. Sen kalkmış bize hikâye anlatıyorsun. Faydasız sözleri bırak da faydalı olacak konuda bize cevap ver." demişlerdi. Yezîd b. Kays ilave olarak, "Bizler buraya sadece bize emredileni bildirmek ve duyduklarımızı oraya götürmek üzere gelmiş bulunuyoruz. Delil olsun diye sana öğütte bulunmayı ve bazı şeyleri hatırlatmayı da terk edecek değiliz." dedikten sonra Hz. Ali'ye muhalefet etmemesini ilave etmişti.[129]

---

124. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 287.
125. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 104.
126. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 289; Belâzurî, *Ensâb*, II, 303.
127. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 197; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, IV, 21.
128. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn,* 197; Taberî, *Târîh,* V, 5-6; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, IV, 21.
129. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 198; Taberî, *Târîh,* V, 6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 289-290.

Elçilerin konuşması bittikten sonra Muâviye "Siz bizi itaate ve cemaate davet ediyorsunuz. Çağırdığınız cemaat bizim yanımızda da var. Sizin adamınıza ve arkadaşınıza benim itaat etmeme gelince, bunu ona layık görmüyorum. Çünkü o bizim halifemizi öldürdü ve cemaatimizi dağıtarak insanları bize karşı kışkırttı. Osman'ın katillerini bize versin, onları öldürelim ve itaat edip bahsettiğiniz cemaate dönelim." deyince Şebes b. Rabî' "Ammâr'ı öldürmek, hoşuna gider mi?" deyince Muâviye, "Beni bundan alıkoyacak bir durum mu var?" diye cevap vermişti. Bu konuşmalardan sonra durumu halifeye bildirmek için heyet Hz. Ali'nin yanına döner.[130]

Hz. Ali'nin gönderdiği elçilerden sonra Muâviye, Habib b. Mesleme, Şureyh b. Sımt ve Ma'an b. Yezîd b. Ahnes'ten oluşan heyeti halifeye gönderir. Hz. Ali elçileri kabul ettiğinde ilk konuşan Habib b. Mesleme olur: "Eğer Osman'ı öldürmediğinizi söylüyorsan, o halde bize onun katillerini ver de onları öldürelim. Sonra yüklenmiş olduğun bu emirlikten vazgeç ki Müslümanların işleri aralarında şûrâ ile olsun ve liderlerini tekrar seçsinler. Beraberce etrafında toplanacağı birine işlerini havale etsinler." der. Hz. Ali kendisine karşı pervasızca yapılan bu konuşmadan dolayı sinirlenmiş ve ona kızıp "Sus! senin bu konuda söz söyleyecek hiçbir hakkın ve yetkin yok." diye söylenmişti. Habib daha da ileri giderek "Vallahi hoşuna gitmeyecek bir durumda beni karşında göreceksin." diye tehditler savurunca, Hz. Ali onu azarlamıştı. Bu gergin ortamdan sonra Şureyh b. Sımt söyleyeceği bir şeyin olup olmadığını sorunca Hz. Ali, Peygamber'i ve ilk üç halifeyi anlatmış, kendisinin talebi olmadan vazifenin verildiğini dile getirdikten sonra "Haberiniz olsun ki, sizi Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine, hakkı yerleştirip bâtılı yok etmeye ve dinin emirlerini yerine getirmeye davet ediyorum."[131] diyerek tekrar onları itaate ve halifeliğini tanımaya davet etmişti.

Elçiler, Hz. Osman'ın zalim mi mazlum mu öldürüldüğünü sormuş, Hz. Ali "Zalim veya mazlum öldürüldüğünü söyleyemem." deyince onlar kalkıp gitmişlerdi. Hz. Ali haksız oldukları halde davaları-

130. Taberî, *Târîh,* V, 6; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, IV, 22.
131. Taberî, *Târîh,* V, 7-8; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 200; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 159-160.

na sahip çıkmadaki hırslarından dolayı dönüp kendi tebeasına, "Bunlar sizin haklı olduğunuz davada ve Rabbinize yaptığınız itaatte kendi delilleri hususunda sizden daha gayretli olmasınlar.' diye nâsîhatte bulunmuştu.[132]

Karşılıklı elçilerin gönderilmesi Muharrem ayı boyunca devam etmiş ama, anlaşma adına herhangi bir ilerleme kaydedilememişti. Muharrem ayı sona erince Hz. Ali, Mirdes b. Hâris el-Cüsemî'yi münadi olarak çıkartıp Şamlıları tekrar sulha ve itaate çağırmıştı. Fakat Şamlılar Muâviye'nin etrafında toplanmış, Amr b. el-Âs ise askerleri savaş düzenine koymuştu. Sonunda her iki tarafta da harb hazırlıklarına başlanmıştı.[133] Hz. Ali'nin ordu düzeni şöyleydi: Kûfe askerlerinin başında Mâlik el-Eşter, Basra askerlerinin başında Sehl b. Huneyf, Kûfe yayalarının başında Ammâr b. Yâsîr, Basra yayalarının başında da Kays b. Sa'd, sancağı ise Hâşim b. Utbe el-Mirkal taşıyordu. Ayrıca Mis'ar b. Fedekî, Basra ve Kûfe halkının kurralarının başında bulunuyordu.[134] Halife, ordunun sağının başına Abdullah b. Abbâs'ı, soluna da kendi oğlu Muhammed'i getirmişti.[135] Hz. Ali son olarak "Onlar sizinle savaşa girmedikçe sakın onlara saldırmayınız. Vallahi sizin elinizde delilleriniz vardır. Onlara önce saldırmamanız da diğer bir delil olacaktır. Eğer onları mağlub ederseniz sakın kaçan adamı öldürmeyiniz. Yaralı bir kimseye zarar vermeyiniz. Hiç kimsenin avret yerini açmayın. Öldürülen kimselerin uzuvlarını kesmeyin. Hiç kimsenin evine girmeyin ve mallarına el uzatmayın. Sakın bir kadını korkutup heyecanlandırmayın."[136] Bu sözler, Hz. Ali'nin kaçınılmaz olan savaşta niyetinin ne olduğunu izah etmektedir.

Muâviye'nin ordu düzeni ise şöyleydi: Sağ kolda İbn Zilkila', sol kuvvetlerin başında Habib b. Mesleme, önde Ebu'l-A'ver es-Sülemî, Suriye atlılarının başında Amr b. el-Âs, yayaların başında Müslim b.

---

132. Taberî, *Târîh,* V, 8; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 201-202.
133. Taberî, *Târîh,* V, 10; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 203.
134. Taberî, *Târîh,* V, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 294; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 118; Alt birimlerin başlarına tayin edilenler için bak. Halife, *Târîh,* 194-195; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 289.
135. Belâzurî, *Ensâb,* II, 204.
136. Taberî, *Târîh,* V, 10-11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 293-294.

Ukbe ve bütün askerlerin başında Dahhâk b. Kays vardı.[137] Muâviye'nin ordusu o kadar savaş psikolojisine girmişti ki, bir grup kendi aralarında ölmek için söz vermişler ve birbirlerini sarıkla bağlamış, beş saf halinde Muâviye'yi korumak için bulunuyorlardı.[138] Zira Muâviye'nin onları savaşa teşvik edici konuşması bir hayli tesirli olmuştu.[139]

Her iki ordu 1 Safer 37/Temmuz 657 sabahleyin karşı karşıya gelerek çarpışmalar başladı.[140] O günkü savaşta Hz. Ali'nin ordusunun başında Eşter, Muâviye'nin ordusunun başında ise Habib b. Mesleme vardı. İlk gün akşama kadar savaş olmuş, herhangi bir taraf üstünlük sağlayamadan yerlerine dönmüştü.[141] İkinci günde sabahtan tekrar başlayan çarpışmada Hz. Ali'nin savaş komutanı Hâşim b. Utbe, Şamlıların ise Ebu'l-A'ver es-Sülemî idi. Yine çok şiddetli çarpışmalara sahne olan bu günde akşama doğru her iki taraf yine üstünlük sağlayamadan yerlerine dönmüşlerdi.[142] Hz. Ali her seferinde askerleri savaşa çıkmadan teşvik edici konuşmalar yapıyordu.[143]

Savaşın üçüncü gününde Hz. Ali'nin savaş komutanı Ammâr b. Yâsîr, Şamlıların ise Amr b. el-Âs'tı. Yine çok şiddetli çarpışmalar olmuştu. Ammâr b. Yâsîr hem savaşıyor hem de askerlerine: "Ey Iraklılar! Siz Allah ve Rasûlüne karşı çıkıp onlarla mücadele eden, Müslümanlara karşı isyan ederek müşriklere yardımcı çıkan adama bakıp durmak ister misiniz?" diye Muâviye'yi kastetmiş ve onunla ilgili kötüleyici sözler söylemişti. Ammâr b. Yâsîr karşısında anne bir kardeşi Ziyad b. Nadîr'i görünce savaşmaktan vazgeçmiş, her iki taraf da bu

137. Taberî, *Târîh,* V, 11-12; Minkarî, *Vak'a*, 213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 294; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 118; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 290; Dîneverî, daha teferruatıyla Muâviye'nin ordu düzenin kaydetmektedir. *el-Ahbâr,* 161.
138. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn,* 213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 294.
139. İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 290; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 261.
140. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 387; Halife, *Târîh,* 193; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 32.
141. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 214; Belâzurî, *Ensâb*, II, 204; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 162.
142. Taberî, *Târîh,* V, 14-15; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 387; Belâzurî, *Ensâb*, II, 204; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 162.
143. Taberî, *Târîh,* V, 14.

vesileyle o gün savaşı bırakıp çekilmişti.[144] Safer'in dördüncü gününde Hz. Ali, Muhammed b. Hanefiyye'yi, Muâviye de karşısına Ubeydullah b. Ömer'i savaş komutanı olarak çıkarmıştı.[145] Şiddetli çarpışmalar olduğu bu günde Ubeydullah Muhammed'i mübarezeye çağırmış, bunu duyan Hz. Ali kendisi çıkmıştı. Ubeydullah, Hz. Ali'yi görünce geri dönmüştü.[146] Beşinci günde Abdullah b. Abbâs ve Velîd b. Ukbe çıkmıştı.[147] Velîd çarpışma esnasında Abdulmuttalib oğullarına küfretmişti. Bunu duyan Abdullah onu mübarezeye çağırmış, ama o buna yanaşmamıştı.[148] Safer ayının altıncı günü aynı usûlle savaşa devam edilmiş, Hz. Ali savaş komutanı olarak Kays b. Sa'd'ı çıkarmış, Muâviye de İbn Zilkila'ı çıkarmıştı.[149] Çarpışmaya o gün de devam edip tekrar ayrılmışlardı.[150]

Savaşın yedinci gününde, Eşter'le Habib b. Mesleme tekrar çıkmış ve bazı çarpışmalar olmuştu.[151] Hz. Ali yedinci günde kalkıp askerlerine hitapta bulunmuş, bütün olanların Allah'ın takdiriyle olduğunu, o dilemezse hiçbir şeyin olmayacağını vurgulamış, savaşın uzayıp gitmesinin de Allah'ın takdiri olduğunu dile getirerek "Bilmiş olunuz ki yarın siz güçlü kavim olacaksınız. Bu geceyi namaz kılarak, Kur'ân okuyarak, Allah'tan yardım ve sabır ihsan etmesini dileyerek geçirin ve yarın onları ciddi bir şekilde karşılayın."[152] diyerek motive etmişti.

Ertesi günü Hz. Ali ve Muâviye savaşı bizzat idare etmişti. Hz. Ali kuvvetlerinin sağına Abdullah b. Budeyl'i, solunu da Abdullah b. Abbâs'ı koymuştu. Medîne, Kûfe ve Basralılar halifenin arkasında yer almaktaydı.[153] Muâviye de ordusunu düzene koymuştu. Savaş başladığın-

---

144. 142 Belâzurî, *Ensâb*, II, 204; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 214-216; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 163.
145. Belâzurî, *Ensâb*, II, 305; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 388; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 163.
146. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 295.
147. Belâzurî, *Ensâb,* II, 305; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 388; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 162.
148. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 295; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 389.
149. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 295.
150. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 389.
151. Belâzurî, *Ensâb* II, 305; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 389.
152. Taberî, *Târîh,* V, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 295-296.
153. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 296-297.

da Abdullah b. Budeyl, Muâviye'nin kuvvetlerini solundaki Habib b. Mesleme'nin üzerine hücum etmiş, Habib geri çekilmek zorunda kalmıştı. Hatta Abdullah, Muâviye'nin çadırına kadar ilerlemişti. Muâviye ölmeye yemin etmiş taraftarlarını Abdullah'ın üzerine sürerek bu durumdan zor kurtulmuştu.[154] Daha sonra Muâviye'nin fedakâr savaşçıları Abdullah'ın bulunduğu tarafa yüklenmişler, bu sefer de onlar zor durumda kalmışlardı. Hatta Abdullah b. Budeyl'in etrafında iki yüz veya üç yüz kişi kalmıştı. Bu bozulma Hz. Ali'nin yanına kadar gelince Hz. Ali, Medînelilerle Sehl b. Huney''i yardıma göndermişti.[155]

Şamlıların bu hücumunda sol kanatta bulunan Mudarlılar geri çekilmek zorunda kalmışlar, Rabî'a kabilesi sebat göstermişti. Hz. Ali onların bulunduğu yere üç oğlunu da göndermişti. Ebû Sufyan'ın azatlı kölesi Ahmer, Hz. Ali'nin azatlı kölesi Keysan'ı öldürünce, Hz. Ali onu yaralamıştı. Rabî'aoğulları'nın yanına varması onları harekete geçirmiş, şiddetle harb ederken Hz. Ali'yi övücü şeyler söylemişler, o da onları metheder mahiyette kasîdeler okumuştu.[156]

Hz. Ali daha sonra sağ kanadın komutanı Eşter'e rastlamış, onun ümitsizliğe kapılır ve korkar gibi halini görünce "Ölümden nereye kaçıyorsunuz? Dünya hayatı asla bize kalacak değildir." diye ikazda bulunmuş, bunun üzerine Eşter toparlanmış, Mezhic kabilesini savaşa teşvik ederek harekete geçirmişti.[157] Bunlara karşı gelen Hemdânlıların on bir reisleri öldürülmüştü. En son, sancağı Vehb b. Kureyb almış, savaşa teşvik edici konuşmalara başlamıştı. Mâlik el-Eşter onun sözlerini duyup mukabelede bulunmuş "Zafer elde edinceye veya yok oluncaya kadar savaşacağım." deyince yanındakilerle beraber Basralıların da desteğiyle çok şiddetli savaşa başlamış ve Şamlılara büyük zayiat verdirmişti.[158]

Gerek Abdullah b. Budeyl ve gerekse Mâlik el-Eşter'in etrafında şiddetle savaşan Hz. Ali taraftarları, savaşın seyrini kendi lehine çevirmişlerdi. Hatta Abdullah, Muâviye'nin yakınına kadar gitmiş, fakat

---

154. Taberî, *Târîh,* V, 18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 297-298.
155. Taberî, *Târîh,* V, 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228.
156. Taberî, *Târîh,* V, 19; İbü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 229.
157. Taberî, *Târîh,* V, 19-20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 300.
158. Taberî, *Târîh,* V, 20-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 300-301.

orada şehit olmuştu. Muâviye, Abdullah b. Budeyl'in savaşına hayran kalmış, öldürüldüğünde de kim olduğunu sormuş, ama kimse onu tanımadığı için kendisi bakıp tanımıştı. Sonra da "Eğer Huzâ' kabilesinin kadınları onu öldürdüğümüzü duysalar bizimle çarpışırlar."[159] diyerek onun kavmi üzerindeki tesirini de dile getirmişti.

Mâlik el-Eşter, Ak ve Eş'arîler üzerine gidip Mezhic ve Kindelilerin yardımıyla onları zor durumda bırakmıştı. O günün akşamına kadar şiddetle devam eden savaşta Mâlik el-Eşter, Muâviye'yi koruyan ve birbirine bağlı beş saftan oluşan askerlerin dört safını dağıtmıştı.[160] Muâviye bu durumda telaşa düşmüş, atının getirilmesini istemişti. Rivâyetlerde onun aklına cahiliye devri şairlerinden İbn İtnaba'nın "Yerinde dur! Ya övülürsün, ya da ölerek rahatını bulursun." sözünün geldiği ve kaçmaktan vazgeçtiği kaydedilmektedir.[161]

Bazı kaynaklarda, Muâviye'nin savaşı psikolojik olarak lehine çevirmek için giriştiği politik hilelerden söz etmektedir. Bunlardan ilki, Hz. Ali'nin komutanlarından Hâlid b. Mu'temer'e "Başında bulunduğun birlikle bana katıl, sana Irak valiliğini vereyim." şeklinde bir teklif olmuş, Hâlid de birliğiyle beraber Muâviye'nin safına geçmişti.[162] Yine aynı şekilde Amr b. el-Âs'la istişare ederek Abdullah b. Abbâs'ı bazı menfaatler vadederek savaştan vazgeçirmeye çalışmıştı. Amr b. el-Âs bu planın tutmayacağını söylese de denenmesinde fayda olabileceği mülâhazasıyla Amr kendi adıyla İbn Abbâs'a mektup yazdı. Mektupta Hz. Ali olduğu müddetçe kendisinin ön plana çıkamayacağı, ama hilâfete lâyık biri olduğu kaydediliyordu.[163] İbn Abbâs buna sert bir dille cevap vererek, Iraklıların Hz. Ali'ye biat ettiğini; onun haklılığını, kendisinin Allah'ı, Amr'ın ise Mısır'ı istediğini vurguluyordu.[164]

---

159. Taberî, *Târîh,* V, 23-24; Belâzurî, *Ensâb,* II, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 302.
160. Taberî, *Târîh,* V, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 302.
161. Taberî, *Târîh,* V, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 303; Belâzurî, *Ensâb*, II, 305-306.
162. Taberî, *Târîh,* V, 25.
163. Belâzurî, *Ensâb,* II, 307; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 98.
164. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 99.

Şamlıların sağ tarafında bulunan Hımyer kabilesi ve onlarla beraber olan İbn Zi'l-kila', Hz. Ali ordularının üzerine şiddetle atılmıştı. Onunla beraber Ubeydullah b. Ömer de vardı. Irak ordusunun sol kolunda Abdullah b. Budeyl öldürülmüş, yerine İbn Abbâs geçmişti. İşte İbn Abbâs'ın olduğu yere doğru hücuma geçen Şamlılar şiddetli bir şekilde savaşmaya başlamış, bu çarpışmada hem İbn Zilkila' hem de Ubeydullah b. Ömer ölmüştü.[165]

Gerek Hz. Ali tarafında, gerekse Muâviye tarafında bulunan her kabile savaş boyunca kabilecilik ve grupçuluk duygusuyla kıyasıya çarpışmışlardı. Muâviye ve Hz. Ali ise savaşan kabileleri överek teşvikte bulunuyordu.[166] Hz. Ali bilhassa sağ kolu gibi gördüğü Rabî'alılara savaştaki kahramanlıklarından dolayı sancaklarını kastederek "Rabî'a'nın değil Allah'ın sancağı." diyordu.[167] Yine aynı şekilde Hemdânlılara ve Rabî'alılara "Siz benim kalkanım ve zırhımsınız." diyordu.[168] Meşhur Nehaî kabilesi de Hz. Ali yanında savaşmış, Alkame b. Kays'ın kardeşi ölmüş, Alkame'nin ise ayağı kesilmişti. Alkame daha sonraları yaptığı şeyin haklılığını anlatmak için "Ayağım bana eskisinden daha sıhhatli ve sevimli geliyor." diye konuşuyordu.[169]

Çarpışmaların şiddetlendiği bir anda hep savaşta teşvik edici olan Ammâr b. Yâsir ortaya çıkarak askerlere uzunca bir konuşma yapıp "Vallahi onlar Osman'ın kanını talep ediyor değillerdir. Onlar dünyanın ve dünya makamının tadını aldılar da onu tercih ettiler. Çok iyi biliyorlar ki, hak onların arasında hükmedecek olursa, onlarla bu dünya zevkleri içine dalıp durdukları hayatları arasına girmiş olacak ve onları bu nimetlerden uzak bırakacak. Onların İslâm'da herhangi bir önceliği yoktur." diyerek etrafındakilerle birlikte savaşın içine doğru girmişti. Onun ilerlediğini görenler ona tâbi olmuştu. Hz. Ali'nin sancağını taşıyanlar arasında bulunan Haşim b. Utbe b. Ebi Vakkas'a uğrayan Ammar, onu da yanına almıştı. Onu "Hâşim, Cennet kılıçların gölge-

165. Taberî, *Târîh,* V, 36; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 395; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 558-559; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 166-167.
166. Taberî, *Târîh,* V, 30-32.
167. Taberî, *Târîh,* V, 33.
168. Taberî, *Târîh,* V, 41.
169. Taberî, *Târîh,* V, 32.

si altındadır. Ölüm işte buralarda dolaşıyor." diye teşvik etmişti. Ammâr savaşırken Amr b. el-Âs'a rastladığında ona "Ey Amr! Sen dinini Mısır'la mı değiştirdin?" deyince Amr, "Hayır, ben Osman'ın kanını talep ediyorum." demişti. Bunun üzerine Ammâr, "Vallahi bildiğim şu ki, senin hiçbir konuda Allah'ın rızasını talep etmediğindir. Sen bu sancağı taşıyan kimseye ve Rasûlullah'a karşı da daha evvel üç defa savaşmıştın. Bu diğerlerinden daha hayırlı değildir." diye cevaplamış ve savaşa devam etmişti.[170] Ammâr, "Vallahi bizi vurup darmadağın etseler bile, bizlerin hak, onların da bâtıl üzere olduklarını biliyorum." deyip son olarak bir bardak süt içmiş ve savaşa devam edip öldürülmüştü.[171]

Amr b. el-Âs, Hz. Peygamber'in "Ammâr! Seni isyancı bir kitle öldürecektir. Onlar yoldan sapmış kimselerdir. Senin dünyadan son rızkın bol su ilave edilmiş süt olacaktır."[172] hadîsini söyleyince İbn Zilkila' ona "Sana yazıklar olsun. O halde bu durum nedir?" diye sorduğunda, Amr b. el-Âs çaresiz, "Ammâr bize dönecektir." deyince, o da sesini çıkarmamıştı. İbn Zilkila' Ammâr'ın öldürülmesinden önce öldürülmüştü. Amr bunun iyi olduğunu söyleyerek "Ammâr ondan önce öldürülseydi taraftarlarıyla Ali'nin yanına giderdi." demişti.[173]

Ammâr b. Yâsir öldürüldüğünde Muâviye, Amr ve Ebu'l-A'ver es-Sülemî, Abdullah b. Amr bir araya gelmişlerdi. Abdullah babasına, "Ey babacığım! Siz bu adamı bugün öldürdünüz. Rasûlullah'ın onun hakkında ne söylediğini bildiğiniz halde bunu yaptınız?" deyince, Amr "Ne demişti Rasûlullah?" diye sormuş; Amr da Medîne'de mescid inşa edilişi sırasında herkes bir taş taşırken Ammâr'ın iki taş taşıdığını gören Rasûlullah'ın "Vay sana Sümeyye'nin oğlu! Herkes bir taş taşıyorkan sen çok ecir kazanmak için iki tane taşıyorsun. Fakat buna rağmen, seni isyancı bir kitle öldürecektir." diye söylediğini anlatır.[174] Amr, Muâvi-

---

170. Taberî, *Târîh,* V, 39-41; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 308-309; Belâzurî, *Ensâb*, II, 315-317.
171. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 310.
172. Taberî, *Târîh,* V, 39; Belâzurî, *Ensâb*, II, 317; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* 110; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, 342.
173. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 310.
174. Taberî, *Târîh,* V, 41; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 341; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 188; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 110; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 311; Belâzurî, Hadisin Buhârî, Kitâbu'l-Cihâd; Nesaî, Hasa-

ye'ye durumu sorunca Muâviye kurnazca bir cevap verip, "Onu biz mi öldürdük? Hayır, onu alıp da savaşa getirenler öldürmüştür." deyince bütün Şamlılar aynı fikir üzerinde birleşmişlerdi.[175] Muâviye'nin yanına gelip de Ammâr'ı kendisinin öldürdüğünü söyleyenlere Amr, "Zafer kazandığını sanmayasın. Allah senin ellerini zelil kılmıştır." diye çıkışmıştı.[176] Ammâr öldürüldüğünde 91 veya 93 yaşlarındaydı. Onu öldürenler arasında üç kişiden bahsedilmektedir. Ukbe b. Amr, Amr b. Hars, Şerik b. Seleme.[177]

Ammâr öldürüldüğünde Hz. Ali'nin ordusunda bir gerileme olmuş, Adiy b. Hatem durumu sorunca Hz. Ali ağlayarak Ammâr'ın öldürüldüğünden dolayı olduğunu söylemişti.[178]

Ammâr b. Yâsir öldürülünce Hz. Ali, Rabî'a ve Hemdân kabilelerine, "Sizler benim zırhım ve mızrağımsınız." diyerek onları çağırınca, yanına on iki bin kişi gelmişti. Hz. Ali, onları arkasına alıp Şamlılara hücum etmişti. Ona karşı koymaya çalışanlar tutunamayıp geri çekilmek zorunda kalmıştı. Çok şiddetli geçen çarpışmada Iraklılar önlerine geleni öldürüyorlardı. Hz. Ali savaşırken "Onlara vuruyorum; ama patlak gözlü, garip işler yapan Muâviye'yi göremiyorum."[179] demişti. Daha sonra da Muâviye'ye seslenerek "Benimle senin aranda insanlar niye böyle birbirlerini öldürüyorlar? Haydi gel seninle karşılıklı bu işi halledelim. Kim diğerini öldürürse bütün işler ona kalsın." diye mübarezeye çağırmıştı. Bu esnada Muâviye'nin yanında bulunan Amr b. el-Âs "Gerçekten sana insaflı davrandı." deyince, Muâviye, "Sen insaflı davranmadın. Çünkü sen de biliyorsun ki onunla mübarezeye çıkan herkesi mutlaka öldürmüştür." diye karşılık vermişti. Amr, onu mübarezeye çıkması için tahrik ediyor, "Eğer sen onun karşısına çıkmazsan hakkında pek iyi şeyler söylenmeyecektir. Bu çağrıyı reddetme." diyor-

---

is-i Ali; Ebû Dâvûd'un *Müsned*'inde ve başka kitaplarda geçtiğini kaydeder. *Ensâb*, II, 313.

175. Belâzurî, *Ensâb*, II, 317; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 219; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 291.
176. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 310.
177. Belâzurî, *Ensâb*, II, 314; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 391.
178. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 110.
179. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 211-212; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 407.

du. Bunun üzerine Muâviye de "Herhalde sen benim yerime geçmek istiyorsun." diye cevap vermişti.[180]

Hz. Ali savaşı bırakmadan devam etmişti. Halbuki yanındaki iki kişi, onu korumak ve savaşa çıkmasını engellemek istiyordu. Ama o her fırsatta harb meydanlarına çıkıyor, savaşıyordu. Hatta elindeki kılıç kırılmış, bundan dolayı geri dönmek durumunda kalmıştı.[181]

Şamlıların yılmadan savaştığını gören Hz. Ali, "Ey Allah'a yardım etmek isteyen ve savaşa sabredip ecir isteyenler, neredesiniz?!" diye nida edince bir grup gelip önüne toplanmıştı. Toplanan grubun başına oğlu Muhammed'i koyup Şamlılara hücum etmesini istemişti. Muhammed savaşa girince arkasından gönderdiği takviye kuvvetle onu desteklemişti.[182] Akşam namazına kadar devam eden o günkü çarpışmada askerler namazlarını ima ile kılmışlardı.[183] Çarpışmalar gece sabaha kadar devam etmişti. Bu çarpışma savaşın en önemli gecesiydi. Çarpışmanın sabaha kadar devam ettiği geceye "Leyletü'l-Herîr" denilmiştir.[184] Üç gün üç gece devam eden savaş, şiddetli oluşu ve gece de devam etmesi nedeniyle Kadisiye Savaşı gibi olmuştu.[185] Hz. Ali'nin sağında Mâlik el-Eşter, solunda İbn Abbâs, kendisi de merkezde yapılan saldırılara karşı koyuyor ve şiddetle çarpışıyorlardı. Sabahın olduğu gün cuma günüydü.[186] Sağ cenahın komutanlığını perşembe gecesi Abdullah b. Budeyl yapıyorken, o öldürüldüğü için, Mâlik el-Eşter bu görevi ele almıştı.[187] Anlatıldığına göre, önceleri mızraklarla çarpışmalar olmuş, oklarla devam eden savaşta oklar da tükenince kılıçlarla çarpışmışlar, hatta kılıçlar da kırılınca birbirlerinin yüzlerine yumruk atıp, taş ve toprak savurmuşlardı. Öyle ki, karşıt gruptan iki kişi birbiriyle boğuşuyor, takattan düşüyor, oturup dinlendikten sonra

---

180. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 111; Dîneverî, *el- Ahbâr*, 164; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 219; Beyhaki, el-*Mehâsîn,* 74; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 339.
181. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 212.
182. Taberî, *Târîh,* V, 45-46.
183. Taberî, *Târîh,* V, 46.
184. Taberî, *Târîh,* V, 47; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 346; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 399; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 403; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 475.
185. Belâzurî, *Ensâb*, II ,318.
186. Taberî, *Târîh,* V, 47.
187. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 272.

tekrar ayağa kalkıp savaşıyorlardı. İşte bu çarpışma gece sabaha kadar devam etmişti.[188] 12 Safer 37/27 Temmuz 657 gününün gecesi Leyletü'l-Herîr gecesi olmuştu.[189]

a. Mushafın Mızraklara Takılması ve Hakem'e Davet

Perşembe gecesi şiddetlenen savaş cuma kuşluk vaktine kadar sürdü.[190] Iraklılar şiddetle Şamlılara hücum ediyordu. Iraklıların galibiyete doğru gittiği bir anda bu gelişmeleri seyreden Amr b. el-Âs öldürülmekten korkmuş, Muâviye'ye şöyle demişti: "Sana bir hususu söyleyeyim mi? O bizim aramızı birleştirsin. Onları da ikiye bölüp aralarına ihtilâf soksun." deyince, Muâviye ne olduğunu sorar. Amr, "Kur'ânların sayfalarını kaldırırız ve deriz ki, bu bizim aramızda hüküm versin. Onların bir kısmı bu hileye kanmaz, bu hükmü kabul etmezse de, bir kısmı Kur'ân'ın hükmüne girmeyi arzu edecektir. Böylece aralarına tefrika girecek. Şayet bunu kabul ederlerse biz bir müddet savaşmamış (rahatlamış) oluruz." Bu teklife Muâviye sıcak bakmıştı.[191]

Askerler Kur'ân sayfalarını mızraklarının uçlarına takmış, karşı tarafa şöyle seslenmişlerdi: "İşte bu Allah'ın hükmüdür. Bizim ve sizin aranızda hüküm versin." diye bağırmaya başlayınca, Hz. Ali'nin etrafında bulunanlardan bazıları "Allah'ın kitabına icabet etmemiz gerekir." diye konuşmaya başlamışlardı.[192] Hz. Ali bu durumda "Ey Allah'ın kulları! Hakkınızı aramaya devam ediniz. Samimiyet ve bağlılığınızı sür-

---

188. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 399; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 413; İbn Kesîr, *Bidaye,* VII, 272.
189. Belâzurî, *Ensâb*, II, 223. "Herir", ok vızıltısı anlamına gelmekte olup savaşın şiddetli bir şekilde sabaha kadar sürdüğü için böyle isimlendirilmiştir.
190. Taberî, *Târîh,* V, 47; Belâzurî, *Ensâb*, II, 323; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 399.
191. Taberî, *Târîh,* V, 47; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 414-415; İbn Hibbân, *Kitâbus's-Sikât*, II, 292; Makdisî, *Kitâbul-Bed'*, IV, 219-220; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 188; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 32.
192. Taberî, *Târîh,* V, 48; Belâzurî, *Ensâb*, II, 323; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 111; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 346; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 220; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 188; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn,* 478.

dürünüz. Düşmanlarınıza karşı savaşmaya devam ediniz. Ben Muâviye'yi, İbn Ebî Muayt'ı, Habib'i, İbn Ebî Serh'i ve Dahhâk'ı çok iyi tanıyorum. Onların dinle Kur'ân'la ilgileri yoktur. Çünkü çocukken beraber büyüdük. Onlar çocukken de çok kötü ve şerli idiler. Büyüyünce de o kötülük ve şerlerini sürdürdüler. Vallahi bu Kur'ân sayfalarını sırf sizi aldatmak ve size tuzak kurmak için kaldırmışlardır."[193]

Hz. Ali'nin bu sözleri, orada bulunanları Amr'ın düşündüğü gibi ikiye bölmüş ve farklı fikirler ortaya atılmıştır. "Allah'ın kitabına davet edilip de ona icabet etmemek bize yakışmaz ve bunu kabul etmeyiz." diyenleri Hz. Ali ikna etmek için: "Ben Allah'ın dinine ve kitabına dönecekleri ana kadar onlarla savaşacağım. Çünkü onlar, Allah'a isyan etmişlerdir."[194] şeklinde görüşlerini beyan etmişti. Ama halifenin bu kesin tavrı, orada bulunanları ikna etmek için yeterli olmamıştı.

Hz. Ali'nin bu konuşmalarına rağmen, ona karşı fikir beyan eden Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî ve Zeyd b. Husayn et-Tâî ve onlara tâbi olan bazı Kur'ân hafızları şunları söylemişlerdi: "Ey Ali! Allah'ın kitabına icabet et. Sen buna davet edildiğin halde icabet etmezsen, biz seni şu karşımızdaki kavmin arasına katıncaya kadar sürükler ve Affanoğlu Osman'a yaptığımızın aynısını sana yaparız." Hz. Ali ise onlara, "Sizi nehyettiğim şeyden kendinizi uzak tutunuz. Söylediklerime uyunuz. Eğer bana itaat ederseniz bu adamlara karşı savaşmaya devam edin ve eğer bana karşı gelip isyan edecek olursanız istediğinizi yapın." Bu sözden sonra savaşmakta olan Mâlik el-Eşter'in geri çağrılmasını isteyen[195] bu zümre, kararlarından vazgeçmeyeceklerini ortaya koymuştu.

Çaresiz kalan Hz. Ali, Yezîd b. Hânî'yi Mâlik el-Eşter'e göndererek onu geri çağırmıştı. Mâlik el-Eşter kendisine gelen Yezîd'e: "Beni geri çağıracak an değildir. Ben öyle bir noktadayım ki Allah'ın bana zafer

193. Taberî, *Târîh,* V, 48-49; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 188-189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316; Dîneverî'de buna yakın ifadeler mevcuttur. *el-Ahbâr*, 175.

194. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316-317; İbn Hibbân, *Kitâbu's- Sikat*, II, 297; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 416.

195. Taberî, *Târîh,* V, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 217; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 274; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 175; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 121.

vereceğinden ümidim vardır. Geri dönmem asla doğru değildir." Yezîd geri dönerek durumu Hz. Ali'ye bildirmişti.[196]

Muhalifler Mâlik el-Eşter'in geri çağrıldığı halde gelmeyişini duyunca, bu sefer Hz. Ali'ye çıkışarak "Galiba sen ona savaşa devam etmesi için haber gönderdin." deyince, Hz. Ali bunu reddetmiş ve tekrar Mâlik el-Eşter'e haber göndermişti. Gönderirken de Yezîd'e "Ey Yezîd dikkat et! Mutlaka buraya gelsin. Şu anda başka bir fitne meydana gelmiştir." Yezîd ikinci defa gidip Mâlik el-Eşter'i ikaz edince, "Mushafların mızraklara takılması meselesi mi?" diye sormuş, "Evet" cevabı üzerine bunun kendileri için de ihtilâfa sebebiyet vereceğini düşünmediğini, zafere yaklaşmış olduklarını, sonuca varmadan dönmeyeceğini söyleyince Yezîd: "Peki sen bir tarafta zafer elde ederken mü'minlerin emîrinin düşmanın eline düşmesini ve öldürülmesini arzu eder misin?" deyince Mâlik el-Eşter savaşı bırakıp Hz. Ali'nin yanına dönmüştü.[197]

Mâlik el-Eşter muhaliflere çok şiddetli kızarak, "Onlar sizi Allah'ın kitabına davet ediyorlar. Halbuki onlar çoktan Allah'ın emirlerine sırt çevirmişlerdir." demiş, sonra da zafer bitinceye kadar müsaade etmelerini istemişti. Onların kesin bir şekilde karşı çıkmalarına dayanamayan Mâlik el-Eşter'le aralarında şiddetli tartışmalar geçmişti. Tartışmaların karşılıklı küfürleşmeye geldiği esnada Hz. Ali onlara bağırarak susturmuş, "Biz, onlarla bizim aramızda hakem kılmayı kabul ettik." diyerek ortalığı sakinleştirmişti.[198]

Muâviye'nin Amr'ın telkiniyle ayarladığı tuzağa, Hz. Ali tarafında yer alanların bir kısmı düşmüştü. Hatta onların teklif ettiği hakem meselesinden dolayı Hz. Ali taraftarları üçe ayrılmışlardı. Onların ilki, tahkîmi ısrarla isteyen dört bin kişilik abidler; ikinci gurup, savaşa devam edilmesini ısrarla isteyenler; bir de az da olsa kararsız olan bir zümre vardı.[199]

---

196. Taberî, *Târîh,* V, 49; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 175; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 490; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 419.
197. Taberî, *Târîh,* V, 49-50; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 175; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 490-491; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 419-420.
198. Taberî, *Târîh,* V, 50-51; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318-319; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 401; İbn A'sem, *Fütûh,* I, 420; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 121; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 491-492; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 274.
199. Belâzurî, *Ensâb*, II, 338.

Temsilci seçilmeden önce her iki taraf arasında konu ile ilgili yazışmalar ve müzakereler olmuştu.[200] Şamlılar kendilerinin temsilcilsi olarak ihtilâfsız bir şekilde Amr b. el-Âs'ı seçmişlerdi. Eş'as'ın ve onunla birlikte olanların düşüncesi ise Hz. Ali'nin temsilcisi olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin olmasıydı. Hz. Ali onların ısrarlı tavrı karşısında, "Bana birinci konuda isyan ettiniz. Hiç olmazsa ikinci konuda itaat ediniz. Ebû Mûsâ'nın bu işin ehli olmadığına inanıyorum." deyince Eş'as, Zeyd b. Husayn, Mis'ar b. Fedekî ısrar ederek Ebû Mûsâ'nın olmasında diretiyorlardı. Hz. Ali, Ebû Mûsâ'nın kendisine karşı insanları kıştkırttığını ileri sürerek Abdullah b. Abbâs'ın daha iyi olacağını söylemişti. Fakat onlar bunu da kabul etmeyerek seçilecek kişilerin Muâviye'nin ve Ali'nin yakınlarının olmaması gerektiğini ısrarla vurgulayınca, Hz. Ali bu sefer Mâlik el-Eşter'i teklif etmişti. Onlar, buna da hayır demişti. Çaresiz kalan Hz. Ali "Ebû Mûsâ'nın dışında başka kimse olmaz mı?" diye sorduğunda onlar "Hayır" demiş, o da: "O halde istediğinizi yapınız." demişti.[201] Görülüyor ki dıştan olan hücumdan ziyade içteki ihtilâf daha önem arz etmektedir. Tarih kaynaklarının çoğunun ifadesine gore, Iraklılar lehine neticelenecek savaş, Amr b. el-Âs'ın hilesiyle çok farklı boyuta getirilmiştir. Hz. Ali'nin yanında siyâsetten uzak, dar kafalı ve ısrarlı düşünceye sahip küçük bir grup, işi büsbütün çıkmaza doğru sürüklüyorlardı.

Ahnef b. Kays, Ebû Mûsâ'yı iyi tanıdığını, ileri görüşlü olmadığını, aldatılmaya müsait biri olduğunu, kendisini hakem tayin etmesini; eğer mümkün olmazsa, ikinci veya üçüncü kişi olarak tesbit etmesini istemişti. Muhalifler kararından dönmeyerek Ebû Mûsâ hususunda ısrarlı olmuşlardı.[202]

Hz. Ali'nin elçisi, Kûfe valiliğinden alındıktan sonra Urs denilen Hicaz bölgesindeki bir yerde münzevî bir hayat yaşayan, savaştan uzak

---

200. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 186; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 497-498; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 276.

201. Taberî, *Târîh,* V, 51; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 402; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 499-500; Ya'kûbî, *Târîh,* II; 189; Dîneverî, *el- Ahbâr*, 176-177; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318-319; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 276-277.

202. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 319; Taberî, *Târîh,* V, 52; Belâzurî, *Ensâb*, II, 330; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn,* 501; Dîneverî, *el- Ahbâr*, 178; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 277; İbn A'sem, *el-Fütûh,* I, 428.

duran Ebû Mûsâ'ya gelmiş, Müslümanların barış akdettiğini söylemişti. Ebû Mûsâ buna sevinmiş, sonra da elçi onun hakem olarak tayin edildiğini söylemişti. Daha sonra Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin bulunduğu yere gelmişti.[203]

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, hiçbir hususta Amr b. el-Âs ile mukayese edilemezdi. Çünkü Ebû Mûsâ'nın dili kalbinde olanları söylerken, Amr b. el-Âs düşündüğünü gizler ve adam aldatmada da usta idi. Diğer yandan Ebû Mûsâ, savaşın ortadan kalkmasını istiyordu. Amr b. el-Âs ise Mısır valiliğini elde etmek için Muâviye'nin kazanmasına canla başla çalışıyordu. Sıffîn Savaşı'nda her iki taraftan da pek çok insan ölmüş, iki taraf da çarpışmadan yılmıştı. Muâviye daima ordusunu sevindirir, buna karşılık yerine göre ceza vermekten geri kalmazdı. Hz. Ali daha ziyade mükafat ve cezanın ahiret olduğunu düşünüyordu.[204]

b. Tahkimnâmenin Hazırlanıp Yazılması

13 Safer 37/3 Ağustos 657 senesinde Amr b. el-Âs gelip Hz. Ali'nin huzurunda Ebû Mûsâ ile buluşarak tahkimnamenin yazılmasına başlandı.[205] Tahkimnamenin başına "Emîru'l-Mü'minîn Ali ile Muâviye arasında bir karardır." diye yazılınca Amr b. el-Âs buna itiraz etmiş, "O sizin emiriniz olabilir, fakat bizim emirimiz değildir. Onun adını ve babasının adını yazın." deyince Ahnef b. Kays buna karşı çıkarak sildirtmek istememişti. Daha başta çıkan bu problemle anlaşmanın yazılmasına bir müddet ara verilmek zorunda kalınmıştı. Eş'as b. Kays gelip silmesini Hz. Ali'den istemiş, o da razı olup yalnız kendi ile babasının adını yazdırmıştı. Bu durumda Hz. Ali "İşte bir sünnetle diğer sünnet. Vallahi ben Hudeybiye'de Rasûlullah'ın kâtibi idim. Anlaşmanın metninde 'Rasûlullah Muhammed' yazılınca müşrikler buna itiraz etmiş, 'Senin Rasûlullah olduğunu kabul etsek, bunları yapmazdık. Ken-

203. Taberî, *Târîh,* V, 52; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 428; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 319; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 500; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 276; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 177.

204. Ahmet Cevdet, *Kısâs-ı Enbiyâ*, III, 117-118.

205. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 321.

di adını ve babanın adını yaz.' demişlerdi. Ben bunu silmek istemeyince Rasûlullah kendi eliyle silmişti"[206] deyince Amr b. el-Âs gayet zekice bir yaklaşımla "Bizler mü'min olduğumuz halde kâfirlere mi benzetiliyoruz?" şeklindeki sorusuna Hz. Ali, "Senin mü'minlere dost ve fâsıklara da düşman olduğun bir zaman var mı?" deyince, Amr b. el-Âs "Vallahi bundan sonra seninle bir araya gelmeyeceğim." demişti. Hz. Ali de "Ben de Allah'tan, sen ve senin gibilerin meclisinden ve yanımdan uzak olmasını niyaz ederim."[207] diye karşılık vermişti.

Anlaşma metni şuydu: "Bu kararlar Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Süfyân'ın kararlaştırdığı hususlardır. Ali yanındakilerle birlikte Kûfelilerin temsilcisi, Muâviye de Şamlılar ve onlara tâbi olanlarla birlikte Şamlıların temsilcisidir. Allah'ın hükmü ve Allah'ın kitabına tâbi olduk ve onun dışında başka hiçbir şeyin aramızı bulmayacağını ümit ederiz. Bizim aramızda Allah'ın kitabı başından sonuna kadar hükmedecek ve biz Allah'ın kitabında var olanları aynen var edecek ve yok olanları da yok edeceğiz. İki hakem Allah'ın kitabında ne bulur ve ne söylerlerse biz de onlara uyacağız. Hakemler Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays ile Amr b. el-Âs olacaklar. Eğer Allah'ın kitabında bir çözüm yolu bulamazlarsa Rasûlünün sünneti bu yolu çözmek için en adil bir yoldur."

Hakemler Hz. Ali ile Muâviye'den ve onların askerlerinden söz ve eman alarak aile fertlerinin emanda olduklarına ve verecekleri hükme itiraz edecek kimseye karşı bütün ümmetin kendilerine yardımcı olacaklarına dair söz aldılar. Ebû Mûsâ ile Amr b. el-Âs'ın Allah'ın kitabıyla hükmedeceğini ve bu ümmetin bir daha harbe düşmemesi için söz vermişlerdi. Ayrıca anlaşma maddeleri arasında "Bu iki hakem bu ümmet arasında meydana gelmiş olan savaşı ramazan sonuna kadar ertelemişlerdir ve onlar isterlerse bu müddeti biraz daha uzatabilirler. Onların vereceği hükümler de Kûfe ehli ile Şam ehli arasında adaletli bir hüküm olacaktır." şeklinde bir karar vardı.[208]

Hz. Ali taraftarlarından Eş'as b. Kays, Sa'îd b. Kays el-Hemdânî, Veka' b. Sümeyyi'l-Becelî, Abdullah b. Muhill el-İclî, Hucr b. Adiy

206. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 508; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 189; Taberî, *Târîh,* V, 53.
207. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 508-509; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 320.
208. Taberî, *Târîh,* V, 53-54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 320; Belâzurî, *Ensâb*, II, 334-335; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 430-433; Dîneverî, *el- Ahbâr*, 178.

el-Kindî, Abdullah b. Tufeyl el-Âmirî, Ukbe b. Ziyad el-Hadramî, Yezîd b. Huceyye et-Temîmî ve Mâlik b. Kâ'b el-Hemdânî bu hakem olayına şahit olarak katılmışlardı. Muâviye taraftarlarından şahit olarak katılanlar da şunlardı: Ebu'l-A'ver es-Sülemî, Habib b. Mesleme, Ziml b. Amr el-Üzrî, Humra b. Mâlik el-Hemdânî, Abdurrahman b. Hâlid el-Mahzumî, Sübey b. Yezîd el-Ensârî, Utbe b. Ebî Süfyân ve Yezîd b. Hurr el-Absî.[209]

Mâlik el-Eşter'e kâtiblik yapması için söylenmişse de o asla buna yanaşmamış ve şöyle demişti: "Sağ elim ve sonra da sol elim bu sahifede yazı yazmağa imkân tanımasın. Ben bu anlaşma metninde sulh ve vaadleşme konusunda bir şey yazmayacağım."[210]

Bu anlaşma 13 Safer 37/3Ağustos 657'de gerçekleşmişti. Her iki taraftan da 40'ar kişi bulunmuştu.[211]

Eş'as b. Kays yazılan metni eline almış, herkesin huzurunda okumaya başlamıştı. Gördüğü her topluluğa bu ahidnâmeyi okurken, Bilal'in kardeşi Urve b. Udeyye'nin de yer aldığı Temîmoğulları'nın bulunduğu yere gelmişti. Urve bunları dinledikten sonra "Siz Allah'ın verdiği hükme ve emrine ortak mı koştunuz? Vallahi hüküm yalnızca Allah'a aittir. Ondan başkası hüküm veremez (Lâ hukme illâ lillah)" demiş ve kılıcını kuşanarak Eş'as'ın atını itmiş; Eş'as'ın adamları da ona bağırmış ve kızmışlardı. Aynı şekilde Urve'nin kabilesinden insanlar da onlara kızmıştı. Ancak Ahnef b. Kays, Mis'ar b. Fedekî ve Temîmlilerden bir grup gelerek Eş'as'dan özür dilemiş, o da özürlerini kabul etmişti[212].

Taberî, Zührî'den nakille, "Ahidnâme gereği her iki hakem de ramazan ayında Dûmetü'l-Cendel'de, eğer bu gerçekleşmezse Ezrûh'da bir araya gelecek; verilecek karara her iki taraf da tabi olacaktır." şek-

---

209. Taberî, *Târîh,* V, 54; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 511; Belâzurî, *Ensâb*, II, 235; Dîneverî, Her iki taraftan şahit olarak yirmi beşer kişinin ismini vermektedir. *el-Ahbâr*, 179; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 446.
210. Taberî, *Târîh,* V, 54-55; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 511.
211. Taberî, *Târîh,* V, 57; Belâzurî, gün olarak Safer'in 11'ni vermektedir. *Ensâb*, II, 338.
212. Taberî, *Târîh,* V, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 321; Belâzurî, *Ensâb*, II, 336; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 180.

lindeki rivayeti kaydetmektedir.[213] Yer hususundaki bu ihtilâflar ilerde ele alınacaktır.

Sıffîn'e katılan her iki taraf askerlerin sayısı ile ilgili farklı rivâyetler mevcuttur. Muâviye 120.000, Hz. Ali ise 90.000 kişiden müteşekkil orduya sahipti. Her iki taraftan ölenlerin sayısı 70.000 kişi olup 45.000'i Muâviye ordusundan, 25.000'i de Hz. Ali ordusundan idi.[214] Sıffîn'de toplam 120 gün kalınmış ve bu zaman süresince 90 vak'a olmuştur.[215]

E. SAVAŞ SONRASI GELİŞMELER

1. Esirlerin Durumu

Sıffîn Savaşı'nda Muâviye, Hz. Ali taraftarlarından bazı kimseleri esir almıştı. Bu esirlerin öldürülmesi gerektiğini söyleyen Amr'a itibar etmemişti. Hatta esirler arasında Amr b. Evs el-Evdî, Muâviye'ye kendisini öldürmemesini, zira dayısı olduğunu söyleyince; Muâviye, "Bizimle Evs arasında herhangi bir akrabalık olmadığı halde ben senin nasıl dayın oluyorum?" deyince, Amr "Dayım olduğunu ispatlarsam beni serbest bırakır mısın?" demiş; "Evet" cevabını alınca da, "Ben mü'minlerin annesinin oğluyum (Ümmü Habîbe bint Ebî Süfyân). Sen de onun kardeşi olduğun için dayımsın." deyince, Muâviye bu akıllıca yaklaşımdan memnun olmuş ve onu serbest bırakmıştı.[216]

Aynı şekilde Hz. Ali de Muâviye taraftarlarından esirler almış, fakat harb bitiminde onları serbest bırakmıştı. Esirler Muâviye'nin yanına vardıklarında Amr, esirlerin öldürülmelerini ısrarla tavsiye ediyordu.

---

213. Taberî, *Târîh,* V, 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 321.
214. Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 414-415; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 558; Kalkaşendi, Hz. Ali'nin ordusunun mevcudu 70.000, Muâviye'nin 100.000 kişi olduğunu kaydetmektedir. *Meâsir*, 102; Belâzurî ise Hz. Ali'nin 100.000 kişi, Muâviye'nin 70.000 veya 100.000 kişi olduğunu kaydetmektedir. *Ensâb*, II, 322; Rakamların farklılığı söz konusu olsa da her iki tarafın ordu sayısının birbirine yakın olduğu görülmektedir.
215. Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 414-415; Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 214; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Bed'*, 175.
216. Taberî, *Târîh,* V, 56.

Kendi taraftarlarından esir alınanların serbest bırakıldığını gören Muâviye, "Esirler konusunda seni dinlemiş olsaydık, mutlaka son derece kötü bir işin içine düşecektik." demiş ve bütün esirleri serbest bırakmıştı.[217]

2. Halifenin Kûfe'ye Dönmesi ve Hâricîlerin Ortaya Çıkışı

Eşas b. Kays[218] tahkimnâmeyi alıp Temîmoğulları'nın bulunduğu yerde okumuştu. Urve b. Udeyye itiraz ederek "Allah'ın dini hususunda adamları hakem mi tayin ediyorsunuz?" diye itiraz edince Eş'as oradan ayrılmıştı.[219] Her iki taraf ölülerini defnettikten sonra, alınan kararlar gereği Şam ve Kûfe'ye yönelmişlerdi. Hz. Ali, Heyt yoluyla Kûfe'ye[220] dönerken, içlerinden biri "Ali gitti, ama eli boş olarak geri döndü." deyince Hz. Ali kızmış ve "Yanlarından ayrılıp geldiğimiz adamlar, bunlardan daha hayırlıdır." demişti.[221]

Hz. Ali, Kûfeye geldiğinde zaten yolda iken bir hayli artmış olan hakem dedikoduları buraya kadar devam etmişti. Hatta yolda kim önlerine çıkarsa onlara küfürler savuruyorlardı. Hz. Ali'nin taraftarları ile karşı taraf aralarındaki ihtilâf büyümüş, Hâricîler: "Ey Allah'ın düşmanları! Siz Allah'ın emrine muhalefet ettiniz." diyor; Ali taraftarları da: "Siz de bizi terk ettiniz. İmamınızdan ayrı hareket ettiniz ve cema-

---

217. Taberî, *Târîh,* V, 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 312.
218. Eş'as b. Kays el-Kindî , İslâm'a girmeden önce Kinde emirliği yapmış, 630 yılında Medîne'ye gelerek müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra irtidat hâdiselerine karışmıştır. Hz. Ebû Bekir'in gönderdiği orduya mağlub olmuştur. Daha sonra tevbe edip İslâm'a girmiş, Medîne'ye gelerek Hz. Ebû Bekir'in kızkardeşi Kureybe ile evlenmiştir. Hz. Ömer İran'ın fethi sırasında kabilesiyle beraber savaşlara iştirâk etmesi için göndermişti. Hz. Osman zamanında Azerbeycan valiliğinde bulundu. Asıl ismi Ma'dikerib olmakla birlikte saçları dağınık gezdiği için Eş'as denilmiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 32; Bağdâdî, *el-Fark,* 46; İbn Hacer, *Üsdü'l-Ğabe*, I, 118-119; Zehebî, *Siyeri A'lâm*, II, 38-42; Zirikli, *A'lâm,* II, 333; Reckendorf, *"Eş'as b. Kays"*, İ. A, I, 393-394.
219. Taberî, *Târîh,* V, 55; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 179-180.
220. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 528.
221. Taberî, *Târîh,* V, 60; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 279.

atinizi dağıttınız." diye cevap veriyorlardı.[222] Bunun üzerine Hz. Ali taraftarları, "Senin dostunun dostu, düşmanımın da düşmanı olarak sana yeniden biat edeceğiz." dediler. Hâricîler ise bu tutum karşısında, "Sizler ve Şam halkı iki yarış atı gibi küfürde yarışıyorsunuz. Şam halkı Muâviye'ye, sevdikleri ve sevmedikleri konusunda biat ettiler. Sizler de Ali'ye, dost edindiklerini dost kabul edeceğinize dair biat etmiş bulunuyorsunuz." Bunun üzerine Hz. Ali taraftarı Ziyad b. Nadr, "Biz önce Ali'ye Allah'ın kitabı ve Rasûlullah'ın sünnetine uymak üzere biat etmiştik. Ancak siz kalkıp da muhalefet edince sizler muhalefet içinde sapıklığa düştünüz." demişti.[223]

İşte böyle tartışmalı ve gergin bir ortamda Kûfe yakınlarına gelen Hz. Ali'den ayrılan 12.000 kişilik bir grup Harura'ya çekilmişlerdi.[224] Bunlar, Hz. Ali'nin kabul ettiği hakem meselesini protesto ediyorlardı.[225] İlginçtir ki, Hz. Ali'ye karşı gelerek hakeme gitmesi için onu zorlayanlar sonra da hakeme gitmeyi büyük bir suç olarak değerlendirdiler.[226] Bunlar başlangıçta tahkim için ısrar etmişlerdi. Fakat sonra yaptıklarına pişman olmuşlar ve halifenin tevbe ederek kararından dönmesini, tahkimi reddetmesini istemişlerdi.[227]

Kûfe'nin köylerinden olan Harura'ya çekilen bu zümre, Sıffîn'de Hz. Ali ordusunun sol cenah komutanlığını yapmış olan Şebes b. Rebi' et-Temîmî'yi askerî komutan, Abdullah b. el-Kevvâ el-Yeşkurî'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçtiler. İdareyi ele aldıktan sonra dini işlerin şûrâ yoluyla icra edileceğini, biatın Allah'a olduğunu ve iyilikle emredilip kötülükten men edileceğini münadilerle ilan ettiler.[228]

Bu grup, Hz. Ali taraftarı iken bir anda böylesine şiddetli bir muhalefete nasıl geçmişti? Hâricîlerin tahkimi kabul edişlerindeki başlı-

---

222. Taberî, *Târîh,* V, 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 322.
223. Taberî, *Târîh,* V, 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 327.
224. Belâzurî, *Ensâb*, II, 337; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 405; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 32; Bağdâdî, *el-Fark*, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 326.
225. İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 448.
226. M. Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhib*, 60.
227. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 123-124.
228. Taberî, *Târîh,* V, 63; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1133; Bağdâdî, *el-Fark*, 46.

ca amil, Kur'ânın hakemliğine güvenmeleri, Kur'ân'a rağmen kılıç sallamayacak kadar Kur'ân'a bağlı dindar oluşları idi. Peki, büyük bir ihtimalle bu sebebe dayanarak sırf din kaygısı ile kabul ettikleri, hatta Emirü'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib'i kabule zorladıkları tahkîm fikrinden niçin caydılar?

Bunlara göre kendileri tamamen haklı, Ali b. Ebî Tâlib'e biat etmeyen Muâviye ve yanındakiler ise hatalı idiler. Onlarla isyancı bir grup oldukları için hakka dönmelerine kadar savaşacaklardı. Kanlarının helâl olduğuna tamamen inanıyorlardı. Bu sebepten kendilerinden öldürülenleri de Allah yolunda şehid düşmüş olarak görüyorlardı. Ama tahkimi kabul etmekle durumlarını şüpheli bir vaziyete sokmuşlardı. Çünkü Muâviye, Hz. Ali ile, maktul halife Osman'ın kanını talep için, yani kısas anlayışı ile harb ediyordu. Tahkîmin kabulü, "zımnen bu iddialarının tebriyesi" ve onların da haklılığının fiilen kabul edilmesi demek oluyordu. Gerçi bu durumu Emirü'l-Mü'minîn Hz. Ali, mushafın kaldırılmasına başvurulduğu zaman onlara hatırlatmıştı. Ancak o zaman onlar, bunun anlamını kavrayamamışlardı. Oysa şimdi tahkimi kabul etmekle işledikleri büyük yanlışı idrâk etmiş ve bundan dolayı Allah'a tevbe etmişlerdi. Eğer Halife Ali b. Ebî Tâlib de onlar gibi tevbe eder, kararından dönerse tekrar onunla birleşip Rabblerine kavuşuncaya kadar döviişeceklerdi. Ama Hz. Ali bunu onlardan önce istediği, artık şimdi arada yazışma olduğu ve ahd ve misak verildiği, Allah'ın da "Ahidleştiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin." emrine uymanın gerekli olduğu gerekçesiyle buna yanaşmıyordu.[229]

Bütün olumsuz gelişmelere rağmen, Hz. Ali, tekrar görüşmenin faydalı olacağına inanarak durumu yeniden incelemek üzere onlara İbn Abbâs'ı gönderdi.[230]

Abdullah b. Abbâs onların yanına gelmiş, onlar da kendisiyle mücadeleye girişmişlerdi. Abdullah b. Abbâs dayanamayıp onların söylediklerine karşılık vermiş ve şöyle demişti: "Hakem olayında neden böyle yaptınız? Cenâb-ı Allah şöyle buyurmuyor mu? '*Eğer aralarının açalmasından endişe duyuyorsanız, erkeğin ailesinden bir hakem, ka-*

229. Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu*, 251-252.
230. Taberî, *Târîh,* V, 64; Belâzurî, *Ensâb,* II, 353; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 32; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 124.

dının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar arayı düzeltmek isterlerse Allah onların arasını bulur; çünkü Allah her şeyi bilendir ve her şeyden haberdardır.'[231] Bir kadın ile kocasının arasını bulmak için hakem tayin edilmesi emredildiği halde Muhammed'in ümmetinin arasının bulunması için neden hakem tayin edilmesin?"

Abdullah b. Abbâs'ın bu sözleri üzerine Hâricîler şöyle demişlerdi: "Ancak Cenâb-ı Allah hükmünü verdikten sonra bunu insanlara havale edip, bu konuda görüş beyan etmeleri hususunda onlara herhangi bir emir vermiş değildir. O, hüküm koyduğu bir konuda emrini verip bitirmiş, kullara görüş beyan etmeleri hususunda herhangi bir imkân vermiş değildir. Zina edene yüz değnek vurulmasını, hırsızın elinin kesilmesini emretmiş ve bu konuda kullarına hiçbir görüş beyan etmelerine imkân bırakmamıştır."

İbn Abbâs bu sözlere şöyle karşılık verir: "Cenâb-ı Allah şöyle buyurur: '*İçinizden iki adil kimse hüküm versin.*'"[232] İbn Abbâs'ın bu sözüne karşı onlar şöyle derler: "Sen avcılık, ziraat ve kadın-erkek arasındaki ilişkileri, müslümanların akıtılan kanları hakkında verilecek bir hükme mi benzetiyorsun? Dün bizimle çarpışıp duran, senin gözünde adil bir kimse midir? Eğer o adil ise bizim adaletle hiçbir ilişkimiz yoktur. Sizler Allah'ın hükmü ve emirleri konusunda insanları hakem tayin ettiniz. Halbuki Cenâb-ı Allah, Muâviye ve adamları hakkında hükmünü vermiş, tevbe edip dönünceye ya da teslim oluncaya kadar onlarla savaşılması emredilmiştir. Fakat siz, aranızda bir ahidnâme yazıp ahitleştiniz. Halbuki Berâe Sûresi indiği günden beri, Cenâb-ı Allah cizye verene kadar müslümanlara savaş açanlarla ahitleşmeyi kesinlikle yasaklamıştır."[233]

Daha sonra Hz. Ali, Ziyad b. Nadr'ı onlara göndererek ona şöyle demişti: "Git, araştır; onlar en çok hangi adamlarına itaat ediyorlar ve hangilerine daha çok bağlıdırlar?" Ziyad b. Nadr gitmiş, geri döndüğünde Hz. Ali'ye, onların katında en çok itibara sahip kimsenin Yezîd b. Kays olduğu haberini getirmişti. Bunun üzerine Hz. Ali yanında bu-

231. en-Nisâ, 4, 35.
232. el-Mâide, 5/95.
233. Taberî, *Târîh,* V, 64-65; Belâzurî, *Ensâb,* II, 353-354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 327.

lunan kimselerle birlikte Yezîd b. Kays'ın çadırına girmiş, iki rekat namaz kıldıktan sonra onu Isfahan ve Rey'e vali tayin etmişti. Sonra oradan çıkıp Abdullah b. Abbâs ile çekişenlerin yanına varmış, tartıştıklarını görünce; "Sana, 'Ben gelinceye kadar sakın tartışmaya girmeyesin' diye söylemedim mi?" diye çıkışmış, sonra, 'Allahım! Kıyamet gününde bunlara karşı delil getirilebilecek en mühim yer burasıdır.' demişti."[234]

Hz. Ali, Hâricîlerle görüşmek üzere kendisi gitmişti. Halife onların yanına vardığında, "Sizin reisiniz kimdir?" diye sormuştu. Onların, "İbnü'l-Kevvâ'dır" diye cevap vermeleri üzerine İbnü'l-Kevvâ'ya dönerek "Bize isyan etmenizin sebebi nedir?" diye sormuş; o da "Senin Sıffîn günündeki hakeme müracaata razı olmandır." diye cevap vermişti. Bunun üzerine Hz. Ali onlara şöyle demişti: "Allah hayrınızı versin! Hatırlıyor musunuz? Onlar Kur'ân sahifelerini kaldırdıkları zaman sizler 'Bu çağrıya uyalım.' demiştiniz. Halbuki ben size, bu adamları sizden daha iyi tanıdığımı ve bunların dinlerinin ne kadar olduğunu sizden daha iyi bildiğimi söylemiştim."

Hz. Ali ayrıca onlara o gün söylediklerini tekrar tekrar hatırlatmış ve şöyle demişti: "Ayrıca ben bu iki hakeme Kur'ân-ı Kerîm'in koyduğu hükümlere dayanmaları, yasaklayıp yok ettiğini yok saymaları şartıyla verecekleri hükme razı olacağımı söylemiştim. Onlar Kur'ân-ı Kerîm'in hükmüne uygun hüküm verirlerse kesinlikle bize bu emre aykırı hareket etmek uygun düşmez. Ancak bu iki adam Kur'ân'ın emirlerine muhalefet edecek olurlarsa biz zaten onların verecekleri hükme uymayız."[235]

Bunun üzerine Hâricîler şöyle demişlerdi: "O halde bir kimsenin kanının akıtılması konusunda herhangi bir hakeme baş vurmayı gerekli görüyor musun?"

Hz. Ali onlara şöyle cevap vermişti: "Biz bu konuda insanların hüküm vermelerini kabul etmiş değiliz. Kur'ân'ın hükmünü talep etttik. Kur'ân-ı Kerîm iki kapak arasında satırlarla yazılmış, dili olmayan bir kitaptır. O ancak insanlar okuduğunda konuşur ve hükmünü beyan eder."

Bu sözler üzerine Hz. Ali'ye şöyle sorarlar: "Peki aramızda sulh için neden belirli bir vakit tayin ettiniz? Bu konuda bize bilgi verir misin?"

---

234. Taberî, *Târîh,* V, 65-66.
235. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 328; Taberî, *Târîh,* V, 66.

Hz. Ali onlara cevaben şöyle demişti: "Cahilin kim olduğunu bilmek, alimin de bu konuda sebat edip etmediğini görmek için böyle bir vakit tayin ettik. Umulur ki Cenâb-ı Allah bu müddet içerisinde bu ümmete bir salah verir ve onları doğru yola iletir. Haydi kalkınız, şehrinize giriniz."

Hz. Ali'nin bu sözleri üzerine onların birçoğu kalkmış ve onunla birlikte Kûfe'ye girmişlerdi.[236] Bu konuşmadan sonra on iki bin kişi olan Hâricîlerden sekiz bini tevbe edip Hz. Ali'nin saflarına dahil olmuştu.[237]

F. HAKEM OLAYI

Sıffîn'de alınan karar gereğince her iki tarafın hakemleri aynı yılın Ramazan 37/ Şubat 658'de Dû'metü'l-Cendel'de bir araya geleceklerdi. Bu gerçekleşmezse veya hakemler zamanı tehir etmek isterlerse anlaşmada bir yıl sonra Ezrûh'ta toplanıp Kur'ân ve sünnete dayalı kararlarını açıklayacaklardı.[238] Fakat bu anlaşma sonrası gelişmelerin nerede ve nasıl cereyan ettiği hususunda kaynaklarımızda net bir cevabı bulmak güçtür.

Nitekim kaynakların bir kısmı hakemlerin kararlarını Dû'metul-Cendel'de verdiklerine dair bilgileri kaydederken[239], bir kısım kaynaklar da Ezrûh'ta verdiklerini belirtmektedirler.[240] Belâzurî ise Dûmetü'l-Cendel'de bir ay kalındıktan sonra Ezrûh'a gidilerek görüşmenin gerçekleştiğini kaydetmektedir.[241] Netice olarak böylesi karışık ve yanlış anlaşılmaya müsait bilgilerin yer aldığı tahkim hâdisesinde önce

---

236. Taberî, *Târîh,* V, 66; Dîneverî, *el-Ahbâr*, II, 191; İbn Abdirabbih, muhteva olarak aynı mealdeki konuşmayı daha uzun bir şekilde kaydetmektedir. *el-Ikd*, IV, 531-533.
237. Bağdâdî, *el-Fark*, 48.
238. Taberî, *Târîh,* V, 57; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, 178.
239. Dîneverî, *el-Ahbâr*, II, 180; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 190; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 117; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406; Minkarî, V*ak'a,* 540; Zehebî, *el-İber*, I, 31; İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım*, 174; Kalkaşendi, *Meâsir,* I, 103.
240. İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 297; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 32; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, 178; Welhausen, ihtilâfları kaydettikten sonra toplantının Ezrûh'ta olduğunu kaydeder. *Arap Devleti*, 42.
241. Balazurî, *Ensâb*, II, 343.

Dûmetü'l-Cendel'in yanlış anlama sonucu gündeme getirildiğini, sonra da meseleleri değişik açıdan yorumlayan Hâricî kaynaklarının takdim ettiği, tahkîm görüşmelerinin iki aşamalı olarak gerçekleşmesinin ihtimal dışı olduğunu belirttikten sonra toplantının Ezrûh'ta yapıldığı kanaatine ulaşmaktayız.[242]

Muâviye, Muğîre b. Şu'be'yi çağırarak hangi tarafın temsilcisinin daha kuvvetli olduğunu sormuş, Muğîre de bunun üzerine her iki temsilci ile görüştükten sonra şöyle bir raporu ona sunmuştu: "Hakemlerin ikisini de denedim. Abdullah b. Kays (Ebû Mûsâ), arkadaşını (Ali'yi) azledip, onun yerine bu işi bilmeyen birine verecek. Onun arzusu Abdullah b. Ömer'dir. Amr ise bildiğin arkadaşındır. İnsanlar onun hilâfeti kendisi için istediğini zannediyorlar. Senin bu işe ondan daha layık olduğunu da kabul etmediğini sanıyorlar".[243]

Temsilciler yanlarında dört yüzer kişi olduğu halde Şaban 38/Ocak 658'de Ezrûh'ta buluştular.[244]

Taberî'de gördüğümüz rivâyette, bu buluşma esnasında Sa'd b. Ebî Vakkas'ın oğlu Ömer, Benî Süleym'in sulağında bir yerde olan babasına gelip şûrâ üyesi ve ashabdan birisi olduğu için oraya gidip hilâfet için çalışmasını tavsiye etmişse de babası fitne korkusundan dolayı bunu reddetmişti.[245]

Ebû Mûsâ'nın Hz. Osman'la arası iyi değildi. Basra valisi iken Hz. Osman onu görevden almıştı.[246] Aynı şekilde Hz. Ali ile de arası iyi değildi. Zira halife Cemel hâdisesi olduğunda Basra'ya giderken Kûfe'de problemler çıkarmıştı.[247]

---

242. Aycan, *Muâviye*, 56-57; Sarıçam, *Emevî-Hâşimi Mücadelesi*, 207; Watt, görüşmelerin iki merhalede olduğunu ilkinin Dûmetü'l-Cendel, sonrakinin ise Ezrûh'ta olduğunu kaydeder. *İslâm Düşüncesinin Teşekkülü*, 16.
243. Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn,* 540.
244. Taberî, *Târîh,* V, 67; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 205; Müneccid, *Mu'cemü Benî Umeyye*, 172.
245. Taberî, *Târîh,* V, 67; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 205; Müneccid, *Mu'cemu Benî Umeyye*, 172.
246. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 267.
247. Dîneverî, *el-Ahbâr*, II, 137-138; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 63-64; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 102; Seyf, *el-Fitne*, 143.

Amr yola çıkarken Muâviye ona, Ebû Mûsâ'yı kasdederek "Öyle birisi ile karşılaşıyorsun ki, dili uzun, fakat görüşü kısadır."[248] derken; İbn Abbâs, Ebû Mûsâ'ya "Sen Arabın yeryüzündeki dahilerinden birisi ile karşı karşıyasın. Şunu asla unutma ki Ali'ye, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a biat edildiği gibi biat edilmiştir. Onda hilâfetten uzaklaştırılacak bir kötü özellik olmadığı gibi Muâviye'yi de hilâfete getirecek iyi bir hasleti yoktur."[249] şeklinde uyarıda bulunmuştu. İşte bu uyarılar iki taraf adına seçilen delegelerin siyasî yönünü iyi bir şekilde izah etmektedir.

İki hakem bir araya gelmişler. Konu ile ilgili müzakerelere başlamışlardı. Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'ya daima, iltifatkâr ifadelerde bulunuyordu.[250] Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'ya Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü, Muâviye'nin onun akrabası olduğunu ve onun kanına sahip çıktığını, Ümmü'l-Mü'minîn Ümmü Habîbe'nin kardeşi olduğunu, Rasûlullah'a vahiy kâtibliği yaptığını söyledikten sonra, Rasûlullah'ın ona bir gün hükümdarlığa sahip olacağını da hatırlatıp hilâfete getirilmesinin uygun olacağını savunmuştu. Ebû Mûsâ buna şiddetle karşı çıkmış, fazilet ve üstünlüğün ensâr ve muhâcirde olduğunu, onda ise o gibi hasletlerin olmadığını söylemişti.[251]

Amr bu sefer de kendi oğlu Abdullah'ın bu işe uygun olup olmayacağını sormuş, oğlunun fazilet ve ehliyetinin de olduğunu söylemişti. Ama Ebû Mûsâ, "Senin oğlun gerçekten samimi bir insandır, fakat onu da bu fitnenin içine soktun." deyip o teklifi de geri çevirmişti.[252]

Amr'ın gayesi Hz. Ali'yi bu görevden uzaklaştırmaktı. Teklif olarak sunduğu Muâviye ve kendi oğlunun reddedilişi üzerine Ebû Mûsâ'nın görüşünü sormuştu.[253] Ebû Mûsâ ise Iraklıların Muâviye'yi, Şamlıların da Hz. Ali'yi kabul etmiyeceğini izah ederek Abdullah b. Ömer'i tek-

248. Mes'ûdî, *Murûc*, II; 406.
249. Makdisî, *Kitâbul-Bed'*, IV, 227; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406.
250. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 247; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 181; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 407; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 256; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh,* II, 254-255.
251. Dîneverî, *el-Ahbâr*, II, 181; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 118; Taberî, *Târîh,* V, 68.
252. Taberî, *Târîh,* V, 68; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn,* 542.
253. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III; 331; Dîneverî, *el-Ahbâr*, II, 181.

lif etmişti. Bu sefer de Amr onu reddetmişti.[254] Abdullah b. Ömer, Ebû Mûsâ'nın damadı idi.[255] Bütün bu olanlardan sonra Ebû Mûsâ teklif olarak "Bu iki adamı azlederek, işi müslümanlar arasında şûrâya bırakalım da onlar kendileri isdediklerini seçsinler." diye sunduğu fikri Amr da uygun görmüştü.[256] Aslında bu görüşü Ali'ye karşı Muâviye savunmaktaydı. Amr b. el-Âs, Muâviye'nin haklarını korurken, Ebû Mûsâ Ali'nin temsilcisi değil de, üçüncü bir tarafmış gibi düşünüp hareket etmişti.[257]

Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'dan bu düşüncelerini taraftarlardan hazır bulunanların huzurunda açıklamasını ister. Amr ona iltifat edip önceliği vermişti. Ebû Mûsâ dışarı çıktığında, insanlara Amr'la görüşlerinin Ali ve Muâviye'nin azledilmesi ve insanların şûrâ ile kendilerine halife seçmesi olduğunu ilan edip "Ben Ali ve Muâviye'yi bu işten hal' ediyorum. Kimi uygun görüyorsanız işinizi ona tevdi edin." deyip konuşmasını bitirmişti.[258]

Daha sonra insanların huzuruna çıkan Amr b. el-Âs, planlandığı gibi değil de çok farklı bir şekilde konuşma yaptı: "Onun (Ebû Mûsâ'nın) arkadaşını hal' ettiğini duydunuz; ben de onun arkadaşını bu işten azlediyorum. Muâviye'yi ise halife olarak tesbit ediyorum." demişti.[259] Ebû Mûsâ bu duruma hem şaşırmış, hem de kızmış "Aldattın ve günaha girdin." diye çıkışmıştı. Taberî, Şureyh b. Hânî'nin bu tuzaktan dolayı kamçısıyla Amr b. el-Âs'a vurduğu ve hatta "Keşke kamçı değil de kılıcımla vursaydım." dediğini kaydetmektedir.[260] Daha sonra her iki taraf

---

254. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 408; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 256; Dîneverî, *el-Ahbâr*, II, 181; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn,* 542.
255. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 408.
256. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 256; Taberî, *Târîh,* V, 70; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 544; İbn Ebîl-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belaga*, II, 255; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 228; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 182.
257. *Akbulut*, 242.
258. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 257; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, 178; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 118; Dîneverî, *el-Ahbâr,* 182; Minkarî, *Vak'a*, 545; İbn Habîb, *es-Sîre*, 116; Kalkaşendi, *Meâsir*, I, 103; Zehebî, *el- İber*, I, 31.
259. Taberî, *Târîh,* V, 71; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 546; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, 178; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 257; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 118; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 182; Zehebî, *el-İber*, I, 31; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 549.
260. Taberî, *Târîh,* V, 71; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 547.

birbirine karışmış, bir hayli kargaşa olmuştu. Karara varıp Müslümanlar arasında sulh yolu tercih edileceği bir zamanda fitnenin artmasına vesile olan bir hâdisenin cereyanı, işleri büsbütün çıkmaza sokmuştu.

Mes'ûdî bu konuşmanın olmadığını, bunun yerine yapılan müzakerelerinin kayda alınıp bir belge hazırlandığını kaydetmektedir.[261]

İbn Abbâs, Ebû Mûsâ'ya Amr'dan sakınmasını söylediği halde oyuna gelmesinden dolayı kızmış, Ebû Mûsâ da kendini savunarak "Sen beni uyardın. Fakat beni fâsık kandırdı. Ben ona güvendim. Ümmetin selâmeti için böyle bir şeyi yapmayacağını zannettim." demişti. Duruma çok üzülen Ebû Mûsâ, Mekke'ye gitmişti.[262]

Hz. Ali haklı olarak böyle bir sonuca itiraz etmiş, bunun ise Kur'ân ve sünnete aykırı oldunu söylemişti. Muâviye'nin siyasî çıkışına tepkisi artmış, onunla mücadeleye devam etmişti.[263] Tahkîm hâdisesi, sonuç olarak Müslümanlar arasındaki siyasî problemlere herhangi bir çözüm getirmemiş, aksine mevcut çıkmazı daha da derinleştirmiştir. Muâviye, mücadelesini savaş meydanlarından politik zemine kaydırmış; Ezrûh'da da iktidar merdiveninin son basamağına çıkmıştı. Buraya kadar isyan ve halifeyi tanımama şeklinde gelişen Muâviye'nin tavrı daha farklı boyut kazanarak her türlü teşebbüsle idareyi ele geçirme şeklinde olacaktır.[264]

G. SIFFÎN SAVAŞI İLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME

Döneminde Arabın dört dahisinden[265] biri olarak meşhur olan Muâviye, İslâm'ın ilk zamanında sayıları çok olmayan okuma-yazma

---

261. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 408-409.
262. Taberî, *Târîh,* V, 71; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 257; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 118; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 183; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 229; Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn*, 546.
263. Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi,* 84.
264. Aycan, *Muâviye*, 159.
265. İbn Sa'd, Tabakât, II, 351; (İbn Sa'd, Muâviye'nin işleri enine boyuna düşünüp yapan; Muğîre b. Şu'be'nin problemleri siyasi yoldan çözen, Amr b. el-Âs'ın hazır cevaplı olan, Ziyad'ın da her türlü problemi biraz şiddet yoluyla halleden kimseler olduğunu kaydetmektedir. 351).

bilen kimseler arasındaydı.[266] Gençlik yıllarını Kureyş'in riyaseti makamına yükselen Ebû Süfyân'ın yanında çok rahat bir ortamda geçirmiş olmasının[267] yanı sıra, o dönemlerdeki harblerin çokluğu, siyaset yoğunluğu, tarih ve edebiyatın zirvede oluşu, onun iyi yetişmesinde önemli etkenlerdendi.

Daima akıllı davranmayı başarabilmiş Muâviye, aklı üçe ayırır: üçte birinin konuya nüfuz etme yeteneği, üçte ikisinin de bazen hataları görmemezlikten gelme olduğunu ifade eder. Akıllılığın ölçüsünü de, "sonunda pişman olacağı işe girmemektir" şeklinde izah eder.[268] Muâviye halkı idarede dinin gücüne dayanmanın yanında onu elde etmek için kuvvete, para sarf etmeye ve insanların kalplerinin elde edilmesinin gerekliliğine inanıyordu.[269] Ayrıca uzun siyasî hayatının prensiplerini izah ederken, parasının iş gördüğü yerde konuşmaya, konuşmanın iş gördüğü yerde kırbaca, kırbacın iş gördüğü yerde kılıca ihtiyaç duymadığını belirtir.[270]

Çevresi ile ilgili bağlarını daima sağlam tutmasını bilen Muâviye, "İnsanlarla aramda katiyyen koparmadığım bir dostluk bağı vardır. Onlar ipi çektiklerinde ben gevşetirim, onlar ipi gevşetirse ben çekerim."[271] sözüylede insanlarla olan münasebetini anlatır. Bir gün Ziyad b. Ebîhi'yi methetmek isteyen birisine cevaben, "Ziyad'ın kılıcıyla başardığından daha fazlasını ben dilimle başardım." demişti.[272]

Muâviye'nin Şam'da yirmi sene kadar[273] uzun süren valiliği, oradaki nüfuzuna tesir eden faktör olarak görülmekle birlikte, bunun çok zor bir işi başarma olduğunu söylemek de doğru olacaktır. Zira Hz. Ömer'e ve Hz. Osman'a birçok valisinden kişisel veya idaresi ile ilgili halktan şikâyetler gitmesine rağmen, Şam'dan böyle bir şikâyetin gitmemesi Lamnes'in ifadesi ile; "Tabiatı itibariyla lüzumsuz cinayetler işle-

---

266. Belâzurî, *Fütûh*, 457.
267. Aycan, *Muâviye,* 65.
268. İbn Abdirabbih, *el-Ikd,* II, 105.
269. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 58.
270. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 62.
271. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 83.
272. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 63.
273. Makrizî, *Zehebü'l-Mesbuk*, 24.

meyişi, meseleleri zorla halletmeyi tercih etmeyecek derecede basiretli, fakat devletin menfaatini icab ettirdiğinde de bu neviden adımı atmada tereddüt edecek derecede vicdanlı hareket etmeyen devlet adamı sınıfına dahil edilebilir."[274] oluşunun bir tezahürü olarak izah edilebilir. Nitekim Sıffîn Savaşı'nda muhaliflerini içten çökertmek için Hz. Ali'nin komutanlarından Hâlid b. Mu'temer'e, kendisine katılması karşılığında Irak valiliğini vereceğini söylemesi ve onunda kendi safına geçmesi bunun örneklerinden sadece birisi olabilir.[275] Aynı şekilde İbni Abbâs'a savaş esnasında, hilâfete Ali'den daha ziyade kendisinin (İbni Abbâs'ın) layık olduğu şeklinde bir düşünce ile yaklaşmış, onu da Hz. Ali'nin yanından çekme planını uygulamıştır. Bu plan tutmamış olsa da, bu hususta ataklığı kendini göstermektedir.[276] Ayrı bir örnek olarak, Hz. Ali'nin Muâviye'yi Sıffîn'de mübarezeye çağırdığında Amr b. el-Âs'ın bunu kabul etmesi gerekliliği hususundaki ısrarına rağmen, Hz. Ali'nin mübarezelerdeki ustalığını bildiği için bunu reddetmesi gösterilebilir.[277]

Muâviye bilgi edinmeyi, edib, şair ve ilim adamlarıyla sohbet etmeyi, onların sözlerinden ve tecrübelerinden istifade etmeyi seven ve öğrenmeye her zaman açık bir insandı. Şiire önem verir ona teşvik ederdi. Hatta Sıffîn'de zor durumda kaldığında, "Eğer İbnu'l-Itnaba'nın şiiri olmasaydı, Yevmü'l-Herîr'de kaçmaya azmetmiştim."[278] demesi, şiirin kendisindeki tesirini izah etmektedir.

Ümeyyeoğulları'na mensup olmakla geniş bir kabilenin içinde kendini bulan Muâviye, daha sonraları da kız ve erkek kardeşlerinin çokluğu ve onların yapmış olduğu evlilikleri ile bu çevresini daha da genişletmişti. Mesela, Ebû Süfyân'ın kızlarının evlendiği bazı kimseleri belirtecek olursak; Muğîre b. Şu'be, Talha b. Ubeydullah, İyad b. Ganem, Sa'îd b. el-Ahnes es-Sakafî, Sa'îd b. Osman b. Affan, Safvan b. Ümeyye, Urve b. Mes'ûd es-Sakafî'yi sayabiliriz.[279] O daha ziyade Yemen köken-

---

274. Lamnes, "Muâviye", *İ.A,* VII, 442.
275. Taberî, *Târîh,* V, 25.
276. Belâzurî, *Ensâb,* II, 307; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 98.
277. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 111; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 213; Beyhakî, *el-Mehâsin*, 74.
278. Taberî, *Târîh,* V, 25; Belâzurî,*Ensâb*, II, 307; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 303.
279. Belâzurî, *Ensâb*, II, 3-7.

li Suriyelilerle ve Sakif kabilesiyle işbirliği içindeydi. Bu açıdan bakıldığında, Muâviye'nin bazı evliliklerinde siyasî amacın öne çıktığı göze çarpar. Suriye'de meskûn ve büyük bir güce sahip Kelb kabilesinden Meysun b. Bahdal el-Kelbî ile evliliği buna örnektir.[280] Aynı kabileden Nâile binti el-Ferâfisa'nın Hz. Osman ile evlenmesini sağlamıştır.[281]

Müslümanlar tarafından dördüncü halife seçilen Hz. Ali, daha beş yaşından itibaren Hz. Peygamber'in himaseyinde büyümüş,[282] yirmi yaşlarında iken Hz. Fâtıma ile Hz. Peygamber'in gördüğü bir rüya neticesinde evlenerek damat olmuştu.[283] Hz. Peygamber'in methine birçok kereler mazhar olmuş,[284] hitabetiyle ve veciz konuşmalarıyla o dönemin en ileri gelenlerinden birisi olmuştu.[285] Mekke döneminde ve bilhassa Medîne döneminde İslâm'ın yayılmasında savaş kahramanlığı, irşad ve tebliğleriyle hizmet eden ashabın önde gelenlerinden biri olarak Hz. Ali'yi görmek mümkündür.

Hz. Ali, ilimdeki üstünlüğüyle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde danışmanlık vazifesi yapmış, aynı zamanda halka Medîne'de kaldığı sürece Hz. Osman döneminde dahi Kur'ân, hadîs ve bilhassa fıkhî konularda yardımcı olmuştur.

Hz. Ali'nin hilâfet karşısındaki tutumu incelendiğinde, hilâfeti elde etmek için çaba gösterdiğine dair dikkate değer herhangi bir tarihi rivayetin sabit olmadığı görülmektedir.[286] Zaten Hulefâ-i Râşidîn'den her birinin hilâfeti, ancak Müslümanların çoğunluğu tarafından açığa vurulan hür bir rızadan sonra tamamlanmıştır. Bu halifeler otoriteyi isteme yolunu tutmamışlardır. Hilafeti üstlenmeyi kabul etmeleri, dini koruma ve dünya işini yönetmeye sarılmasının bir ifadesi olmuş-

280. Aycan, *Muâviye*, 72.
281. İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikat*, II, 248.
282. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 1118.
283. İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 19; Belâzurî, *Ensâb*, I, 402.
284. Bu konu ile ilgili bak, Nesaî, *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn*.
285. Bu konuda Hz. Ali'ye atfedilen "Nehcü'l-Belâğa" en güzel örnektir. *Nehcü'l-Belâğa*'nın, derleyicisi Şerif Râdiy'e (h. 358-404) ait olduğuna dair görüşler vardır. Bununla birlikte Râdiy'den önce yaşamış müelliflerin onun özlü sözleri ile ilgili naklettikleri, Hz. Ali'nin bu hususta üstünlüğünü göstermektedir.
286. Ammâra, *İslâm'da Muhalefet*, 160.

tur.[287] Rayyis bunu izah ederken, Hz. Peygamber'den sonra İslâm ümmetinin işini üstlenen yöneticeye "halife" unvanının verilmesini, Hz. Peygamber ile ümmeti arasındaki ilişkinin ve Hz. Peygamber'in yönetim mirasının hâlâ devam etmekte olduğunun göstergesi şeklinde izah etmektedir.[288] Zira hadislere baktığımızda yönetime talip olma hususunda bu ölçüyü görürüz. Abdurrahman b. Semûre'ye "Ya Abdurrahman, emirliği isteme! Çünkü sen isteyerek bu görevi alırsan onunla baş başa kalırsın. İstenmeden sana verilirse o uğurda yardım görürsün." buyurmuştur. Yine kendisinden valilik isteyen Ebû Zer'e bu vazifenin bir emanet olduğunu ve onun da bunu yapamayacağını söylemiştir.[289]

Hz. Ali, hilâfeti süresince de daha önceden olduğu gibi özel hayatında hassas olmayı devam ettirmiştir. Az yemeyi tercih etmiş ve lüksü terk etmiş, kendisi bu hususta Hz. Peygamber'den "Halife için sadece iki yemek helâldir. Biri kendisinin ve ev halkının yediği, diğeri de insanların önüne koyduğudur."[290] hadisini zikretmiştir. Takva konusunda hiç taviz vermeyen Hz. Ali, dine bağlılığına rağmen kendisi hiçbir zaman asık yüzlü olmamıştır.[291] Ayrıca İbn Hacer, Ahmed b. Hanbel'den "Hz. Peygamber'in onunla ilgili söylediği sözlerden daha fazla, başka bir sahabe ile ilgili sözü bize nakledilmemiştir." ifadesini kaydetmektedir. [292]

Her ikisinin de bu güzel vasıflarını zikrettikten sora aralarındaki fark nedir sorusuna en güzel cevap Muâviye'nin kendi değerlendirmesi olacaktır: "Ali b. Ebi Tâlib'e karşı mücadelemde dört özelliğe sahiptim: O açık sözlü ve sırını gizlemeyen birisi idi. Ben ise sırrımı ifşa etmeyen biriyim. O çok kötü ve isyankâr bir orduya sahipti, oysa ben itaatkâr orduya sahiptim. Onu Cemel Vak'ası liderleri ile baş başa bıraktım ve şöyle dedim: Onu mağlup ederlerse, bana karşı daha az problem olurlar. Şayet bunun aksine bir olay meydana gelirse, bu konuyu ona karşı

287. Ammâra, *İslâm'da Muhalefet*, 160.
288. Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce*, 110.
289. Buhârî, *Ahkâm*, XII, 106; Müslim, "Kitâbu'l-İmare"; Ebû Dâvûd, "Harac"; Tirmizî, "Eyman"da muhtelif ravilerden tahric etmiştir.
290. İbn Kesîr, *Bidaye*, VII, 487.
291. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 396-397.
292. İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 507.

bir koz olarak kullanırım. Ayrıca ben Kureyş'ten yana ondan daha büyük avantajlara sahiptim."[293]

Gerek Muâviye ve gerekse halife Hz. Ali'nin şahsiyetleri ile ilgili kısa bir değerlendirmeden sonar, bir vali olan Muâviye'nin halifeye karşı muvaffakiyetinin altında yatan diğer meseleleri izah etmek, Sıffîn Savaşı'nı anlamamız için daha faydalı olacaktır. Hz. Ömer zamanında Şam'a vali olarak tayin edilen Muâviye, maaşlı bir memur olmasına rağmen daha valiliğinin ilk yıllarından itibaren şaâşalı bir hayat sürmüş, adeta kral gibi yaşamaya başlamıştı.[294] Yermuk Savaşı sonrası ağır yenilgi alan Herakl, Antakya'yı terk edip İstanbul'a kaçmış; Suriye için üzülerek, buralara bir daha gelmenin imkânsız olduğunu söylemişti.[295] Daha sonra da gelişen fetihler neticesinde Suriye'nin ve Filistin'in hakimiyeti tamamen sağlanmış, Şam'da Bizans'tan devralınan ictimaî hayatın devamı hususunda Muâviye bir beis görmemişti.[296] Bu hayat tarzı gayet mütevazı yaşayan halife Hz. Ömer'in dikkatini çekmiş ve teftiş için Şam'a gelmişti. Bazı ihtiyaç sahiplerine rağmen yaşadığı şaşalı hayatın sebebini sorduğunda ise Muâviye cevaben, düşmana yakın sınır bölgesinde bulunduğunu, casusların olduğunu ve düşmanlarına heybetli bir sultan imajı verilmesinin gerekliliğini anlatmış, halife bu izahlardan dolayı ona bir şey dememiş, fakat Arabın Kisrası demekten de kendini alamamıştı.[297] Hz. Osman döneminde Şam bölgesi valiliğinin yanı sıra Filistin valisi Abdullah b. Alkame'nin vefatı üzerine ona bağlı olan topraklar da Muâviye'nin idaresine verilmişti. Yine Hıms ve Kınnesrin valisi Umeyr b. Sa'd'ın hastalanması ve valilikten azlini istemesiyle Hz. Osman ona bağlı yerleri de Muâviye'nin idaresine katmıştı. Böylece Muâviye, Suriye-Filistin genel valisi olmuştu.[298] Yeni yerleşim merkezleri kurulmuş, Arap olan Teymoğulları, Kaysoğulları ve Mudar ve Rabî'aları buralara yerleştirerek, divandan maaş alan askerler oluşturmuş, bu yerlere yöneticiler görevlendirmişti.[299]

---

293. El-Müberred , *el-Kâmil*, 221; Beyhakî, *el-Mehâsin*, II, 57.
294. Aycan, *Muâviye*, 87.
295. Belâzurî, *Fütûh*, 142.
296. Aycan, *Muâviye*, 87.
297. Belâzurî, *Ensâb*, IV, 147; İbn Haldûn, *Mukaddime,* I, 513-514; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 210; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXV, 19.
298. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 111-123.
299. Belâzurî, *Fütûh*, 183-184.

Hz. Osman döneminde Ümeyyeoğulları'nın devlet idaresindeki ağırlıklarını artırmaları ve mazur görülmeyecek yaşantıları, toplumdan büyük bir kesimin nefretini mucib olmuştu. İslâm toplumunda büyüyen nefret dalgaları Hz. Osman'ın katline sebep olurken, geride tarih boyu sürecek siyasi bir kan davasını bırakıyordu. Ümeyyeoğulları hilâfetin kendi hakları olduğunu savunurken[300] maktul halifenin kanını talep etmeyi, Suriye valiliği yapan ve orada her bakımdan kuvvetli bir konuma sahip olan Muâviye'ye bıraktılar.[301]

Hz. Ali halife olunca onu değiştirmek istemişse de muvaffak olamamıştı.[302] Muâviye'nin, Hz. Osman'ın kanını talepte Suriye'deki telkinleri, Suriyelilerin Hz. Osman'ın katilinin Hz. Ali olduğuna inanmasına sebebiyet vermişti.[303]

Aycan, Bakır ve Akbulut gibi araştırmacılar Muâviye'nin bu itirazının altında hilâfete giden yolda atılan adımlar olarak yorumlamaktadırlar. Aycan mücadelenin safhalarını özetlerken şunları kaydetmektedir: "Muâviye, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra önceki maktul halifenin katillerinin bulunması ve cezalandırılmasını istedi. Bu isteğinden bir müddet sona toplumda tartışma açarak Hz. Ali'nin halifeliğinin meşru olup olmadığının belirlenmesi ve müslümanlar arasında bir şûrâ oluşturulup halifenin bu şûrâ tarafından seçilmesini talep etmişti.[304] Bu aşamadan sonra mücadelenin son merhalesi olarak kendisinin de hilâfet konusunda ideal biri olduğunu ve bunun kendi tabii hakkı olduğunu ortaya koydu. Zira Talha ve Zübeyr'in kendisinden farklılığını, 'Onlar sana (Hz. Ali) biat etti, ben etmedim' şeklinde ifade etmiş ve kendi niyetinin farklılığını ortaya koymuştu.[305] Bununla Muâviye'nin büyük planlar yaptığını ve bunları zamanı gelmeden belli etmeyecek derecede akıllı olduğundan önceden hissetmenin mümkün olmadığını söylenebilir."[306]

---

300. Makrizî, *en-Niza'*, Arb 28.
301. Aycan, *Muâviye*, 87.
302. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 184.
303. İbn Haldûn, *Mukaddime,* I, 519.
304. Konu ile ilgili bak, İbn Kuteybe,*el-İmâme*, 89-90; Minkarî, *Vak'a*, 63; İbn Abdirabbih, *el-Ikd,* IV, 333.
305. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 333.
306. Buhl, "Sıffîn", *İ.A.*, X, 553.

Muâviye'nin halkın üzerindeki tesirini yıllar sonra da görmek mümkündür. Emevîlerden sonra işbaşına gelen Abbâsîleri ziyarete gelen bir grup, "Vallahi siz işbaşına gelinceye kadar biz, Rasûlullah'ın yakın akrabası arasında ona, Ümeyyeoğulları'ndan başkasının varis olabileceğini bilmiyorduk." diyordu.[307]

Muâviye, Sıffîn'de çıkmadan önce birtakım politik girişimlerde bulunmuş, halifeye biat etmeyişine Suriye dışında destek aramıştı. Bazı sahabelere gönderdiği mektupları bunun en güzel örnekleridir.[308] Muâviye ayrıca Hz. Ali'nin Mısır valisi Sa'd bin Ubâde hakkında çıkardığı dedikodular sayesinde onun azledilişini sağlamıştı.[309] Zira onun ifadesiyle Mısır gibi önemli bir yerde Kays gibi dirayetli bir rakibinin olması onun için tehlike arz ediyordu.[310] Muâviye ile Hz. Ali arasında geçen yazışmalarda[311] Hz. Ali, onun şartsız biat etmesini isterken; Muâviye son cevabında, "Eğer Osman'ı öldürmediğini söylüyorsan, hilâfeti bırak ki insanlar arasında şura olsun. İnsanlar görüş birliğine vardıkları kimseyi başa getirsinler."[312] diyerek gerçek niyetini ortaya koyuyordu. Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali, hilâfetin bütünlüğünü sağlamak için gayret sarfederken, ona karşı bilinçli bir şekilde hareket edip biattan geri duran Muâviye, arada yaşanan anlaşmazlığı, Sıffîn Savaşı'na kadar götürmüştü.[313]

Muâviye için önemli bir aşama olan Cemel Savaşı'na uzak kalması, savaş sonrası çıkacak netice üzerine işlerini bina edecek olmasındandır. Zira savaşta ölecek bazı kimseler Muâviye'nin mücadelesinde ona yardımcı olacaktı.[314] Diğeri yandan Hz. Ali Cemel'de galip de gelse iki Mmüslüman grubun çarpışması halifeye kırgınlığı devam ettirecekti.

---

307. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 43.
308. Bu konu ile ilgili bak İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1, 178-180; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 89-92; Minkarî, *Vak'a*, 118-121; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikaat*, II, 287-288; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 187.
309. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 101; Belâzurî, *Fütûh*, 229.
310. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 96.
311. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 332-337.
312. Minkarî, *Vak'a*, 200.
313. Aycan, *Muâviye*, 141.
314. Aycan, *Muâviye*, 131.

Cemel grubunun hedefleri ile Muâviye'nin hedefleri farklıydı. Bu yüzden dolayıdır ki Mekke'de toplanan Cemel grubu nereye gidecekleri hususundaki müzakerede bulunurken, Zübeyr b. Avvam'ın Muâviye'nin yanına gidilmesi teklifine Velîd b. Ukbe karşı çıkmıştı. Çünkü Hz. Osman muhasara altındayken Muâviye'den yardım istemesine rağmen, onun ölümüne kadar askerî desteği vermeyişinden dolayı o, Muâviye'yi hatalı görüyordu. Bu sebepten başka bir yere gidilmesi gerektiğini belirtiyordu.[315] Zaten bu da Muâviye'nin işine gelen bir kanaatti.

Hz. Ali, Cemel Savaşı sonrası devletin merkezini Kûfe'ye taşımıştı.[316] Hz. Ömer zamanında h. 17 yılında Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kurulan Kûfe, daha ziyade askerî amaç için hizmet vermiş,[317] daha sonra önemli siyasî, iktisadî ve kültürel merkezlerden biri haline gelmişti.[318] Hz. Ömer döneminde Yemen ve Nizar kökenli aileler getirilip, buralara yerleştirilmişti.[319] Hz. Ali döneminde halifeye yakın Hemdân kabilesi çoğunluk ve güç bakımından en büyük kitle olarak bu merkezde bulunuyordu.[320]

Hz. Ali'nin Medîne'yi tercih etmeyişinin temelinde, Hz. Peygamber'in yakın ashabından bazılarının Hz. Ali'ye biat etmemiş olmaları, biat edenlerden bazılarının da biatını bozmuş olmaları veya dinen caiz olmadığını ileri sürerek savaşlara katılmamaları[321] halifeyi gibi nedenler vardı. Ömer Ferruh, bunun harp olduğunda Şam'a daha yakın olmak düşüncesinden dolayı yapıldığını kaydeder.[322]

Kûfe'de yaşayan kabileler, Hz. Ali'nin hilâfeti süresince idare ettiği askerî hamlelerin insan gücünü teşkil etmiştir.[323] Hz. Ali yanlısı bir tavır içinde olan Kûfeliler, o şehid edilince oğlu Hasan'a biat etmişlerdi.[324]

---

315. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 57-58.
316. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 144; Minkarî, *Vak'a,* 10-12.
317. Belâzurî, *Fütûh*, 274-275.
318. Minkarî, *Vak'a,* 3.
319. Belâzurî, *Fütûh*, 276.
320. Minkarî, *Vak'a,* 329; Taberî, *Târîh,* V, 34.
321. Taberî, *Târîh,* IV, 446; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 336.
322. Ömer Ferruh, *Târîh,* 121.
323. Bakır, *Hz. Ali*, 165.
324. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 140; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 4.

Hz. Ömer döneminde kurulan Basra[325], Hz. Osman döneminde tayin edilen Abdullah b. Âmir'in uzun süre valilikte kalması, bu şehirde yaşayan çeşitli Arap kabileleri üzerinde geniş etki oluşturmuş, söz sahibi büyük bir kitleyi Benî Ümeyye sempatizanı haline getirmişti.[326] Bundan dolayıdır ki Cemel grubu Basra'yı tercih ederken, Abdullah b. Âmir buna güvenerek "Basra'da benim yapacağım şeyler var. Hem Talha'ya oradakiler daha meyillidirler."[327] şeklindeki yaklaşımıyla güvendiği şeyin kaynağını izah ediyordu. Nitekim Cemel topluluğu Basra yakınlarına geldiğinde Hz. Ali'nin valisinin tuttuğu casus durumu anlamak için Basra sokaklarında gelenlerin aleyhine kampanya için dolaşırken ona "Onlar, Osman'ın katillerine karşı yardımcı olmamız için bize geldiler."[328] şeklinde fikirlerle karşılaşmıştı. Bu yaklaşım Basra'ya gelen Cemel grubunun sayısını oradaki iştirâklerle artırmıştı.[329] Bu durum karşısında Hz. Ali'nin valisine yapılanlar göz önünde bulundurulursa Hz. Osman taraftarlarının oradaki çokluğu göze çarpmaktadır. [330]

Diğer yandan Hz. Ali'nin kendisi Kûfe'de de olmakla birlikte oradaki durum daha iyi değildi. Hz. Ali'nin Sıffîn'e giden ordusunda şehirden beklenilenin altında katılım olmuştu. Buna sebep olarak, Kûfe valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, amcaoğullarının Muâviye ile beraber olması nedeniyle isteksiz tavrı gösterilmektedir.[331] Ayrıca halkın savaşmaya karşı isteksiz olduğunu da görmekteyiz. Hz. Ali, Şam'a sefer için yaptığı konuşmada Fezaraoğulları'ndan biri kalkıp halifenin bu icraatını benimsemediğini söylemiş, toplantıya katılan bir grup bu şahsı kovalıyarak şehrin dışında fena bir şekilde öldürmüştü.[332]

Başka bir zaman Hz. Ali halka yaptığı konuşmada, "Sakın biriniz gelmemezlik etmesin ve kaçak durumuna düşmesin; zira Mâlik b. Habib'i vekil tayin ettim. O'na geride kalanları hemen göndermesi için

325. Halife b. Hayyât, *Târîh,* 129.
326. Taberî, *Târîh,* IV, 450.
327. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 208.
328. Taberî, *Târîh,* IV, 463.
329. Taberî, *Târîh,* IV, 110-113.
330. Taberî, *Târîh,* IV, 470.
331. Minkarî, *Vak'a,* 501; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 189.
332. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 166; Minkarî, *Vak'a,* 94.

emir verdim." demişti.[333] Bunun üzerine çok sert tedbirler almak zorunda kalan Mâlik, bir kaçak askeri ölüm cezasına çarptırmıştı.[334]

Basra'ya girerken de Hz. Ali, kendisinin beklediği iştirâki görmediğini Minkarî'de zikredilen bir hâdisede görüyoruz. Hz. Ali savaşa iştirâk etmeyenlere sitemde bulunmuş, bunun üzerine onlar da değişik mazeretler söyleyerek özür dilemişlerdi.[335]

Şam tarafına bakıldığında ise Suriye'ye yerleşen çeşitli Arap kabilelerine Muâviye'nin kendisini kabul ettirdiği ve zamanla da ileriye dönük güçlü bir ordu kurduğu anlaşılır.[336] Bilhassa Hz. Osman'ın yumuşak politikasından yararlanarak, Şam'da İslâm devletinden ayrı bir parçaymış gibi davranan Muâviye'nin bu tutumu, İslâm ordusu açısından çok kötü neticeler doğurmuş; askerlik sistemini altüst ederek askerler arasına, cahiliyye devrinde ortaya çıkan raşid halifeler döneminde etkisini kaybeden kabilecilik cereyanını yaymış, ordunun esas kuruluş gayesi olan fütûhât ruhundan uzaklaştırmıştır.[337]

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Hz. Ali döneminde olan büyük savaşlarda ordunun kumandasını üstlenmesi[338], sevk ve idaredeki üstün kabiliyetiyle onu Sıffîn Savaşı'nda galip gelinebilecek bir duruma getirmişti.[339] Şüphesiz ki, bunda kendi kişiliğinin ve kimliğinin önemi bir hayli büyüktü. Ayrıca savaş taktiğindeki uzun senelerin tecrübesini Sıffîn'de görmek mümkündür. Savaş eskiden beri adet olduğu tarzda her kabilenin kendi başına kapalı bir birlik halinde harbetmesi şeklinde olurken, Hz. Ali her kabileyi karşı tarafta bulunan kabiledaşlarının karşısına gelecek sûrette ordusunu düzene koyması gayet akıllıca bir taktik olarak zikredilebilir.[340]

Sıffîn'de mızraklara Kur'ân'ın takıldığını gördüğünde ise bu hileyi hemen anlamış, taraftarlarını ikna etmek için "Vallahi bu Kur'ân say-

---

333. Minkarî, *Vak'a,* 97.
334. Minkarî, *Vak'a,* 140.
335. Minkarî, *Vak'a,* 7-8.
336. Minkarî, *Vak'a,* 156.
337. Bakır, *Hz. Ali*, 163.
338. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 149; Minkarî, *Vak'a*, 157.
339. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400.
340. Buhl, "Sıffîn", *İ.A.*, X, 552.

faları sırf sizi aldatmak ve size tuzak kurmak için kaldırılmıştır." demişti.[341] Fakat netice değişmemiş, halifeyi destekleyenler olduğu gibi "Allah'ın kitabına davet ediyorlar, ona icabet etmemek bize yakışmaz." diyerek görüşlerinde inat eden bir zümre neticede istediklerini yaptırmıştı.[342] Bu hususdaki ısrarın Eş'as b. Kays üzerinde yoğunlaştığını görüyoruz.[343] Ayrıca Hz. Ali'nin hakem olarak İbn Abbâs'ı temsilci seçmek istemesine de en fazla Eş'as karşı çıkmıştı.[344]

Daha önceleri izah edildiği üzere, Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'nin neticeye gidemeyişinin temelinde, Şam tarafının Kur'ân'ı mızraklara takması ve hakeme çağırması, Hz. Ali'nin askerleri arasından küsenlerin olması yatmaktadır. Bunlar, kurrâ dediğimiz kimselerden oluşmaktadır. Basra ve Kûfe'de sosyal bir zümre olarak ortaya çıkan kurrâ, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde oluşmaya başlamıştır. Hz. Ömer devrinde Basra'da, Hz. Osman döneminde ise Kûfe'de valilik görevinde bulunan Ebû Mûsâ, bu kentlerde kurrâ yetiştirir ve himayesine alırdı.[345] Bu mesleğin maddî ve manevî yönden cazip olması ve devletin özel ilgisini çekmesi, kurrânın sayısının artmasına ve toplumda saygın bir yere gelmesine neden oldu.[346] Sıffîn Savaşı'na katılırlarken, bu zümre halifeye birtakım şartlar ileri sürmüş; "Sizinle savaşa çıkarız, ama ordugâhlarınızda kalmayız. Sizi ve Şam ordusunu takip edebileceğimiz, kendimiz için kuracağımız yerde ikamet ederiz. Her iki tarafta da helâl olmayan bir şey gördüğümüzde karşı tarafa geçeriz." demişler, Hz. Ali de bunun en doğru tercih olduğunu söyleyerek şartlarını kabul etmişti.[347] Bu zümre dediklerini yapmış, hatta ihtilâfı önlemek için her iki tarafla da görüşmelerde bulunmuş, ama neticeyi değiştirememişti.[348] Savaş esnasında ise Hz. Ali onları ikna etmek için defalarca konuşmasına rağmen, karşı tarafın hilesine kanmış ve bu hususta halifeye baskı yaparak savaşı bıraktır-

341. Taberî, *Târîh,* V, 48-49; Ya'kûbi, *Târîh,* II, 18-189; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 175.
342. İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikaat*, II, 297; Minkarî, *Vak'a*, 489-497, 497.
343. Şehristânî, *Milel*, I, 114; Minkarî, *Vak'a*, 482.
344. Minkarî, *Vak'a*, 500; İbn Hıbbân, *Kitâbu's-Sikat*, II, 292.
345. İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 352.
346. Minkarî, *Vak'a*, 115.
347. Minkarî, *Vak'a,* 188-190.
348. Belâzurî, *Ensâb,* II, 739; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerh*, IV, 21; Taberî, *Târîh,* V, 4-6.

mışlardı.[349] Zaten Kûfe kurrâsından dört bin kişilik bir birlik savaşa hiç çıkmamışlar, cihad için Rey şehrine gitmişlerdi.[350] İşte bu kurrâ, Hz. Ali'nin kendi temsilcisini seçmesine de mani olmuş, sadece kendi birtakım düşünceleri için Ebû Mûsâ'yı tercih ettirmişlerdi.[351] Güvenmediği birisinin kendisini hasımlarına karşı temsil etmesinin, Hz. Ali'nin lehte bir neticeye ulaşmasını sağlamayacağı kesindi. Nitekim hakem hâdisesi, Hz. Ali'nin bu endişesinde ne kadar haklı olduğunu ortaya koymuştu.[352]

Muâviye, Hz. Ali taraftarlarının yapısını iyi biliyordu. Muâviye'nin Hz. Ali taraftarlarının yapısını öğrenmek için görevlendirdiği Haccâc b. Simmet, Muâviye'ye şu bilgileri vermişti: "Ey Mü'minlerin Emiri! Sen Ali'de olmayan bir kuvvete sahipsin. O da, senin yanında öyle bir topluluk var ki, sen konuştuğun zaman konuşmaz, emrettiğinde sebebini sormazlar. Halbuki Ali'nin yanındaki topluluk, Ali konuştuğu zaman konuşur, emrettiğinde onun sebebini sorarlar. Bu sebepten senin yanındaki az bir topluluk, onun yanındaki çok topluluktan daha hayırlıdır."[353] Hz. Ali de bu durumu iyi bildiği için zaman zaman bundan şikâyetçi olmuştu. Nitekim kendisinin siyaset bilmediğini iddia edenlere, "İtaat edilmeyenin görüşü yoktur."[354] derken, söylediği şeylere uyulmadıkça söylenen şeylerin bir anlamı olmadığını ifade etmekteydi.

Bu durumun en güzel izahı olarak, Muâviye'yi korumak için Sıffîn Savaşı'nda beş saf askerin birbirlerini bağlayarak bu uğurda ölmek için and içmesi gösterilebilir.[355]

Hz. Ali'nin ordusu ve iç düzendeki ihtilafların temelinde, iktisadî hayatın bozukluğunu da hesaba katmak gerekmektedir. Zira Hz. Ömer veya Hz. Osman dönemlerine nazaran Hz. Ali zamanında ganimet mallarının çok düşük olduğu görülmektedir. Bu dönemde uzun

---

349. Minkarî, *Vak'a,* 190; Taberî, *Târîh,* V, 49; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 400; Şehristânî, *el-Milel*, 114; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 121.
350. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 166.
351. Minkarî, *Vak'a,* 499; Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'*, IV, 221.
352. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 227-229; İbn Haldûn, *el-İber*, 31-32.
353. Minkarî, *Vak'a,* 78.
354. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr,* II, 237.
355. Minkarî, *Vak'a,* 213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 294.

zamandan beri devletin en önemli kaynağını oluşturan fetihlerin durması ve Müslüman kitlelere karşı yapılan savaşlar ganimet mallarının azalmasına sebep olmuştur.[356]

Zekât ve haraç konularında olduğu gibi cizye toplama faaliyetlerinde de zaman zaman duraklamalar meydana gelmişti. Bunun sebebi dahilî harblerdi. Daha ziyade aksamalar doğu bölgelerde olmuştu. Mesela Cemel Savaşı'ndan sonra Horasan illerinin İslâm devletine cizye vermeye devam edeceğini bildirmek üzere gelen heyet, Sıffîn Savaşı münasebetiyle bu anlaşmayı hiçe sayarak cizye ödemeyi durdurmuşlardı.[357]

Hz. Ali dönemindeki ana gelirleri zekât, ganimet, cizye ve harac malları teşkil ediyordu. Haracdan elde edilen gelirlere bakıldığında, Hz. Ali döneminde uygulanan sistemle gayri müslimlerin haraç çiftliklerinin rahat bir ortamda çalıştıklarını görmek mümkündür.[358]

Bütün bu gelirlerin yanı sıra gider olarak fey ve maaş dağıtımında ilk üç halife döneminde görülmeyen eşitlik muamelesi hemen göze çarpmaktadır.[359] Daha halife olur olmaz, Medîne'deki beytülmalden Arap-Mevali, erkek-kadın, hür-köle ayrımı yapmadan Medînelilere eşit dağıtım yapılması[360] ve daha sonra da bunu hilâfeti süresince devam ettirmesi, siyasî buhranların sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Bu durum, Kureyş'in ileri gelenlerinin kendisinden uzaklaşmasına ve karşı tutum sergiler hale gelmesine sebep olmuştu.[361]

Bununla birlikte askere dağıtılan maaşlar hakkında Hz. Ali'nin değişik isimler altında ek ödemeler yaptığını görmekteyiz.[362] Hz. Ali dönemindeki siyasî ve askerî problemlerin çok olmasına rağmen Mekke'de meydana gelen geçici bir fiat artışı dışında kayda değer önemli bir hayat pahalılığıyla karşılaşılmamıştır.[363] Kûfe'yi eğer ölçü kabul edersek, toplumun çoğunluğunu teşkil eden orta tabakanın, dev-

---

356. Taberî, *Târîh,* V, 63-64; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 155-156.
357. Belâzurî, *Fütûh,* 399; Taberî, *Târîh,* IV, 557.
358. Minkarî, *Vak'a,* 144.
359. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 184; Taberî, *Târîh,* IV, 431.
360. İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerh,* II, 272-273.
361. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 362; Minkarî, *Vak'a,* 128; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 153.
362. Geniş bilgi için bak. Bakır, *Hz. Ali*, 230-240.
363. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 81.

let tarafından ödenen belli ve eşit miktardaki yıllık maaş ve çeşitli ek yardımlarla büyük refah içinde hayatlarını idame ettirdikleri anlaşılmaktadır.[364]

Hz. Ali'nin müzakerelere mecbur olduğu Sıffîn Savaşı, halifenin Muâviye'yi kabul etmekteki ilk aşaması olmuştur. Zira hakeme gitme kararı[365] ve aralarında yapılan tahkimnamede kaydedilen şartlar, iki eşit tarafın anlaşma maddelerini içermekteydi.[366] Bu da halifeyi kendi çevresinde tartışılır, Muâviye'yi ise yerini sağlamlaştırır hale getirmiştir.

Nitekim Hz. Ali, Sıffîn'den dönerken Hâricî fikirler ortaya çıkmaya başlamıştı. Halife Kûfe'ye girmeden onu anlaşmaya zorlayan grup, yapılan bu işi günah olarak kabul ediyor; kendilerinin tevbe ettiklerini, halifenin de tevbe ederek kararından dönmesini yani tahkimi reddetmesinin gerektiğini söylüyorlardı.[367] Ancak böyle yaptığı takdirde kendisiyle beraber olup Muâviye'ye karşı savaşacaklarını belirtiyorlardı. Hz. Ali ise aradaki anlaşmaya âyetin gereği olarak uyulması gerektiğini ifade ediyordu.[368] Sıffîn Savaşı'nın doğurduğu, Muâviye'nin kabul edilmesi ve Hz. Ali'nin muhalifleri Hâricîler'in ortaya çıkışı daha sonraları çok daha farklı boyutlar kazanmıştır. Nitekim Hâricîler halifeye karşı yedi defa isyan etmiş, sonunda halifeyi şehid etmişlerdi.[369] Muâviye'nin Sıffîn Savaşı'ndan sonraki tutumu, hakem hâdisesi ve halifeye ait bazı yerleri ele geçirme çabası, onun bir halife gibi davrandığını göstermektedir. Bir devlette iki halife olmaz temel kaidesi olsa da, gerçek halifenin Hz. Ali'nin olması, fiilî olarak da onun olması anlamına gelmiyordu. Nitekim M. Hudarî, hakem hâdisesinden sonra Şamlıların Muâviye'ye halife olarak biat ettikleri görüşünü kabul etmektedir. [370] Ömer Ferruh ise, "İslâm alemi ikiye ayrıldı ve iki halifesi oldu. İran, Irak, Arap Yarımadası ve Doğu'nun halifesi Hz. Ali; devletin ba-

---

364. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 82; Taberî, *Târîh,* V, 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 201.
365. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 401; Dîneverî, *Ahbar,* 175.
366. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 403.
367. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 123-124.
368. Minkarî, *Vak'a*, 517-518.
369. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 415-420.
370. M. Hudarî, *Târîh,* I, 77.

tısı, Şam ve daha sonrada Mısır tarafının halifesi Muâviye oldu." şeklinde konuya izah getirmektedir.[371]

Sıffîn Savaşı ile başlayan Hz. Ali-Muâviye (Hâşimî-Emevî) mücadelesi, Emevîlerin idareyi ele geçirmesiyle Emevî-Şî'î mücadelesine dönüşmüş, aynı şekilde Hâricîler de ayrı bir mezheb olarak tarih sahnesinde uzun süre kalmıştır. Yine Emevî zulmü ile Hz. Ali taraftarlığına dönüşen Şî'a siyasî bir zümre olmaktan çıkmış; tamamen itikadî mezheb olmuş, bununla da kalmayıp birtakım bâtıl kollara da ayrılmıştır.[372]

Cemel Savaşı'ndan çok daha önemli kalıcı[373] siyasî ve itikadî izler bırakan Sıffîn Savaşı, halifenin Hâricî gruplar tarafından öldürülmesiyle de gerek safi Müslümanların zihninde oluşturduğu derin izler ve gerekse yeni İslâm'a girmiş kimselerdeki cahiliyet kalıntıların nüksetmesi, İslâm toplumunda ciddi problemlere sebebiyet vermiştir.

Minkarî, Ebû Mihnef rivayetiyle, Hz. Ali'nin Amr'ın hakem hâdisesindeki davranışından dolayı kunutlarda Muâviye ve Amr'a lanet okuduğu, Muâviye'nin bu haberi duyduğunda aynı şeyi yaptığını kaydetmektedir.[374] Bu rivayetin sahihliği kabul edilmese de meydana gelen olayları bir tarihçinin böyle kaydetmiş olması, siyasî düşüncelerdeki uçurumlara varan ayrılığın bir göstergesidir.

Muâviye, Sıffîn Savaşı'yla başlayan muhalefetini devam ettirmiş; Hz. Ali'nin şehid olmasıyla Kûfelilerin Hz. Hasan'a biatinden sonra da bunu sürdürerek, onun anlaşmalı olarak bu işten vazgeçmesini sağlamıştı.[375] O'nun bu iktidarı ele geçirmesi, İslâm'da ilk defa saltanat sistemini uygulaması için bir adım olmuştu. Halbuki gerek Hz. Ömer'e yaralandığında oğlunu tavsiye etmesini ashabın istemesi,[376] gerek Hz. Ali yaralı yatağında iken orada bulunanların oğlu Hasan'ı ta-

---

371. Ö. Ferruh, *Târîh,* 122.
372. M. Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhib*, 80.
373. Chen, *İslâmiyet*, 31; Vaglieri, "Ali-Muâviye Mücadelesi", *A.Ü. İ.F.D*, XIX, 147.
374. Minkarî, *Vak'a*, 552; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 332; A. Cevdet, *Kısas,* III, 131.
375. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe,* IV, 211; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 7-8.
376. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 329-330.

yin etmesini istemesi, her iki halifenin de bu taleplere evet dememesiyle sonuçlanmıştı.[377]

Hz. Ali-Muâviye arasında meydana gelen Sıffîn Savaşı ile ilgili değişik yorumlar yapılmıştır. Biz bunlardan, Müslüman yazarların genel ve ılımlı eğilimini ifade temesi bakımından Akkad'ın yorumunu intikal ettiriyoruz:

Bu anlaşmazlıklar, bu aykırı görüşler, iki insan arasında değil de iki idare tarzının arasındaydı. Mesele İslâm halifeliği ile, saltanat rejimi arasında bir çatışmaydı.[378] Birbirleriyle çatışan iki sistem ve birbirleriyle yarışan ve birbirlerine zıtlaşmış iki gurubun mücadelesiydi. Bir grup prensipte hiçbir yumuşama ve taviz kabul etmeme gibi bir durumdaydı. Diğer grup ise hangi devlet idaresi gelmiş olursa olsun, onun önünde baş eğen ve onu korumaya devam ettirmeye çalışan bir topluluktu.[379] Sosyal yapıdan memnun olanlar, Şam'daki Muâviye'ye; sosyal düzenden bıkkın olan Arap Yarımadası'na dağılmış olan insan topluluğu ise Hz. Ali'nin payına düşmüştü.[380] Hz. Ali dönemi, o dönemden önce yaşamış insanlarla sonra gelenlerin çok farklı nitelikte olması bakımından değişik bir dönemdir. O dönemde Hz. Ali'nin, yürüdüğü yolda inhiraf etmeden yürümesi gayet tabii idi. Zira o dönem ne tamamen yıkılmış, harap olmuş, ne de her yönüyle sapasağlam bir bina gibiydi.[381]

Muâviye, kendi idare tarzının üç halifenin tarzı gibi olduğunu ifade etmiyordu. O açıkça sultan olduğunu, sonradan gelecek insanların kendisinin değerinin daha iyi anlayacağını ve açık farkın belli olacağını söylüyordu.[382] Bu açıdan bakılacak olursa mücadelenin hilâfet-saltanat mücadelesi olduğunu söyleyebiliriz. Said Nursî'nin ifadesiyle, Hz. Muâviye ve taraftarları azimeti bırakıp ruhsatı tercih etmişler ve hataya düşmüşlerdi. Zira din bağı yerine milliyet bağı ikame edilemez; edilirse adalet edilmez ve hakkaniyet gider.[383]

---

377. Taberî, *Târîh,* V, 146-147; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 425; Ayrıca bak. Akyüz, *Hilâfet,* 140.
378. Akkad, *Abkariyyatü'l-İslâmiyye*, 982.
379. Akkad, *Abkariyyatü'l-İslâmiyye*, 892.
380. Akkad, *Abkariyyatü'l-İslâmiyye*, 869.
381. Akkad, *Abkariyyatü'l-İslâmiyye*, 869.
382. İbn Kesîr, *Bidaye*, VIII, 146-153.
383. Nursî, *Mektubat*, 54-55.

Ahmed Cevdet ise "Hakikat gözüyle bakılırsa, yumuşak bir güney rüzgârı eserken Hz. Osman'ın halifeliği zamanında serin serin kuzey rüzgârları esmeye başladı. Arabın dinine medenîleşme ve türlü türlü nimetlerin kokuları gelmeye başladı. Bu iki semt rüzgârlarının çarpışmasından meydana gelen kasırga Arabistan'ı karıştırdı. İşte Hz. Ömer'in korktuğu ve Huzeyfe'den sorduğu büyük fitne budur. O fitnede Hz. Osman şehit oldu ve ondan dolayı Basra ve Sıffîn sahalarında İslâm kahramanları mahvolup gitti."[384] şeklinde yorum yapmaktadır.

Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Cemel ve Sıffîn gibi hâdiseler, daha sonra ilim dalı haline gelen kelamın belli başlı meseleleri ve fıkhın konularını teşkil etmiştir. Hz. Ali-Muâviye arasında cereyan eden hâdiseler hakkında Ehl-i Sünnet'in görüşlerini kısaca izah edip konuyu bu yönüyle ele almak da faydalı olacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de "*Allah'a ve Rasûlüne ve sizden olan emirlere itaat edin.*"[385] âyeti, emîre itaati şart koşmuştur. Yine birçok hadiste aynı konu işlenmiştir. Ebû Hureyre'den bir rivayetle Hz. Peygamber, "Kim benim emîrime itaat ederse bana itaat etmiş, kim de benim emîrime isyan ederse bana isyan etmiştir."[386] Yine Peygamber Efendimiz, "Üzerinizde sizi Allah'ın kitabıyla yöneten bir köle bile tayin edilse, onu dinleyin ve itaat edin."[387] buyurmuştur. Bununla birlikte hadislerde sadece itaatin masiyet hususunda olmadığını görmekteyiz.[388]

Müslüman yazarların çoğu, Hz. Ali'nin haklı olduğunu belirtirlerken[389]; Muâviye hakkında belirli bir tavır almamışlardır. Halbuki Hz.

---

384. A. Cevdet, *Kısas*, III, 131-132.
385. Nisâ' 59. Buhârî, bu âyetin, Hz. Peygamber'in Abdullah b. Huzafe b. Kays'ı bir seriyyenin başına göndermesi üzerine indirildiğini kaydetmektedir. Sahîh, "Ahkâm", VIII, 108.
386. Buhârî Sahîh, "Ahkâm", VIII, 104; Müslim aynı hadisi "Kitâbu'l-İmâre" de zikretmiştir.
387. Buhârî, Sahîh, "Ahkâm", VIII, 105; Sadece itaatin olmadığı konunun masiyet hususunda olduğunu görmekteyiz. Bu konuda ayrıca bak. Buhârî, "Cihad" ve "Fiten" bahsinde, Müslim, "Kitâbu'l-İmâre", Ebû Dâvûd "Cihad"-da, Nesâî "Biat" ve "Siyer" bahislerinde tahric etmiştir.
388. Buhârî, *Sahîh*, "Ahkâm", VIII, 106.
389. Nesefî, *Tabsira*, Varak, 272 B;. İbn Hazm, *Fasl*, 4, 88. Şehristânî, *Milel*, I, 170; C. Sofuoğlu-A. İlhan, *Alevîlik*, 73; Mevdûdî, *Hilafet ve Saltanat*, 502.

Ali'nin haklı olması, zorunlu olarak karşı tarafın haksız olmasını gerektirirdi. Bu da, Muâviye'ye karşı olma sonucunu doğururdu. Fakat Muâviye'nin isyanı, Müslüman yazarlarca bir ictihad hatası olarak değerlendirildi ve ictihaddan da günahın kaldırılmış olduğu[390] ileri sürüldü. Hatta allâme İbn Hazm, "Muâviye bir mükâfâtlı hatalıdır, çünkü müctehiddir."[391] kanaatine vardı.

İbn Haldûn, "Cemel ve Sıffîn'de olanlar hakkında Hz. Ali'ye sorulduğunda, 'Kalbi halis olarak savaşıp ölenlerin her birinin cennetlik olduğunu teyit ederim' diye her iki tarafa işaret etmiştir" dedikten sonra, "Bunlardan her biri adaletli kimselerdir; sen bundan şüphelenme ve ta'n etme. Ehli Sünnet onların adaletinden ta'n etmekten sakınmıştır." şeklinde bir yaklaşım sergilemektedir.[392]

Ehli Sünnet'in yaklaşımını ortaya koyma açısından, Ömer Nasuhî'nin bu hususta görüşlerine yer vermek istiyoruz:

"Dört mezhebin ulemâsının çoğu ve birçok İslâm alimine göre Hz. Ali isabetli, Muâviye ise hata ile ictihad etmiştir. Öncelikle bu harbe meydan verilmemeliydi. Çünkü bu bir fitne (anarşi, kargaşa) savaşı idi. Vâcib veya müstehab bir savaş değildi. Bu durumda Hz. Ali, Muâviye'den hakka daha yakındır. Ahmed b. Hanbel ve birçok hadisçi, fakihlerin ve tâbiînin kanaatleri böyledir.[393] Aynı şekilde bu hâdiselerle ilgili yorum yapan İbn Teymiyye, bu hususta dilin tutulması gerektiğini; zira onların fazileti ile ilgili hadislerin olduğunu; yaptıkları ictihaddan dolayı hata etseler de Allah katında affedilebilecekleri görüşünü benimsemektedir. Aynı şekilde aralarında anlaşmazlıklara dalmak kişiyi hatalı neticelere götürebileceğinden sakınması gerektiğini ve kendi işine bakmasını tavsiye etmektedir."[394]

Pezdevî, Hz. Ali hayatta iken Muâviye'nin imam ve halife olmadığını; aksine Hz. Ali'nin halife olduğunu kaydettikten sonra araların-

---

390. Bâkıllânî, *Temhid*, 232; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 513.
391. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 89.
392. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 544-545; Ömer Nasuhi Bilmen, Muâviye ile ilgili 40 maddelik izahla onun faziletini ve idarî yönünü değişik kaynakları delil olarak göstererek izah etmiştir. Bilmen, *Ashâb-ı Kirâm*, 198-237.
393. Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, 88-89.
394. İbn Teymiyye, *Minhâc*, II, 219.

daki ihtilâfı Hz. Ali'nin hak, Muâviye'nin bâtıl olduğu şeklinde izah etmiş. Ama bu muhalefetin onu dinden çıkarıcı mahiyette olmadığını ifade etmiştir.[395] Ayrıca aralarındaki savaşı izah ederken, Allah başka müslümanla savaşan müslümanı mü'min kabul ediyor. Hucûrat Sûresi 9. âyetini, Hz. Ali'nin aynı şekilde delil getirdiğini, küfür muamelesini yapmadığını, mallarını ganimet olarak almadığını, esirlere de esir muamelesi yapmadığını ifade eder.[396]

Hanefî fukahâsından İbn Hümâm, Muâviye'nin Hz. Ali'ye isyanının, adlî işlerde olan bir muhalefet değil, direkt olarak isyan niteliği taşıdığını ifade etmektedir. Hz. Ali'nin yaptığı dahilî harplerde haklılığını savunup "Sıffîn'de Muâviye ile muhârebe etmek hususunda tamamen haklı idi." şeklinde görüşünü ortaya koymaktadır.[397]

Bu konu ile ilgili son olarak Nesefî'nin görüşlerini vermek istiyoruz:

"Kelâmcıların tartıştığı temel konular halini alan Hz. Ali-Muâviye mücadelesi ve Sıffîn, değişik yaklaşımlara sahne olmuştur. Hz. Ali'nin haklılığına, şûrâ üyesi oluşunu ve hilâfetinin birçok kimse tarafından tasdik edildiğini delil göstermektedirler. Muâviye'nin ise Ehl-i Sünnet kelamcılarının yaklaşımına göre ictihadında hata ettiği şeklinde ılımlı bir yaklaşım vardır. Yine bazı Ehl-i Sünnet alimleri ona Hucurât Sûresi 9. âyetteki '*Mü'minlerden iki grup birbirleriyle savaşırsa aralarını düzeltin. Eğer biri diğerine saldırmaya (in beğat) devam ederse...*' âyetindeki 'bağy' kelimesinden ve Hz. Peygamber'in Ammâr'a 'Seni bâğî bir topluluk öldürecektir.' ve Hz. Ali'nin 'Kardeşlerimiz bize bağyde bulundu.' demesini esas gösterip 'bâğî' denilebileceğini söylemişlerdir."[398]

---

395. Pezdevî, *Ehli Sünnet*, 283.
396. Pezdevî, *Ehli Sünnet*, 283.
397. İbn Hümâm, *Fethu'l Kadîr*, V, 461.
398. Nesefî, *Tabsirâtü'l-Edille*, 888. Bağy, lügatte haktan ayrılmak, zulmetmek, haddi aşmak anlamına gelmektedir. Siyasî ve fıkıhî anlamının yanı sıra "Allah'a karşı gelme, dinin çizdiği sınırları aşma" manasında dinî-ahlâkî bir terim olarak da kullanılmaktadır. Kur'ân'da (Kasas 28/76, Şuarâ, 42/27, En'âm, 6/164 ve Hucurât, 48/9) yukarıdaki anlamlarda kullanılmıştır. Aynı şekilde Buharî, "Cihad"; Müslim, "Fiten"de de aynı anlamda hadisler mevcuttur. Dinî ve hukukî anlamıyla isyan eden kimseye bağî veya âsî denilmektedir. Şafak, "Bağy", *T.D.V.İ.A.*, IV, 451-452.

Burada gerek Hz. Ali ve gerekse Muâviye'nin arasındaki ihtilâfı daha ziyade tarihî ve siyasî yönüyle ele aldık. Bu konuların hukuk ve kelam gibi ilimlerin de konusu olduğunu ifade etmiştik. Bütün bunlardan sonra bir hadisi hatırlatmak istiyoruz. "Bu ümmet Allah'ın rahmetine mazhar olmuştur. Âhirette azabı yoktur .Onların azabı dünyadadır. Fitneler, depremler ve harplerdir."[399]

H. MUÂVİYE'NİN HZ. ALİ'YE AKTİF MUHALEFETİ

Muâviye ve Hz. Ali'nin Müslümanlar arasındaki konumları eskisine nazaran farklılaşarak, siyasî hava Muâviye lehine gelişmeye başlamıştı. Hilafetin bütünlüğünü sağlamaya çalışan Hz. Ali'nin karşısında, siyasî muhalifi Muâviye ile siyasî ihtilâftan dinî sapmaya dönüşen Hâricîler vardı. Hz. Ali, Muâviye meselesini neticelendiremeden, Hâricîler ortaya çıkmıştı. Onlarla mücadelesi Muâviye'nin işine yaramış, siyasî planlarını gerçekleştirmede kolaylık sağlamıştı. Muâviye, Sıffîn'den sonra bir dizi politik ve askerî işlere müracaat ederek, Hz. Ali'yi hilâfet makamından uzaklaştırma faaliyetine hız vermişti.

1. Mısır'ı Ele Geçirmesi

37/657 de Kays b. Sa'd'ın azledilip yerine Muhammed b. Ebî Bekr'in tayini Mısır'da şiddeti artırmış, Hz. Osman yanlılarının evlerini yıkıp yağmalamış ve mallarına el koymuştu.[400] Yeni valinin bu sert tutumuna karşılık Hz. Osman taraftarları da ona harp ilan ettiler. Ancak valinin sert bir şekilde onların üstüne gitmesi geri çekilmelerine sebebiyet vermiş, anlaşmaya razı olmuşlardı. Vali Mısır'dan çıkmaları ve başka yere gitmeleri hususunda onlara eman vermiş, bir kısmı Muâviye b. Hudeyc'le birlikte Suriye'ye gitmişlerdi.[401] Sıffîn Savaşı ve tahkim hâdisesi arasında cereyan eden bu hâdiseler esnasında Suriyeliler ha-

399. Ebû Dâvûd,"*Fiten*", III, 507.
400. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 107; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 85.
401. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 107.

kemlerin buluşmalarını beklerken, Irak'ta Hâricî hareketler başgöstermiş, Muâviye'nin Mısır'a ilgisini bu hâdiseler artırmıştı.[402]

Muâviye, Amr b. el-Âs'ın da teşvikleri ile oradaki taraftarlarına mektup yazmış, Mesleme b. Muhalled ve Muâviye b. Hudeyc'in faaliyetlerini desteklediğini bildirmişti. Bu ikisi, askerî yardım olursa Mısır'ı ele geçirebileceklerini Muâviye'ye haber vermişti.[403]

Muhammed b. Ebî Bekr'in, Hz. Osman taraftarlarına şiddetle muamele etmesi, onların tepkisini bir hayli artırmış; hatta valinin gönderdiği İbn Mudâhim el-Kelbî'yi öldürmüşlerdi. Bu olayla daha da cesaretleri artan Hz. Osman taraftarları, Muâviye b. Hudeyc el-Kindî başkanlığında Hz. Osman'ın kanını talep ve intikam alma düşüncesini iyice ortaya koymuşlardı.[404] Mısır'daki çalkantılarla Muhammed'in başa çıkamayacağını gören Hz. Ali, Mâlik el-Eşter'i oraya vali olarak tayin etti. Mâlik el-Eşter, Sıffîn Savaşı'ndan sonra Cezîre bölgesi valiliğine getirilmiş ve Nusaybin'de ikamet ediyordu.[405] Muhammed b. Ebî Bekr öldürülmeden, Hz. Ali bu tayini gerçekleştirmişti.[406]

Mâlik el-Eşter, Cezîre'den Kûfe'ye gelip, sonra da hazırlıklarını yapıp Mısır'a hareket etmişti. Ancak bu tayin, Muâviye açısından Muhammad b. Ebî Bekr'in olmasından daha tehlikeli idi. Muâviye gayr-i müslim bir haraç memuru olan Çaystar'a Mâlik el-Eşter'i öldürmesi karşılığı haraç alınmayacağı sözünü verdi. Mâlik el-Eşter, Suriye ile Mısır'ın birleştiği Kulzum'a[407] geldiğinde, yukarıda zikredilen kişi tarafından zehirli bal şerbeti sunulmuş ve onun ölümü gerçekleştirilmişti.[408] Bu haber Muâviye'ye gelince "Allah'ın baldan askerleri vardır." dediği belirtilmektedir.[409]

Muâviye Mısır'ı tamamen ele geçirmek için Amr b. el-Âs ile 6.000 kişilik bir kuvveti yola çıkartmıştı. Amr, Mısır topraklarına girmeden,

---

402. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 107; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 150.
403. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 107-108.
404. Taberî, *Târîh,* V, 95.
405. Taberî, *Târîh,* V, 95.
406. Taberî, *Târîh,* V, 95.
407. Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 387-388; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 298; Makrizî, *Hitat*, II, 336; Halife, *Târîh,* 192.
408. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 104; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 298; Makrizî, *Hitat,* II, 336; Halife, *Târîh,* 192; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Bed'*, I, 179.
409. Buhârî, *Târîhu's-Sağîr*, I, 87.

oradaki bütün Hz. Osman taraftarları onu karşılayarak etrafında toplanmışlardı. Amr buradan ileri gitmemiş, Muhammed'e Muâviye'nin sertlik ihtiva eden mektubunu göndermiş; bununla da yetinmeyip, Hz. Ali'nin kaleminden çıkmış gibi Mısır'ı terk etmesini istediği ikinci mektubu göndermişti.[410]

Muhammed b. Ebî Bekr kendisine gelen bu iki mektubu Kûfe'ye, Hz. Ali'ye göndererek zor durumda olduğunu, acil yardım gönderilmesinin gerekliliğini iletti. Hz. Ali ise bu talep karşısında herhangi bir şey yapamamış, Mısır'daki kuvvetlerle yetinmesini, sabırla ve sebatla direnmesini, ordusunun bozulması halinde taraftarlarıyla bir yere sığınıp korunmalarını valiye bildirmişti.[411]

Çaresiz kalan vali, Mısır'dan topladığı kuvvetle dört bin kişilik bir ordu teşkil ettirebildi. Toplanan askerlerin iki binine Kinâne b. Bişr, geri kalanını da Muhammed b. Ebî Bekr komuta ediyordu. Amr b. el-Âs komutasındaki ordu ile Sennat[412] denilen mevkide karşı karşıya gelen iki kuvvet çok şiddetli çarpışmaya başladılar. Çarpışma esnasında Muâviye b. Hudeyc, Kinâne b. Bişr'i öldürmüştü. Kinâne'nin ölümü ordu içinde paniğe ve dağılmaya sebep oldu. Bu durum karşısında vali etrafındakilerle birlikte bir harabeye sığınmak zorunda kalmıştı. Muâviye b. Hudeyc sığındığı harabeden Muhammed b. Ebî Bekr'i çıkarıp önce öldürmüş, sonra da eşek leşinin içine koyarak ateşe vermişti.[413] Taberî yukardaki hâdiseyi Ebû Mihnef rivayetiyle kaydederken, Vâkıdî'den aldığı rivayette ise olaya çok kısa değinmiştir.[414]

Bütün bu hâdiseler Hz. Ali'ye ulaştığında çok üzülmüştü. Hz. Âişe'nin, Muâviye ve Amr b. el-Âs'a beddualarda bulunduğu ve ölen kardeşinin çocuklarının bakımını üzerine aldığı rivâyet edilir.[415]

---

410. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 108-109; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 150; İbn Habîb, 4.000 kişilik ordu olduğunu kaydeder. *es-Sîre*, 116.
411. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 150-151.
412. Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 55.
413. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 194; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 420; İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 110; Makrizî, *Hitat*, II; 337; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Bed'*, I, 179; Zehebî, *el- İber*, I, 32; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, 24.
414. Taberî, *Târîh*, V, 104-105.
415. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 194; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Bed'*, I, 179; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 151.

Hz. Ali, Mâlik b. Kâ'b el-Erhabî komutasında iki bin kişilik bir orduyu yola çıkartmışsa da gelen haber üzerine halife tarafından geri çevrilmişti.[416]

Amr'ın Mısır'ı ele geçirmesi Muâviye'ye bildirilince[417] Muâviye buna çok sevnimişti. Amr, Mısır'a Rebîülevvel 38/Ağustos 658 tarihindeki[418] bu girişiyle ikinci defa, ancak bu sefer Muâviye adına valiliğine başlıyordu.[419]

Amr b. el-Âs'ın uzun süren politik girişimleri ve siyasî manevraları neticede kendisine valilik getirmiş, ama huzur getirmemişti. Zira 42/662'de vefat ederken oğlu Abdullah'a, hayatını üç döneme ayırdığını; bunların câhiliyye, Hz. Peygamber dönemi ve Hz. Peygamber sonrası siyasî hâdiselere karıştığı dönem olduğunu söylemişti. İşte bu üçüncü dönem için üzülmüş ve ağlamıştı.[420]

2. Irak ve Cezîre'yi Ele Geçirme Faaliyetleri

Muâviye Mısır'ı ele geçirdikten sonra Mısır ve Suriye'nin adeta halifesi gibi davranırken, Hz. Ali'nin elinde ise Irak ve Hicaz ile bu vilayetlere bağlı Yemen ve Fars bölgeleri bulunuyordu. Irak çok sık meydana gelen savaş ve çarpışmalardan yorgun düşmüş ve savaşa karşı bıkkınlık meydana gelmişti. Buna karşılık ise Suriye'de, Muâviye askerlerini memnun etmek sûretiyle kendisine itaati ve güveni sağlıyordu. Ayrıca Suriye'de Hz. Ali yanlısı kimseleri bulmak bir hayli zorken, Hz. Ali'nin idare ettiği topraklarda Osman'ın kanını talep eden Muâviye sempatizanları bir hayli fazla idi.

Mısır'da elde ettiği başarıdan sonra Muâviye bu sefer halifenin hakim olduğu Irak yöresini hedef almış, önce Basra'yı ele geçirme hesabını yapmıştı. Basra'da valilik yapan Abdullah b. Abbâs yerine vekil

---

416. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 151.
417. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 257.
418. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 420; Makrizî, *Hitat*, II; 337; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Bed'*, I, 179.
419. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 63.
420. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 259.

olarak Ziyad b. Ebîhi'yi bırakıp Kûfe'ye geldiği sırada, Muâviye'nin tayin ettiği komutan Abdullah b. el-Hadramî, Basra'ya gelerek Benî Temîm mahallesine girdi. Yaptığı çalışmalarla kendisine bir hayli de taraftar topladı.[421]

Hz. Ali, Abdullah b. Hadramî'yi Basra'dan çıkarmak için A'yen b. Dubey'a'yı gönderdi. Ancak o yatağında yatarken gizlice öldürüldü. Ziyad vekâleten baktığı valiliğinde ona karşı koymaya çalışmasına rağmen, kendisini destekleyen Ezd kabilesinin Temîm ile savaşmama kararı onu tekrar halifeden yardım istemeye mecbur etti. Hz. Ali bu sefer de Câriye b. Kudâme es-Sa'dî'yi, Temîm kabilesinden müteşekkil ordusuyla Basra'daki Temîmoğulları'na gönderdi. Câriye'nin taktiğiyle İbnü'l-Hadramî zor durumda kalmış, yanındaki birtakım kimselerle bir eve sığınmışlardı. Yetmiş kişiye yakın kimsenin olduğu bu eve önce Câriye teslim olmaları ile ilgili çağrıda bulunmuş, daha sonra muhasara ederek evi ateşe vermişti. Ancak böyle bir sert çıkışla halife Basra'da otoriteyi sağlayabildi ve vali Sa'd, idare binasına geçebildi.[422]

Muâviye'nin Hz. Ali'yi yıpratmak için girdiği Basra'yı ele geçirme planı tutmamış, bilakis halifenin oradaki hakimiyetini artırmıştı. Bundan sonra da boş durmayan Muâviye, bu sefer de Kûfe civarına yöneldi. Bu amaçla Nu'mân b. Beşîr'i 2.000 kişilik kuvvetle Aynü't-Temr'e,[423] Şam polis teşkilatının başında bulunan Dahhâk b. Kays'ı da Kutkutane'ye[424] gönderdi.

Nu'mân b. Beşîr, Aynü't-Temr'e geldiğinde onu halifenin temsilcisi Mâlik b. Kâ'b karşıladı. Yanında bin kişilik güç olduğu halde Hz. Ali onları isteyince, sadece yüz kişilik bir kuvvet kalmıştı. Durumu halifeye bildiren Mâlik, yardım alamayınca, yakınında bulunan Mihnef b. Abdurrahman'a yönelmiş, o da yalnızca elli kişilik bir kuvvetle yardımına gelmişti. Aralarında giriştikleri çarpışma esnasında,

---

421. Taberî, *Târîh,* V, 110; Halife, *Târîh,* 196-197; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 152; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 587.
422. Taberî, *Târîh,* V, 110-112; Halife, *Târîh,* 197; Belâzurî, *Ensâb*, II, 428-432; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 152-153; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 587.
423. Yakut, *Mu'cem,* IV, 176; Taberî, *Târîh,* V, 133; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 107; Ya'kûbî, *Târîh,* 295.
424. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 195.

Mihnef'in gelişini gören Nu'mân yardım geliyor zannıyla savaşı bırakıp kaçmıştı.[425]

Dahhâk komutasında üç bin kişiyle Kutkutane'ye gelen Muâviye, adamlarından Kûfe çevresine kadar giderek baskılarını artırmalarını istemişti. Dahhâk önce Kûfe-Mekke yolu üzerindeki Sa'lebiyye'[426]de konaklayıp daha sonra Kutkutane'ye geldi. Burada yaptığı baskınlar ve öldürdüğü insanlarla birlikte yağmada bulunması, Hz. Ali'yi harekete geçirdi. Hucr b. Adiy el-Kindî komutasında gönderdiği orduyla Dahhâk'a Tedmür'de[427] yaptığı çarpışmada zayiat verdirdi. Daha sonra onu Suriye içlerine kadar sürdü.[428]

Yine aynı sene 39/659'da Muâviye, Süfyân b. Avf'ı altı bin kişilik güçle önce Hiyt'e,[429] daha sonra da Enbâr ve Medâin'e geçmesini isteyerek gönderdi.[430] Hiyt'te ciddi problemle karşılaşmayan Süfyân, arkasından Enbâr'a geçti. Eşres b. Hassan komutanlığında orada bulunan halifenin kuvvetlerinin sayısı sadece beş yüz kişiydi. Savaşta yenilen Enbârlılardan birçok kişi öldürüldü. Daha sonra Süfyân, Enbâr'daki malların tümünü alıp Muâviye'ye götürdü. Haber Hz. Ali'ye ulaşınca Kûfe halkı gönüllü savaşa gitmek istediklerini bildirdi. Ancak Hz. Ali bunu reddedip, Sa'îd b. Kays'ı onlara gönderdi. Fakat Sa'îd, Hiyt'e kadar gitmesine rağmen herhangi bir şeyle karşılaşmayıp geri döndü.[431]

Muâviye Hz. Ali'ye karşı durmak bilmeden yıpratıcı askerî baskınlarını sürdürüyordu. Haris b. Numeyr komutasında bin kişilik bir kuvveti Cezîre bölgesindeki Hz. Ali taraftarlarına baskın yapmak için gönderdi. Haris askerleri ile birlikte Sıffîn ve Dar'a[432] gelmişler, oralarda

425. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 107.
426. Yakut, *Mu'cem*, II, 78; Taberî, *Târîh,* V, 135; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 446; Belâzurî, *Ensâb*, II, 437-439.
427. Yakut, *Mu'cem*, II, 17-18; Taberî, *Târîh,* V, 135; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 159.
428. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 196.
429. Taberî, *Târîh,* V, 134; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 157; Belâzurî, *Ensâb*, II, 441-442.
430. Yakut, *Mu'cem*, V, 74-75; Belâzurî, *Ensâb*, II, 442.
431. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 158; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Bed'*, I, 179.
432. Yakut, *Mu'cem,* III, 414-415.

Hz. Ali taraftarlarının olduğu Tağliblîlere baskın yapıp birçok kimseyi esir alarak Şam'a götürmüşlerdi.[433] Bu olaylardan hemen sonra Muâviye, Abdurrahman b. Uşeym'i büyük bir kuvvetle yeniden Cezîre'ye gönderdi. Orada halife adına bulunan Sebib b. Âmir'in beraberinde altı yüz askerî vardı. Nusaybin'de ikamet eden Sebib, bu hareketi duyunca Hiyt şehrinin görevlisi Kumeyl b. Ziyad'dan yardım istemiş, dört yüz kişilik kuvvetle Kumeyl, Sebib'e iştirâk etmişti. Abdurrahman b. Useym'in konakladığı Kafertusa'ya gelen halifenin birlikleri, onlarla yaptığı çarpışmada galip gelmişti. Bu haber Hz. Ali'ye gelince çok sevinmişti .[434]

Muâviye'nin Irak ve Cezîre bölgesine girişimleri 38/658 yılının ortalarında başlayıp 39/659 yılında devam etmişti.[435]

3. Muâviye'nin Hicaz ve Yemen'e Sefer Düzenlemesi

Muâviye kesin başarı elde edemese de, Irak ve Cezîre bölgesinde halifenin huzurunu bozucu ve rahatsız edici saldırılarının yönünü bu sefer de değiştirmiş, Hicaz'a yönlendirmişti. 39/659 senesinde Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî'yi bin yedi yüz kişilik kuvvetle Teyma'ya gönderdi. Kendisi ardından, yolları üzerindeki yerleşim merkezlerinden zekât alınması ve vermeyenlerin öldürülmesini istemişti. Durumu haber alan Hz. Ali, onun üzerine iki bin kişilik bir kuvvetle Müseyyeb b. Nuhayte el-Fezârî'yi gönderdi. Teyma'da bulunan Abdullah'ın kuvvetleriyle gün boyu çarpıştılar. Zor durumda kalan İbn Mes'ade kaleye sığınmış, diğerleri de Şam'a kaçmıştı. İbn Mes'ade oradan çıkarılmasına rağmen kendisine bir şey yapılmamış, gece arkadaşlarıyla birlikte Şam'a gitmişti.[436]

Abdullah b. Mes'ade el-Fezarî'nin Hicaz'ı ele geçirme operasyonundaki başarısı uzun sürmemişti. Zira Muâviye bu sefer de Mekke'ye Yezîd b. Şecere er-Rehâvî'ye hac mevsiminde kendi adına insanlara hac emirliği yapması görevini vermişti. Halbuki Hz. Ali o sene kendi

433. Yakut, *Mu'cem*, V, 205-206.
434. Yakut, *Mu'cem*, IV, 468-469.
435. Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Bed'*, I, 179.
436. Taberî, *Târîh,* V, 134-135; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 157.

adına hac emiri olarak Abdullah b. Abbâs'ı tayin etmişti.[437] Muâviye, Yezîd b. Şecere'yi Mekke'ye yolcu ederken kendisine, insanları itaat altına almasını, haccı idare etmesini, eğer muktedir olursa Hz. Ali'nin valisini kan dökmeden -hac mevsimi olduğu için- görevden uzaklaştırmasını söyledi. Sonra Yezîd'in emrine üç bin kişilik bir kuvvet vererek yola çıkardı.[438]

Mekke valisi Kusem b. Abbâs, gelenleri karşılamak için Mekkelilere müracaat etmiş, Harem'e saygıdan dolayı kan dökülmemesi gerekçesi ileri sürülerek kendisine destek olunmamıştı. Hz. Ali ise ancak bin yedi yüz kişilik bir kuvveti Kusem'in yardımına gönderebilmişti. 39/659 yılında gerçekleşen bu hâdisede, Zilhicce'nin 8. günü Harem'e giren Şamlılar, orada Müslümanları toplayarak savaş için değil hac için geldiklerini, ancak kendilerine karşı gelindiğinde karşılık vereceklerini söylediler. Mekke'de temsilci olarak Kusem'i değil de, Ebû Sa'îd el-Hudrî'yi kabul ettiler. Hac emirliğini kimin yapacağı konusunda ihtilâf çıkmış, sonunda her iki taraf Şeybe b. Osman b. Ebî Talha'yı ittifakla kabul etmişti.[439] Hz. Ali'nin Ma'kıl b. Kays komutasında gönderdiği kuvvetse, Yezîd Şam'a vardıktan sonra gelmişti.[440]

Muâviye'nin elemanları hac vazifesini yaptıktan sonra Şam'a dönmüşlerdi. Görünüşte Muâviye'nin istedikleri kısmen de olsa gerçekleşmişti. Kendileri emirlik yapamamış olsalar da halifenin emirine de engel olmuşlardı.

Hz. Ali-Muâviye mücadelesinin, Muâviye'nin yaptığı taarruzları halifenin bertaraf etmesi şekline dönüşmesi merkezî otoriteyi bir hayli yıpratmıştı. Hz. Ali'nin elinde olan Hicaz ve Yemen'de Muâviye faaliyetlerini iyice artırmıştı. Ayrıca San'a valisi olan Ubeydullah b. Abbâs sert tedbirler almasına rağmen, Hz. Osman'ın kanını talep fikrinde birçok insan vardı.[441]

---

437. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 446; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 300-301.
438. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, I, 118; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 447; Halife, *Târîh,* 198.
439. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 448-449; Halife, *Târîh,* 198; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam, V*, 160; Zehebî, *el- İber*, I, 33.
440. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 449.
441. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 455.

Muhaliflerle görüşmesinden de netice alamayan vali Ubeydullah, mücadelelerinde ısrarlı olan insanlardan bir kısmını hapse atmıştı. Bu sefer de yakınları hapisteki akrabalarını çıkarması için valiye baskı yaptılarsa da vali onları dinlemeyip kararında ısrarcı oldu. Bütün bunlardan sonra Yemenli muhalifler, zekâtlarını idareye vermemek sûretiyle ayrı isyan teşebbüsüne girdiler. Bütün bu gelişmelere Hz. Ali çözüm olarak, Yemenli Yezîd b. Enes el-Erhabî'yi kendi adına itaate davet etmesi için oraya gönderdi.[442]

Yezîd b. Enes, kendi kavminden işe başlamak sûretiyle girişimlerde bulunarak, Hemdân kabilesinden Hurr b. Nevf'e mektup vererek Cened'e göndermişti. Hurr, Cened'de tamamen Hz. Ali muhalifi ve Hz. Osman taraftarı bir toplulukla karşılaştı. Hz. Ali'ye biati reddettikleri gibi Muâviye'ye de haber göndererek kendisine biat edeceklerini ve adam göndermesini istediler.[443]

Bu tür fırsatları mutlaka değerlendiren Muâviye, 40/660 yılında Büsr b. Ebî Ertat komutasındaki orduyu Yemenlilerin isteği üzerine yola çıkardı[444]. Hicaz ve Yemen'e önderilen bu ordunun yegâne amacı, bu bölge insanlarının Muâviye'ye biatini sağlama ve Hz. Ali'ye bağlı olanları da bertaraf etme idi.[445]

Büsr b. Ebî Ertat önce Medîne'ye, sonra da Mekke'ye gitmiş; oradakilerin Muâviye'ye biatını almış ve Muâviye adına valiler tayin etmişti. Medîne'ye Ebû Hureyre'yi, Mekke'ye Şeybe b. Osman'ı tayin etmişti. Hz. Ali'nin Medîne valisi olan Ebû Eyyûb gelişmelerden endişe duyup Kûfe'ye kaçmıştı.[446] Büsr, Taif'e de gitmiş, kendisini Muğîre b. Şu'be karşılamıştı. Oradan da Necran'a ve Hemdan'a geçmişti.[447] Büsr b. Ebî Ertat'ın kanlı bir şekilde gerçekleştirdiği bu seferde, 30.000 kişinin katledildiği rivâyet edilir.[448]

---

442. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 456.
443. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 456-457.
444. Halife, *Târîh,* 198; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 457; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 301; Taberî, *Târîh,* V, 139.
445. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 197.
446. Taberî, *Târîh,* V, 140; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 456-460; Taberî, *Târîh,* V, 139; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 197-198; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 299-300.
447. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 460-461.
448. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 102.

Büsr, Yemen'e vardığında, orada da birçok kimseyi katlederek sindirmişti. Büsr'ün bu dehşetini duyan Yemen valisi Ubeydullah b. Abbâs, Kûfe'ye Hz. Ali'nin yanına kaçmıştı. Büsr, Ubeydullah'ın iki küçük çocuğunu hunharca öldürmüştü. Bu haberi duyan Hz. Ali son derece üzülmüş ve Büsr'e beddua etmişti.[449] Çocukların annesi ise durumu görünce çıldırmış ve aklını yitirmişti.[450] Bütün bu olayları gerçekleştiren Büsr, Yemen'den çıkıp Şam'a gelmişti.[451]

Hz. Ali, Büsr'ün Hicaz'da yaptığı hâdiselerden sonra Câriye b. Kudâme komutasında iki bin kişilik asker yollamıştı. Arkasından da yine iki bin kişilik kuvvetle Vehb b. Mes'ûd'u Yemen'e göndermişti. Câriye, Büsr'ün Muâviye adına biat aldığı yerlerde yeniden halife adına biat aldı.[452] Medîne'ye girdiğinde ise Muâviye adına görev yapan Ebû Hureyre kaçmıştı.[453] Fakat biatler ne kadar yenilenirse yenilensin, Muâviye Irak idaresini her taraftan sıkıştırıyordu. Hz. Ali'nin idarecilerinden bazıları, ibrenin Muâviye lehine döndüğünü görmeleriyle farklı bir tavır içine girmişlerdi. Nitekim Hz. Ali'nin Bahreyn valisi Nu'mân b. Aclân ve Ardeşir valisi Maskala b. Hubeyre[454] ellerindeki hazine mallarıyla Muâviye'nin tarafına geçmişler, bazı yöneticiler de merkeze olan ekonomik yükümlülüklerini inkâr etmişlerdi.[455]

Diğer yandan Hz. Ali'nin hilâfetinden itibaren hep destekçisi olan yeğeni Abdullah b. Abbâs'ın, Basra'da Ebu'l-Esved ile arası açılmıştı. Ebu'l-Esved halifeye mektup yazarak onun el altından insanların mallarını yediğini anlatmıştı. Hz. Ali durumu öğrenmek için İbn Abbâs'a mektup yazıp harcamaları ile ilgili bilgi istemişti. Buna kızan İbn Abbâs, Hz. Ali'ye vazifeyi bıraktığını bildirir mektup göndererek yanına çok miktarda mal alarak Mekke'ye gitmişti.[456]

---

449. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 462; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 300.
450. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 197-200.
451. Taberî, *Târîh*, V, 140.
452. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 464-465; Taberî, *Târîh*, V, 140; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 198.
453. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 394.
454. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 201; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 468-473.
455. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 200.
456. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 466-468; Taberî, *Târîh*, V, 141-143; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 354-359.

Mısır'ı Muâviye'ye kaptıran Hz. Ali, Hicaz ve Yemen'de hakimiyetini kuramamış, Irak'taki ihtilâfları da bir türlü gidereme mişti. Bütün bunlardan sonra 40/660 yılında Muâviye'yi politik anlamda kabul eder mahiyette aralarında tekrar yazışmalar oldu. Kaynaklardaki rivâyetlere göre, Irak Ali'ye, Şam da Muâviye'ye kalacak; her iki tarafın da kendine bağlı olduğu yerlere askerî veya siyasî müdahale yapılmayacaktı.[457] Bu karar Muâviye'yi kabul etmek anlamına geliyordu.

Sıffîn'de kesin galibiyete gidecekken, iç ihtilâfların mağduru olan Hz. Ali, fırsatı değerlendiremeyen idareci durumuna gelmiş; bu da içteki ihtilâfı bir hayli körüklemişti. Sıffîn sonrası kendi kaldığı Kûfe'de bile kesin itaati gerçekleştiremeyen Hz. Ali, günden güne otoritesini kaybetmeye başlamıştı. Bu otorite kaybı tamamıyla Muâviye lehine kazanca dönüşmüştü. Hz. Osman akrabalarını vali tayin ettiğinde onun tarafından tenkid edilmiş, fakat kendisi halife olunca aynı şeyi yapmak zorunda kalmıştı. Çünkü siyasî yönden gerçekleştiremediği hakimiyeti, akrabalık bağlarını kullanarak sağlayacaktı. Fakat Abdullah b. Abbâs ile arasının açılması, Kusem'in Mekke'den ve Ubeydullah'ın da Yemen'den Büsr'ün tehdidinden korkup kaçmaları, bunun da çare olmadığını ortaya koymuştu. Ayrıca Sıffîn'de birliği bozan Hâricîler, tahkimden sonra merkeze yakın yerlerde şiddetle muhalefete başlamışlardı.

457. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 163.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HZ. ALİ VE HÂRİCÎLER

A. HALİFENİN YENİ MUHALİFLERİ HÂRİCÎLER

Sıffîn Savaşı'ndan sonra sonraki tahkîm olayı, insanların zihinlerinde farklı düşüncelerin oluşmasına sebebiyet vermişti. Hz. Ali ve Muâviye'nin birbirine karşı izlediği siyâset Müslümanları iki başlılığa götürmüştü. Bu hal yeni bir zümrenin doğmasına sebeb oldu. Hz. Ali ve Muâviye'yi şiddetle tenkit eden ve Hâricîler adını alan bu zümre, Muâviye için problem olmamıştı. Muhalif zümre sadece başkaldırıyı ve ayrılığı halifeye karşı yapmıştı. Hz. Ali, kendi taraftarları içinden çıkan bu zümre ile hilâfetinin sonuna kadar uğraşmak zorunda kalmıştı. Muhaliflerine karşı yaptıkları eylemlerle dikkat çeken Hâricîler, sadece siyasî bir mesele olarak İslâm tarihine konu olarak yer almakla kalmamış, itikadî meselelere getirdikleri yorum ve uzun yıllar faliyetlerini sürdürmeleriyle de kelâm ilmi ve mezhebler tarihinin temel konularını teşkil etmişlerdir. Hz. Ali'ye isyanla başlayan bu hareket, onun aynı zümre tarafından şehid edilmesinden sonra Emevî hakimiyeti boyunca devam etmiştir.

1. Halifenin Hâricîler'in Üzerine Gitmesi

Şamlı askerlerin mızraklarının uçlarına Kur'ân sayfalarını takmasıyla birlikte, Hz. Ali ordusunda ihtilâf çıkmış, bazıları Kur'ân'a saygılarından dolayı harb etmeyi istememişlerdi. Bunların başını Eş'as b. Kays çekmişti.[1] Savaş dönüşii halifeyle tartışarak Kûfe yerine Harura'ya gitmişlerdi. Hz. Ali onlara Abdullah b. Abbâs'ı göndermiş, aralarında geçen müzakereler sonunda 6.000 kişilik önemli bir kısmı düşüncelerinden vazgeçmişti.[2]

Hz. Ali, hakem olarak Ebû Mûsâ ve beraberindeki heyeti gönderince, Hâricîler Hz. Ali'ye karşı protestolarını yoğunlaştırmışlardı. Hatta o hale gelmişlerdi ki halifeyi küfürle itham ediyorlardı. Hâricîler'den Hurkus b. Züheyr es-Sa'dî ve Zür'a b. Bürc et-Tâî, Hz. Ali'ye gelip "*Lâ hukme illâ lillâh*" (Hüküm yalnız Allah'ındır) dediler. Hz. Ali aynı şekilde onlara cevap verdi. Hurkus, Hz. Ali'ye "Yaptığın şu hatadan dolayı Allah'a tevbe et. Verdiğin karardan dön ve gel bizimle beraber düşmanımıza karşı çıkalım. Ölünceye kadar onlarla çarpışalım." der. Hz. Ali savaş için kendilerini daha önce davet ettiği halde onlar buna karşı çıkmış, hakeme karar verdirdikten sonra "*Anlaşma yaptığınız zaman Allah'ın ahdini tam olarak yerine getirin.*" (Nahl 16/91) âyetini delil göstererek savaşmanın mümkün olmayacağını söylemişti.[3] Zür'a ise Hz. Ali'ye karşı daha da ileri giderek tehditte bulunmuş; "Eğer hakem meselesinden vazgeçmezsen seninle savaşırız. Onun için Allah'ın emrine sarıl ve onun rızasını iste." demişti. Hz. Ali onları tehdit ederek savaşmaktan çekinmeyeceğini söylemişti. Halifenin iki muhalifi, onun yanından çıkarken çevredekilere de sataşarak ayrılmışlardı.[4]

Hâricîler'in ortaya çıkışı ve Hz. Ali ile mücadelelerine genişçe yer ayıran Taberî'nin rivayet ettiği haberlerin hemen hepsi Ebû Mihnef'e (157/773) dayanmaktadır.

---

1. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I, 114.
2. Belâzurî, *Ensâb*, II, 348; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 405; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimeşk*, XXII, 51-52; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh,* II, 310-311.
3. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 334; Belâzurî, *Ensâb*, II, 355.
4. İbnül-Esîr, *el-Kâmil*, III, 334; Belâzurî, *Ensâb*, II, 355.

Hz. Ali, mescidde bir gün hutbe irad ederken orada bulunan Hâricîler "Lâ hükme illâ lillâh" diye söylenip durmuşlardı. Mescidin bir köşesinde toplanmış bu insanlara Hz. Ali: "Sizler hak sözle bâtılı murad ediyorsunuz." diyerek düşüncelerinin uygun olmadığı hususunda ikazda bulunmuş, sözlerinin sonunda ise onlara çarpışma tehdidinde bulunmuştu. İşte bu sözlerden sonra Yezîd b. Âsım el-Muharibî konuşmasında "Ey Ali! Sen bizi savaşla mı korkutuyorsun? Allah'tan ümit ederim ki yakında seni öldüreceğim. O zaman hangimizin cehenneme atılmış olacağını göreceksin." diye karşılık verip, sonra üç kardeşiyle beraber mescidi terk etmişti.[5]

Başka bir gün Hz. Ali yine mescidde insanlara konuşurken, orada bulunanlardan birisi "*Lâ hukme illâ lillâh*" diyerek sözünü kesmiş, bu sesten sonra aynı şeyi bir başkası tekrar etmiş, ondan sonra da bir başkası aynı sloganik cümleyi tekrar etmişti. Halife yine aynı tablo ile karşılaşınca "Kelime doğru, fakat istenilen şey bâtıldır. Eğer bizimle beraberliğinizi sürdürecek olursanız üzerimizde üç hakkınız vardır: Birincisi, Allah'ı içinizde zikrettiğiniz müddetçe sizi mescidlerimize girmekten alıkoymayız. Size ganimet vermeye devam ederiz ve sizler bize karşı gelip de savaşmadığınız müddetçe sizinle asla savaşmayız." deyip konuşmasına kaldığı yerden devam etmişti.[6]

Hâricîler, bütün bu gelişmelerden sona, Kûfe'de Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin[7] evinde hâdiseleri müzakere etmek için bir araya gelmişlerdi. Yapılan toplantıda önce Abdullah konuşmuş, dünyanın gelip geçiciliğinden, ona kapılmamanın gerekliliğinden ve emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker'den bahsettikten sonra, "Hep birlikte şu halkı zalim olan beldeden çıkalım da, civardaki dağ başlarına veya etraftaki şehirlere varalım. Böylece şu bid'atçi ve dalâlet içinde bulunan kavimden kurtulmuş olalım."[8] demişti. Bu sözler yanındakilerce de tasdik edilmiş, Hurkus b. Züheyr aynı mealde sözler sarfetmişti.[9] Toplantıya iş-

5. Taberî, *Târîh,* V, 72-73; Belâzurî, *Ensâb,* II, 352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 334-335.
6. Taberî, *Târîh,* V, 73; Belâzurî, *Ensâb*, II, 359.
7. İbni Kuteybe, *el-İmâme*, 122; Belâzurî, Zeyd b. Husayn'ın evinde olduğunu kaydeder, *Ensâb* II, 361.
8. Taberî, *Târîh,* V, 74; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 187; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 121.
9. Taberî, *Târîh,* V, 74; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 187; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 121.

tirâk eden Hamza b. Sinan el-Ezdî bir araya gelinip belli bir fikir ortaklığını da görünce, "Sizin anlayışınız hak anlayıştır. Onun için kendi işlerinizi yürütecek başınıza birini seçin ki işlerinizi yürütsün. Mutlaka etrafında toplanarak devamlı kendisine danışacağınız bir lideriniz olmalıdır." diye konuşmasını tamamlamıştı.[10]

Ortaya atılan lider seçme fikrine mecliste bulunanlar sıcak bakmışlar, kendi aralarında önce Zeyd b. Husayn et-Tâî'ye görevi vermek istemişler, ama onun bunu kabul etmeyişi Hurkus b. Züheyr'e yönelmelerine sebep olmuştu. Hurkus kendisine tevdi edilmek istenen bu göreve sıcak bakmayınca başka isimler gündeme getirilmişti. Hamza b. Sinan ve Şureyh b. Evfa' el-Absî reislik tekliflerine muhatab olmuş, fakat her ikisi de görevi kabul etmemişlerdi.[11]

Bu kadar adayın böyle bir tekliften kaçınmasının sebebi belki de sorumluluk duygusundan olabilir. Ama toplantı yapanlar başkan seçmede kararlı idiler. Bu yüzden daha önceleri ismi hiç bilinmeyen[12] Abdullah b. Vehb'e teklif etmişler, o da: "Bu görevi dünyaya rağbetimden dolayı kabul etmiyorum. Aynı şekilde ölümden kaçmak için de reddedecek değilim." diyerek vazifeyi kabul etmişti. Orada bulunanlar Abdullah b. Vehb'e 10 Şevval 37/22 Mart 658'de biat etmişlerdi.[13]

Kendi fikirleriyle ortak olan ve bir bakıma başkaldırı ve devrimi esas alan düşünceye sahip[14] bu kimseler, artık seçtikleri başkanları nezaretinde bir araya geliyor, mevcut şartları müzakere ediyor ve görüşler ileri sürüyorlardı. Yine Şureyh b. Evfâ'ın evinde toplandıkları bir günde Abdullah b. Vehb, "Allah'ın hükmünü infaz etmek için bir beldeye gidelim." fikrine Şureyh, Medâin'e gidip oradakileri çıkararak kendilerinin yerleşmesini ve sonra da Basra'daki yandaşlarını bulundukları yere çağırmayı teklifini getirmişti.[15] Şureyh'in teklifine Zeyd b. Hu-

---

10. Taberî, *Târîh,* V, 74-75; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 187.
11. Taberî, *Târîh,* V, 75; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 187.
12. Della Vida, "Hâricîler", *İ. A.*, V, 232; Fığlalı, "Abdullah b. Vehb", *T.D.V.İ.A*, I, 141.
13. Taberî, *Târîh,* V, 75; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 187; Şehristânî, *el-Milel*, 117; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1133.
14. Nevin Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, 197.
15. Taberî, *Târîh,* V, 75; Belâzurî, *Ensâb*, II, 363.

sayn daha mantıklı bir yaklaşım sergileyerek, topyekûn çıkmanın dikkat çekeceği için birer birer çıkmayı teklif ederek, yer olarak da Medâinlilerin kendilerini kabul etmeyeceğini ifade edip, Nehrevân'ın daha uygun olacağını söylemişti. Bu teklif diğerleri tarafından da daha makul bulunduğu için kabul edilmişti.[16]

Alınan karar doğrultusunda Abdullah b. Vehb, Basra'da bulunan yandaşlarına ittifak edilen görüşleri bildirmiş ve kendilerine katılmalarını istemişti. Mektup Basralılara ulaştığında bu davete icabet etmişler, kendilerine katılacaklarını bildirmişlerdi.[17]

Gitmeyi kararlaştırdıkları cuma gecesini sabaha kadar ibadetle geçiren Hâricîler, cumartesi sabah erkenden yola çıkmışlardı. Onların Kûfe'den çıkışı esnasında bazı kimseler de onlara iştirâk etmişti. Onlara iştirâk etmeye giden gençlere aileleri engel olmaya çalışmışlar, fakat muvaffak olamamışlardı. Tarfe b. Adiy b. Hatem et-Tâî onlarla beraber yola çıkmış, babası Medâin'e kadar onunla gelerek vazgeçirmek istemiş, ama onu ikna edememişti.[18] Sayı olarak az olmalarına karşılık kararlı ve birbirine destekçi olan bu topluluk, yeni fitnelerin gelişmesinin ilk adımlarını atmışlardı.

Yolda giderlerken karşılarına çıkan yirmi kadar atlı ile Abdullah savaşmak istemişse de yandaşları buna engel olmuştu. Bütün bu gelişmeleri Hz. Ali'nin Medâin valisi Sa'd b. Mes'ûd'a bildiren Adiy b. Hatem, gelenlere karşı kendisini korumasını tavsiye etmişti. Bunun üzerine Sa'd b. Mes'ûd yerine vekil olarak yeğeni Muhtar b. Ebî Ubeyd'i bırakıp Hâricîlerle savaşmak üzere onları takip etmişti. Beş yüz atlıyla Kerh'te onlara akşam vakti yetişen Medâin valise, çarpışmaya başlamıştı. Fakat yakınları halifeye durumu bildirmeden yaptığı şeyin doğru olmayacağını söyleyince savaşı bırakmıştı.[19] Bunu fırsat bilen Hâricîler gece karanlığında yollarına devam edip Dicle Nehri'ni geçip Nehrevân'a ulaşmışlardı.[20]

---

16. Taberî, *Târîh*, V, 75.
17. Taberî, *Târîh*, V, 75.
18. Taberî, *Târîh*, V, 75.
19. Taberî, *Târîh*, V, 76; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 189.
20. Taberî, *Târîh*, V, 76; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 189; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 182; Şehristânî, *el-Milel*, 115.

Hâricîler Kûfe'den çıktıktan sonra onlara iştirâk etmemesi için birçok kimseyi ikaz eden akrabaları, gelişmeleri tasvib etmediklerini belirtmek için Hz. Ali'ye gelip biatlarını tazelemek istemişler; Hz. Ali, Allah ve Rasûlünün sünnetine tabi olmaları şartını koşarak biatlarını almıştı. Cemel ve Sıffîn'de Hz. Ali'nin yanında bulunup Has'am kabilesinin bayrağını taşımış Rabî'a b. Ebî Şeddad da gelip Hz. Ali'ye biat etmişti. Fakat daha sona Hz. Ali'ye biatını bozarak Hâricîlerle beraber olmuş, onlarla yapılan savaşta öldürülmüştü.[21]

Hz. Ali, İbn Vehb er-Râsibî başkanlığında Nehrevân'a ulaşmış ve orada konaklayan Hâricîler'e mektup yazmıştı. Halifenin bu mektubunun, Dîneverî ve Taberî'nin Ebû Mihnef rivayetinde yer alan metni şöyledir:

"Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah'ın kulu ve mü'mînlerin emîri Ali'den Zeyd b. Husayn ve Abdullah b. Vehb ve onunla birlikte bulunanlara! Hakem olarak tayin etmiş olduğunuz bu iki adam, Allah'ın kitabına muhalefet etmişler, Allah'ın hidâyetinin dışında kendi heva ve heveslerine tâbi olmuşlar, Rasûlullah'ın sünnetiyle amel etmemişler, Kur'ân'ın hükmünü yerine getirememiş ve Kur'ân'a uygun hüküm vermemişlerdir. Bundan dolayı Rasûlullah ve mü'minler onlardan uzaktırlar. Size bu mektubum ulaştığı zaman bize geliniz. Düşmanımız üzerine daha önceden olduğu gibi gidelim ve eskiden olduğu gibi aynı noktada birleşelim."[22]

Hz. Ali'nin bu çağrısı Hâricîler'in elebaşısı Abdullah ve Zeyd'in, Sıffîn'deki tutumunun değerlendirmesi şeklinde olup, yandaşlarına uyarıda bulunup, tekrar kendi safına davet mahiyetindeydi.

Halifenin mektubuna onlar, "Sen Rabbin rızası için kızmış değil, kendin için kızmışsın. Eğer küfre girdiğini kabul edip, tevbe ederek geri döndüğünü söylersen, aramızdaki meydana gelen hâdiseleri gözden geçiririz. Eğer kabul etmeyecek olursan sana harb ilan ederiz."[23] şek-

21. Taberî, *Târîh,* V, 76.
22. Taberî, *Târîh,* V, 77; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 189; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 123; Belâzuri'de buna yakın ifadeler vardır. *Ensâb*, II, 367; İbn A'sem'de sulha çağırıcı mahiyette mektup ve metin vardır. *el-Fütûh*, I, 488-489.
23. Taberî, *Târîh,* V, 78; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 189-190; Belâzurî, *Ensâb*, II, 362; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 123.

linde gayet sert ve Hz. Ali'yi küfürle itham edici mahiyette cevap vermişlerdi. Halifenin mektubuna karşılık onların yazdığı bu mektup, düşüncelerinden vazgeçmeyeceklerini kesin bir şekilde ortaya koyuyordu. Hz. Ali kendisine cevabî olarak gönderilen mektubu okuyunca, onlardan tamamen ümidini kesti.[24]

Taberî'nin Ebû Mihnef rivayetinde, Hz. Ali'ye Hâricîler mektupla sert bir şekilde karşılık verdiğinde ümidini kesmesine rağmen, halifenin yine de onlarla harb etmeyi düşünmediği kaydı mevcuttur. Nitekim Nuhayle'de halka yaptığı konuşmada "Kim ki Allah yolunda cihadı terk ederek dünya işlerine dalarsa bilmiş olsun ki yok olma tehlikesiyle ve uçuruma yuvarlanmayla karşı karşıyadır. Şunu iyi biliniz ki; eğer bu adamlar sizin başınıza geçecek olurlarsa size Kisra'nın ve Bizans imparatorlarının yaptıkları gibi muamele edecekler. Hep beraber batıdaki düşmanlarınız için savaşa hazırlanınız." diyerek Şam'a sefer düzenlemek için insanları çağırıyordu.[25]

Hz. Ali, Basra valisi Abdullah b. Abbâs'a mektup yazarak, Şam'a sefer düzenleyeceklerini, kendisinin de buna iştirâk edip asker toplamasını ve hazırlığı yaptıktan sonra da emir beklemesini söylüyordu.[26] Bunun üzerine İbn Abbâs gelen mektubu insanlara okumuş, bin beş yüz kişilik bir kuvvet toplayabilmişti. Bu sırada Ahnef b. Kays, toplanan insanın azlığını görüp halka konuşma yapmış, köle ve çocukların dışında altmış bin kişilik kuvvete sahip bir şehirde bu sayının az olduğunu ifade etmişti. Kendisinin de bu işe iştirâk edeceğini söylediği konuşmasından sonra savaş için hazırlanan kuvvetin sayısı üç bin iki yüze yükselmişti.[27]

Basra'dan gelen destek kuvvetlerle moral bulan halife, tekrar Kûfelilere konuşmuş, Basralıların desteğini anlatarak Kûfelilerin bu işe yardımcı olmalarını istemişti. Hz. Ali konuşmalarından sonra Sa'îd b. Kays el-Hemdânî, "Ey mü'minlerin emiri! Senin söylediklerini işittik, itaat ettik ve kabul ettik. Ben istediğin konuda sana ilk gelenim." demiş, arkasından Ma'kıl b. Kays, Ziyad b. Hasafe ve Hucr b. Adiy

24. Taberî, *Târîh,* V, 78.
25. Taberî, *Târîh,* V, 78.
26. Taberî, *Târîh,* V, 78.
27. Taberî, *Târîh,* V, 78-79.

ile birlikte kabilelerin ileri gelenleri Sa'îd'i destekler mahiyette sözler söylemişlerdi.[28]

Halife, oluşacak kuvvetin sayısını artırmak düşüncesi ile Medâin valisi Sa'd b. Mes'ûd'a yazdığı mektupta yardım için asker göndermesini istemişti. Medâin'den ise halifeye, önce Hâricîlerin daha sonra da Şamlıların üzerine gidilmesinin uygun olacağına dair teklifleri gelmişti. Hz. Ali ise onlara "Bizim için önemli olan Hâricîlerin dışındaki fitnedir. Onları şimdilik bırakın. Size savaş açmış olan kimselere ve cebbâr meliklere ve Allah'ın kullarını köle edinmeye isteyenlere gidelim."[29] diye kararlılığını ortaya koymuştu.

Hz. Ali'nin halka konuşma yapıp savaşa teşvik etmesi ciddi bir şekilde destek bulmuştu. Ebû Mihnef'in rivayetine göre bir grup insan kalıp Hz. Ali'ye bağlılıklarını ve ne isterse onu yapacaklarını söylemişlerdi. Böylece savaşa iştirâk edenlerin sayısı kırk bin savaşçı, on beş bin genç ve sekiz bin de köle olmak üzere 63.000 kişiye ulaşmıştı.[30] Diğer bazı rivayetlerde ise 65.000'i Kûfe, 3.200'ü de Basra'dan olmak üzere 68.200 kişi olduğu kaydedilmektedir.[31] Mes'ûdî, Kûfe'den 35.000 kişi Basra'dan da Ahnef b. Kays'ın ve Hârice b. Kudâme riyasetinde 10.000 kişinin geldiğini kaydetmektedir.[32] Hz. Ali askerleri ile beraber Enbâr'a gelmiş, orada savaşa teşvik edici konuşmalar yapmıştı.

Hz. Ali, Şam seferi hazırlığını yapmışken, Hâricîlerin, bulundukları yerde yaptıkları kötü şeylerin ve bazı cinayetlerin haberi gelmişti. Nehrevân'da toplanmış bulunan Hâricîler, yanında çocuğu ve hamile hanımı ile geçen birini durdurup kim olduğunu sormuşlar; o da Abdullah b. Habbâb b. Eret olduğunu söylemişti. Abdullah b. Habbâb'a, ilk üç halife ile ilgili sorular sormuşlar, o da hepsini iyilikle yad etmişti. Hz. Ali ve hakemlerle ilgili soruyu sorduklarında ise Hz. Ali'nin fazileti ve dirayeti ile ilgili güzel şeyler söylemişti. Daha sonra ise kendilerine Hz. Peygamber'den duyduğu bir hadisi söylemesini istemişler. O da: "Babamdan işittiğime göre Rasûlullah şöyle buyurmuştu: 'Bir zamanlar

28. Taberî, *Târîh,* V, 79.
29. Taberî, *Târîh,* V, 80; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 415.
30. Taberî, *Târîh,* V, 79.
31. Taberî, *Târîh,* V, 79.
32. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 415.

öyle fitne kopacak ki, insanın bedeninin öldüğü gibi kalbi de ölecektir. O zamanlar bir adam mü'min olarak akşamlayıp kâfir olarak sabahlayacak, kâfir olarak sabahlayıp, mü'min olarak akşama çıkacak."[33] deyince, kendilerinin de böyle bir hadisi duymak istediklerini söylemişlerdi. Taberî'nin, Ebû Mihnef rivayetiyle kaydettiği bu olayda, Abdullah'ın Hâricîler'den çok korktuğu, sonra yolda yürürlerken onlardan birinin elma bulup yediği, diğerinin ikazı ile onu geri çıkardığı ve yine bir Hristiyan'ın domuzunu öldüren Hâricînin sahibinden özür dilediği şeklinde bir rivayeti mevcuttur. Bütün bu olanlardan sonra Abdullah rahatlamış, bu kadar hak ve hukuka riayet eden insanların kendisine herhangi bir zararının dokunmayacağını düşünerek kendilerinden serbest bırakılması için izin istemişti. Fakat bir anda onun üstüne çullanıp boynunu kesen Hâricîler, hanımının kendisini serbest bırakmalarını istemesine aldırmayıp onu da öldürmüş, hamile kadının karnını yarmışlardı. Aynı şekilde dört kadını daha öldürmüşlerdi.[34] Yukarıda kaydedilen hâdiseye yakın ifadeler İbn Ebî'l-Hadîd'de, Belâzurî'de, İbnü'l-Cevzî'de ve İbn Kuteybe'de mevcuttur.[35]

Taberî'deki başka bir rivayette hurma ve domuz meselesi zikredilmeden, Abdullah b. Habbâb'ı ve hanımını öldürdükleri, özetle kaydedilmektedir.[36] Aynı şekilde Dîneverî, Mes'ûdî ve bazı tarihçiler Abdullah b. Habbâb b. Eret'in öldürülmesini kısaca zikretmişlerdir.[37]

Abdullah b. Habbâb'ın öldürülmesini duyan Hz. Ali, gelişen hâdiselerin araştırılıp kendisine bildirilmesi için Haris b. Mürre el-Abdî'yi Hâricîlere gönderir. Haris oraya vardığında onu daha konuşmadan öldürmüşlerdi.[38] Bu olayı haber alan Hz. Ali'ye yanındakiler, çocukları

---

33. Ebû Dâvûd, *Sünen*, Kitâbu'l-Fiten, II, 501.
34. Taberî, *Târîh,* V, 81-81; Zehebî, *el-İber,* I, 32.
35. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, II, 281-282; Belâzurî, *Ensâb*, II, 366-367; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 132; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 126-127; el-Müberred, *el-Kâmil*, 1134-1135; Buharî, *Târîhu's-Sağîr,* I, 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 331-332; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 288.
36. Taberî, *Târîh,* V, 81; Bağdâdî, *el-Fark*, 46-47.
37. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 190; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 415; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 32; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 191.
38. Taberî, *Târîh,* V, 82; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 127; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 415; Belâzurî, *Ensâb* II, 368; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 190.

ve mallarının emniyette olmadığı bir zamanda Şam'a gidilmesinin uygun olmayacağını beyan ettiler. Halife de bu fikri kabul etti.[39]

2. Nehrevân Savaşı

Hz. Ali, Kûfe'den çıkıp Nehrevân'da bulunan Hâricîler'in yanına gelmişti. Her zaman olduğu gibi önce müzakere yolunu seçen halife, onları ikna etmeyi uygun görmüştü. Bu yüzden de Hâricîler'le müzakere için Kays b. Sa'd b. Ubâde ve Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi gönderdi.[40] Hz. Ali, Müslümanları öldüren kâtilleri kendilerine teslim etmelerini, başka bir zararlarının dokunmasını istemediklerini, sonra da Şam'a gitmeyi düşündüğünü onlara iletmişti. Gelen bu haber üzerine Hâricîler onları hep beraber öldürdüklerini ve halifenin taraftarlarının kanlarını dökmeye azmettiklerini söylemişlerdi.[41] Bunun üzerine Kays b. Sa'd, Hz. Ali'nin talebini iletip "Bizim müşrik olduğumuzu söyleyip, Müslümanların kanlarını akıtmak mı istiyorsunuz?" deyince, Abdullah b. Şecere es-Sülemî "Hak ve bâtıl bizim için bellidir. Size tabi olmayacağız. Böyle bir olayı halletmek için Ömer'i de getirecek değilsiniz." diye cevap vermişti.[42]

Hâlid b. Zeyd el-Ensârî daha sonra onlara, "Bizler ve sizler daha önceki hal üzere değil miyiz? Aramızda herhangi bir ayrılık söz konusu olmadığına göre neden bizimle savaşmak istiyorsunuz?" şeklinde savaştan vazgeçirici ve sulhu tercih ettirici konuşma yapmış, fakat onlar "Bugün sulh yapacak olsak, yarın bizim hakkımızda hakem olayına başvurursunuz." diyerek konuyu tahkim hâdisesine getirmişlerdi. İşin çıkmaza vardığını gören el-Ensârî, önce mevcut fitneyi ortadan kaldırmayı, daha sonra olacaksa fitneden korkmalarını öğütlemiş ama değişen herhangi bir şey olmamıştı.[43]

---

39. Taberî, *Târîh,* V, 82; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 127; Belâzurî, *Ensâb*, II, 368.
40. Taberî, *Târîh,* V, 83; Belâzurî, Sa'dece Kays'ı gönderdiğini kaydeder. *Ensâb,* II, 371.
41. Taberî, *Târîh,* V, 83.
42. Taberî, *Târîh,* V, 83.
43. Taberî, *Târîh,* V, 84; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 127.

Hâricîlere gönderilenler geri dönüp gelişen olaylarla ilgili halifeye bilgi vermişti. Hz. Ali, "dalâlet ve kinin isyan ettirdiği, gazabın gözlerini kör ettiği topluluk" diye onlara kızmıştı. Daha sonra ise onlara giderek yaptığı işlerin yanlışlığını anlatır mahiyette bazı şeyler söylemişti. Hakem olayı ile ilgili olarak, hakeme davetin bir hile olduğunu o zaman söylediğini, fakat kendilerinin hakemi kabul ettiğini ifade etmişti. Yine de hakeme başvurulduğunda Kur'ân ölçülerini şart koştuğunu, ama işin böyle neticelenmediği için de çıkan kararı reddettiğini izah edip "O zaman siz neyin reddi ile uğraşıyorsunuz?"diyerek sözlerini tamamlamıştı.[44] Hâricîler ise hakeme gidilmesinin küfür olduğunu, bu yüzden tevbe ettikleri ve hatalarından döndüklerini ifade edip, aynı şeyi kendisinin de yaptığı takdirde beraber olabileceklerini söylemişti. Hz. Ali şiddetle buna karşı çıkıp, küfre girmiş olmasını asla kabul etmeyeceğini; eğer onu kabul ederse dalâlete girmiş olacağını söyleyerek onları reddetmişti.[45]

Taberî yukarıdaki rivayetten başka yine Ebû Mihnef'ten farklı bir rivayeti alıp Hz. Ali'nin daha uzunca konuştuğu ve Hâricîlerin ise ona karşılık "Onlarla konuşmayın, onları muhatap almayın. Allah'a mülâkî olmak üzere hazırlanınız. Cennete giden yol, cennete giden yol." diye bağrıştıklarını kaydetmektedir.[46]

Savaşın kaçınılmaz olduğunu gören Hz. Ali, askerlerini düzene koymuştu. Ordunun sağına Hucr b. Adiy'i, soluna Şebes b. Rabî'i, suvarilerin başına Hâlid b. Zeyd el-Ensârî'yi, yayaların başına da Ebû Katâde'yi tayin etti. Yedi veya sekiz yüz kişi olduğu rivayet edilen Medînelilerin başına da Kays b. Sa'd'ı getirmişti.[47]

Hâricîler de savaş düzenine girmişler, kuvvetlerin sağında Zeyd b. Husayn et-Tâî'yi, soldakilerin başında Şureyh b. Avf el-Absî'yi, atlıların başına Hamza b. Sinan'ı, yayaların başında ise Hurkus b. Züheyr es-Sa'dî'yi geçirmişlerdi.[48]

---

44. Taberî, *Târîh,* V, 84; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 190; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 127.
45. Taberî, *Târîh,* V, 84; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 191; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 127.
46. Taberî, *Târîh,* V, 84-85; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 127.
47. Belâzurî, *Ensâb*, II, 371; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 192; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 128; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 134.
48. Belâzurî, *Ensâb*, II, 371; Halife, *Târîh,* 197; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 192.

Taberî'nin Ebû Mihnef rivayetinde, Hz. Ali'nin bu savaşta Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye "eman sancağı" verdiği kaydını görmekteyiz. Sancağı alan el-Ensârî, onlara sancağın altına gelip toplananların emniyette olduğunu, savaşı bırakıp Kûfe ve Medâin'e gidecek olanlar içinde aynı şeyin geçerli olduğunu söyledikten sonar, "Aranızda bulunan kardeşlerinizin kanını akıttıktan ve onları öldürdükten sonra artık herhangi bir şey söylemeye gerek kalmayacaktır."[49] şeklinde biten sözleriyle de doğabilecek vehametin vebalini hatırlatıyordu. Bu ikazların tesiri olmuş, Hâricîler'den Ferve b. Nevfel el-Eşcâî, Hz. Ali ile savaşma gerekçesini bilmediğini, bu yüzden de savaşmayacağını söyleyip yanındaki beş yüz atlıyla Deskere denilen yere gidip konaklamıştı.[50] Yine Hâricîlerin içinden yüz kişilik bir gurup ayrılıp Hz. Ali tarafına geçmişti.[51] Hâricîlerden ayrılanların toplam sayısı 4.000 kişi idi.[52]

Hz. Ali, yanında bulunanların morallerini düzeltmek için gerçeği ifade eder mahiyette, "Biz onlardan on kişiyi dahi sağ bırakmayız. Onlar ise bizden on kişiyi dahi öldüremezler." demişti.[53] Dicle'nin bir tarafında bulunan Hâricîler'in köprüyü geçip hücum ettikleri şüphesiyle halifeye gelen insanlara, bunun olamıyacağını ifade ettikten sonra yukarıdaki sözleri söylemişti.[54]

Hâricîlerden meydana gelen ayrılmalardan sonra ordusunu düzene koyan Hz. Ali, savaşa kesinlikle kendilerinin başlamamalarını emretmişti.[55] Nitekim gerginleşen ortam ve savaşa hazır hale gelen askerler, Hâricîlerin "Haydi cennete geliniz! Cennet burada!" diye nida edip saldırmaları karşısında savaşa başlamışlardı.[56] Hz. Ali önce uzaktan okçuları kullanmış, daha sonra da atlıları ve en son yayaları Hâricîlerin üzerine sürmüştü. Sadece bir saat devam eden muharebede Hâricîle-

---

49. Taberî, *Târîh,* V, 86; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 128.
50. Taberî, *Târîh,* V, 86; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 193.
51. Taberî, *Târîh,* V, 86.
52. Taberî, *Târîh,* V, 86.
53. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 416; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc,* II, 273.
54. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 416.
55. Taberî, *Târîh,* V, 86; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 193.
56. Taberî, *Târîh,* V, 86.

rin çoğu öldürülmüştü.[57] Bir ara Abdullah b. Vehb, Hz. Ali'yi mübarezeye çağırmış, Hz. Ali onu reddetmişti.[58]

9 Safer 38/17 Temmuz 658 tarihinde meydana gelen savaş sonrası Hz. Ali, Hâricîler'den 400 yaralıyla ilgilenmiş, onların yaralarının sarılmalarını istemişti.[59]

Ebû Eyyûb, Hz. Ali'ye gelerek, Zeyd b. Husayn'ı öldürdüğünü haber verince sevinmiş; "Allah'ın düşmanı cehennemdedir." demişti.[60]

Nehrevân Savaşı'nda Hâricîler'in ileri gelenlerinden Abdullah b. Vehb, Hurkus b. Züheyr, Abdullah b. Şecere ve Şureyh b. Evfa gibi kimseler öldürülmüştü.[61]

Hz. Ali'nin savaş sonrası meydanı gezerken, el-Mihdec'i aramıştı. Zira savaş öncesi Hz. Peygamber'den, "Bazı kimseler zuhûr edip okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar. Bu kavmin içinde, doğuştan bir eli eksik (Zü's-Südeyye'yi) biri bulunacaktır." şeklindeki hadisini oradakilere söylemişti. Süleym b. Sülâme el-Hanefî ve Reyyân b. Sabra savaş meydanında dolaşmışlar, tek tek onu aramışlardı. Bulduklarında Hz. Ali'ye gelip haber vermişler, o da onun bulunduğu yere gitmişti. Bir kolunun yerinde sadece küçük bir et parçası olduğunu görmüşlerdi. Hz. Ali bunun üzerine savaşmasının hak, yaptığı şeyin doğru olduğunu ifade etmişti.[62]

Hz. Ali, savaş sonrası meydanda dolaşırkan, o kadar insanın öldürülmesinden dolayı üzülmüş, hâdiseyi "nefs ve şeytanlarının aldattığı insanların neticesi" olarak değerlendirmişti.[63]

Hâricîler mağlup olduktan ve harp bittikten sonra, Hz. Ali onların karargâhına gidip silah ve atlarını almış kendi askerlerine dağıtmıştı. Eşya ve köleleri ise sahiplerine iade etmişti. Öldürülenlerin de defin

---

57. Taberî, *Târîh,* V, 86.
58. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 503.
59. Taberî, *Târîh,* V, 86.
60. Taberî, *Târîh,* V, 87.
61. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 417; Zehebî, *el-İber,* I, 32.
62. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 417; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam,* V, 135; İbn A'sem, *el-Futûh*, I, 503; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1143; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh,* II, 266-267.
63. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 417.

işlerini kendileri yapmışlardı.[64] Bu savaşta Hâricîlerden sadece 10 kişi kurtulmuş, geri kalanlar yaralanmış veya öldürülmüştü.[65] Hz. Ali'nin ordusundan 7 kişi ölmüştü. Bunlar arasında ensârdan Yezîd b. Nüveyre de vardı.[66] Bağdâdî, kurtulanlardan ikisinin Sicistan'a, diğer ikisinin Yemen'e gittiklerini ve orada Hâricî hareketleri başlattıklarını; aynı şekilde Uman ve Cezîre'ye de ikişer kişinin gittiğini ve orada Hâricî fikirleri yaydığını kaydeder.[67]

Hz. Ali, Nehrevân Savaşı sona erince askerlerini övmüştü. Daha sonra da düşmanları olan Şamlıların üzerine gitmelerini istemişti. Orada bulunanlar savaştan yeni çıkmış olmanın verdiği yorgunluk ve harb techizâtının eksilmesinden dolayı yavaş davranmışlardı. Halifenin bundan rahatsız olduğunu gören Eş'as b. Kays, Hz. Ali'ye gelerek Kûfe'ye gidip hazırlık yaptıktan sonra savaşa çıkmanın uygun olacağını söylemişti.[68]

Bunun üzerine Hz. Ali, beraberindekilerle Nuhayle'ye gelmiş, orayı karargâh edinerek insanların savaşa hazırlanması, çocuklarını ziyaret etmeleri için müsade etmişti. Nuhayle'de kısa bir müddet kalan askerler karargâhı yavaş yavaş terk etmişler, geriye ise sadece müslümanların ileri gelenleri kalmıştı.[69] Bunun üzerine Hz. Ali de Kûfe'ye gelmişti. Halife halka hitab ederek, Şamlıların haksızlığını, Kur'ân ve sünneti terk ettiğini, Allah'a tevekkül ederek onların üzerine gidilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştı. Bütün bu konuşmalar halkın hareketi için yeterli olmamıştı. Savaşa hazırlık yapacaklarına dair büsbütün ümidi kesilen halife, Kûfe'nin ileri gelenlerini toplamış, neden icabet edilmediği ve yavaş davranıldığını sormuştu. Bazıları mazeretlerini beyan ederken, bir kısmı da mazereti olmadan bu işten kaçınıyordu. Hz. Ali'nin ısrarlı davetleri az sayıda kimsenin iştirâkini sağlamıştı.[70] Bu az sayıda-

64. Taberî, *Târîh*, V, 87; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 193.
65. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 417; Şehristânî, *el-Milel*, 117; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1106.
66. Taberî, *Târîh*, V, 89; Halife, öldürülenlerin 12 ya da 13 kişi olduğunu söyler. *Târîh*, 179.
67. Bağdâdî, *el-Fark*, 48-49.
68. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 194.
69. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 194.
70. Taberî, *Târîh*, V, 89-90.

ki iştirâk, Hz. Ali'nin konuşmalarındaki üslûbunu ve mahiyetini daha da sertleştirmiş, ama netice pek değişmemişti. Bu yüzden Hz. Ali savaştan vazgeçmişti.[71]

3. Nehrevân Savaşı Sonrası Hâricîlerle Mücadele

Hâricîler, Nehrevân Savaşı'ndan sonra küçük çapta isyanlarda bulunmuşlardır. Bu isyanların hemen hepsinde halifenin kuvvetleri tarafından tamamına yakını öldürülmüştür. Watt, bu isyanların beş defa ve iki yüz kişilik gruplar halinde olduğunu söylerse[72] de bizim tesbitimiz bu isyanların yedi defa olduğudur.

Nehrevân Savaşı'nın en önemli sonucu, Hâricîlerin, Hz. Ali ve ondan sonra iktidara gelenlere bir daha katılmaları ihtimalini ortadan kaldırmış olmasıdır. Zira Nehrevân'da saygı duydukları pek çok kimsenin öldürülmesi, Hâricîler tarafından uzun zaman hatırlanacak ve maktullerin hatırlanışı isyana teşvik edici olacaktır.[73]

Nehrevân'daki çatışmada Ebû Eyyûb'un bayrağına sığınan Hâricîlerle, Kûfe'de kalan bir gurup yandaşları birleşerek Nuhayle'de toplandılar.[74] Harura'daki arkadaşlarını savaştan vazgeçip yalnız bıraktıkları için kendilerini suçluyorlar ve üzülüyorlardı. Benî Sa'd'dan el-Müstevrid kendisi gibi düşünenlere hitab etmiş, ilk iki halifeyi överken son ikisini tenkid etmişti. Daha sonra da arkadaşlarını cihada davet edince, oradakiler el-Müstevrid'e biat ederek halifeye isyan etmişlerdi. Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs'ı onları ikna etmek için göndermiş, ama fikirlerinden vazgeçirememişti.[75] Bunun üzerine halife savaşa karar vermiş ve bu savaşta Hâricîler'den sadece Müstevrid, İbn Cüveyn et-Tâî ve Ferve'nin bulunduğu beş kişi kurtulmuş, diğerleri öldürülmüştü.[76]

---

71. Taberî, *Târîh,* V, 90-95.
72. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkülü*, 23.
73. Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, 115.
74. Toplanan bu grup yaklaşık 2.000 kişi idi. Fığlalı, "Ali b. Ebî Tâlib", *T.D.V.İ.A.*, II, 374.
75. el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 237.
76. el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 237.

Nehrevân'dan sonra Hâricîler, halifeye, küçük gruplar halinde tehlikeli olmasa da isyan etmişlerdi. Hırrıt b. Râşid en-Nacî[77] 300 kişiyle isyan etmişti.[78] Hırrıt, hakemi kabul eden Hz. Ali'nin her iki hakemce de azledildiğini hilâfet işinin Müslümanlar arasında şûrâ ile olacağını söylüyordu. Kendisi Hâricî olmadığı halde onların desteğini almak için bu taktiği uyguluyor, aynı zamanda da Hz. Osman'ın kanını talep ettiğini söylüyordu.[79] Böyle bir taktiğin temelinde Hırrıt'in Hristiyan olması yatmaktaydı.[80] Nihayet Hz. Ali'nin görevlendirdiği Ma'kıl b. Kays er-Riyahî ile aralarında çıkan çarpışmada Hırrıt öldürülmüştü.[81]

Hâricî düşünce birçok yerde kendini göstermeye başlamıştı. Teymü'r-Ribab'dan Hilâl b. Ullefe, kardeşi Mücalid'le birlikte isyan etmiş ve Ma'sebesan'a gitmişlerdi. Hz. Ali bunların üzerine Ma'kıl b. Kays'ı göndermişti. Ma'kıl isyan eden Hâricîlerin hepsini öldürmüştü. Bu hâdise ise Cemaziyelevvel 38/ Ekim 658'de oldu. Öldürülenlerin sayısı ise iki yüz kişiydi.[82]

Nehrevân'da aldığı ağır yenilgiden sonra yeni bir hareketlenmeye giren Hz. Ali'nin bu muhalifleri, Eşras b. Avf eş-Şeybanî başkanlığında halifeye karşı Deskere'de iki yüz kişiyle isyan ettiler. İsyancılar daha sonra Enbâr'a[83] gitmişlerdi. Durumu haber alan Hz. Ali, Ebraş b. Hassan'ı üç yüz kişilik bir birlikle üzerlerine göndermiş, aralarındaki çatışmada Eşras, Rebiülahir 38/Eylül 658'de öldürülmüştü.[84]

Büceyle kabilesinden Eşheb b. Bişr, yüz seksen adamıyla birlikte Hilâl b. Ullefe'nin öldürüldüğü yere gelip namaz kılmışlar ve ölenleri defnetmişlerdi. Hz. Ali bunların üzerine Hucr b. Adiy'i göndermişti. Cerceraya denilen mevkide meydana gelen çarpışmada, Hâricî Eşheb ve adamları Cemaziyelâhir 38/Kasım 658'de öldürülmüşlerdi.[85]

---

77. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 418.
78. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 418.
79. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 418.
80. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 419.
81. Belâzurî, *Ensâb*, II, 321.
82. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 372.
83. Enbâr, Belh yakınlarında bir şehir olup Cüzcan'ın kasabasıdır, Yakut, *Mu'cem* I, 157.
84. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 372.
85. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 372-373.

Bu olaylardan sonra Teymullah b. Sa'lebe kabilesinden Sa'îd b. Kifl et-Teymî isyan etmişti. Recep 58/Aralık 658'de iki yüz adamıyla halifeye karşı gelen Hâricîler, Medâin yakınlarındaki Derzencan mevkiinde toplanmışlardı. Onlar buradayken Sa'd b. Mes'ûd üzerlerine yürüyerek onların hepsini kılıçtan geçirmişti.[86]

Nehrevân'dan sonra küçük gruplar halinde halifeye isyan eden Hâricîler, birer birer yok ediliyordu. Hatta Hz. Ali bunların üzerine kendisi gitmiyor, küçük çapta operasyonlarla onları bertaraf ediyordu. Ebû Meryem et-Temîmî'nin daha ziyade Arap olmayan (mevâlîden) taraftarlarıyla isyan edip Şehrezur'a gidip yerleşmişlerdi. Dört yüz kişiden oluşan bu gurup daha sonra Kûfe yakınlarına kadar gelip konaklamışlardı. Hz. Ali haber gönderip onları biata çağırmış, fakat onlar bunu kabul etmemişti; düşünceleri sadece savaşmaktı. Hz. Ali onların üzerine yedi yüz kişilik bir kuvvetle Şureyh b. Hânî'yi göndermişti. Şureyh, Hâricîlerin bulunduğu yere varıp onlara saldırdığında çok sert bir müdafaa ile karşı karşıya kalmış, hatta adamlarından bir kısmı kaçıp Kûfe'ye gelmişlerdi. Yanında sadece iki yüz kişi kalan Şureyh de geri çekilmişti. Bunun üzerine Hz. Ali kendisi gitmeye karar vermiş, önden Câriye b. Kudâme'yi göndermişti. Câriye onları halifeye biate davet etmişse de onlar bunu reddetmişlerdi. Hz. Ali'nin yanlarına giderek bizzat biat almak istemesi de sonucu değiştirmemişti. Bunun üzerine Hz. Ali onların üzerine hücum edip eman dileyen elli kişi hariç tümünü kılıçtan geçirmişti. Hz. Ali yaralıları Kûfe'ye götürüp orada tedavi ettirmişti. Ramazan 38/Şubat 658 ayında cereyan eden bu isyan, halifenin bizzat iştirâki ile durdurulmuştu.[87]

B. HÂRİCÎLİK'İN ORTAYA ÇIKIŞINI HAZIRLAYAN SEBEPLER

Hâricîlerin çıkış tarihi ve hangi hâdiseyle[88] ilgili ortaya çıktıklarına dair değişik görüşler ileri sürülmekle birlikte,[89] eski ve yeni tarihçi-

86. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 373.
87. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 373.
88. Şek'a, *İslâm bilâ Mezâhib*, 120.
89. Della Vida, "Hâricîler", *İ.A*,. 233.

lerle, mezhebler tarihçileri ve kelâmcılar, Hâricîlerin çıkışını Sıffîn'deki "Tahkim" hâdisesine bağlamaktadır. Onlara göre Hâricîler, bu harpte Hz. Ali'ye başkaldırıp karşı çıkanlardı. Hz. Ali, tahkimi kabul etmiş ve hakemlerin kararına razı olacağını bildirmişti.[90] Oysa Hâricîlere göre, kimin halife olacağı hususunda kesin hükmü halka bırakmak doğru değildir. Problemi çözmek için bir hükme varma hususunda harbetmek, döğüşmek, kan akıtmak gerekir.[91] Hâricîler niçin böyle farklı bir görüşe sahip olup fitnenin[92] çıkmasına sebep olmuşlardı. Bunun sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

a. Bütün insanlığa gelen İslâmiyet, Arap Yarımadası'nda neş'et ettiği için doğal olarak önce orada yayılmıştı.

İslâmiyet yayılırken bir babadan geldiğine inanan insanların oluşturduğu bedevî toplumlarla da karşılaştı. Bedevî kabilelerde rekabet eksik olmaz, bu yüzden birbirlerine sık sık baskın düzenlerlerdi. Çöldeki iktisadî ve içtimaî şartların sebep olduğu bu baskın ve savaşların onlar

---

90. Kalmavî, *Edebü'l-Havâric*, 2; Şehristânî, *el-Milel*, 115; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 128; Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, 21; Fahreddin Razî, *İ'tikâdâtü Fırâki'l-Müslimîn*, 46; Ma'ribî, *el-Firâk*, 177; Abdulhamid, *İslâm'da İtikadi Mezhebler*, 75; Fığlalı, *İtikadi İslâm Mezhebleri*, 88; Şek'a, *İslâm bilâ Mezâhib*, 119; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 54, Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 256; Şek'a, *Havâric*, 21; Şelbî, *Mevsûatü Târîhi'l-İslâm*, II, 230; Abdusselam, Termânî, *Ezminetü't-Târîhi'l-İslâmî*, I, 773; Ali A'id, *Akîdetü Ehli's-Sünne*, III; 1141; Ayribî, *Mu'cemü'l-Firâk*, 163; Vaglieri, "Ali-Muâviye Mücadelesi", *A.U.İ.F.D.*, XIX, 148; Ebû Dayf Ahmed, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab*, 248; Yahya Emin, *Mu'cemü'l-Firâk*, 112; Cevad Meşkûr, *Mevsûatü'l-Firâki'l-İslâmiyye*, 228; Akîl, *Hilâfeti Benî Ümeyye*, 40-41; Mahmud Ma'rûf, *el-Havâric*, 72; Âmir Neccâr, *el-Havâric*, 137; Halîlü'z-Zeyn, *el-Firâkü'l-İslâmiyye*, 87; Muhammed Mezrua, *Târîhu'l-Firâk*, 266; Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa*, 170; Cahen, *İslâmiyyet*, 32; Fığlalı, *İbâdiyenin Doğuşu*, 53; Della Vida, "Hâricîler", *İ.A.* V, 232; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 15-16; M. Ebu'z-Zehra, *Târîhu'l-Mezâhib*, 60; Ahmed Celi, *Dirâsât ani'l-Firâk*, 66; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, 197; Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1,270; Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 60; Kutluay, *İslâm Mezhebleri Tarihi*, 59; Abdusselâm Tedmurî, *Târîhu'l-İslâm*, 587; Abdulmun'im, *Târîhu's-Siyasî*, I, 270; Kehhâle, *Âlemü'l-İslâmî*, 40; Kutluay, *İslâmiyet'te İtikadî Mezheblerin Doğuşu*, 49.

91. Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa*, 170.

92. Fitne kelimesi için bak. Çağrıcı, "Fitne", *T.D.V.İ.A.*, XIII, 156-159.

üzerinde büyük tesirleri vardı. Mülkiyetin kollektif oluşu, kabile içindeki irtibatı ve dayanışmayı güçlendirmişti. Günlük eşyaların dışında ferdî mülkiyet sadece çadır ve deveden ibaretti. Bedevînin ahlâk anlayışı mürüvvet veya yiğitlik olarak tezahür ederken; kavgada cesaretli, felâket ânında sabırlı, intikam almada da ısrarlı idi. Kuzey ve Güney Arabistan'da yaşayan bedevîler, zaman zaman işgale maruz kalmalarına rağmen, Hicaz ve Orta Arabistan'dakiler hiçbir zaman işgale uğramamışlardır. Yabancı işgalciden onları koruyan çöl, aynı zamanda bu bölgede büyük devletlerin kurulmasına ve insanların hukukuna riayeti sağlayan bir sistemin ortaya çıkmasına da engel olmuştu. Hz. Peygamber'in Medîne'deki hedefi cahiliyye devri bedevî hayat telakkisini değiştirmek, onun yerine inananlardan oluşan şehir toplumu kurmaktı.[93]

Hâricîler bazı bedevî zümrelerden oluşmaktaydı. Bunlar bedevî karakterlerini daima korumuş, din ve siyâsette bedevîliğin açık izlerini taşıyan görüş ve davranışlar sergilemişlerdir. Yine kabilecilikten gelme bir anlayışla halifeyi kendileri seçmeyi istiyor ve bunun sonucu "Hüküm vermek Allah'a aittir." şeklindeki dar ve sakat anlayışlarına gore, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları rastladıkları yerde kılıçtan geçiriyorlardı.[94] Diğer yandan hiçbir zaman askerî ve siyasî hareket sahasında hakikî birliğe sahip olmadıkları gibi, tek bir akaid sistemi de vücuda getirememişlerdi.[95] Bu da bedevîlik özelliğinin tezahürü sayılabilir. Bu yönüyle toplumla bütünleşmemiş ve Hâricî adını almışlardı.[96]

---

93. Fayda, "Bedevî", *T.D.V.İ.A.*, V, 311-315; Ayrıca bak. K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 45-47; H. D. Yıldız, "Arabistan", *T.D.V.İ.A.*, III, 254; Çağrıcı, "Asabiyyet", *T.D.V.İ.A.*, III, 453-454; Özaydın, "İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadî Hayat", *T.D.V.İ.A*, III, 321-324; Hâricîliği bedevîliğe isnad edenler için bak. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 259; M. Ebu'z-Zehra, *Târîhu'l-Mezâhib*, 64; Fazlurrahman, *İslâm*, 236; Aycan, *Muâviye*, 209; Watt, *İslâm Nedir?*, 149; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 24; İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl*, IV, 156; Ahmed Celi, *Dirâsât ani'l-Firâk*, 65.

94. Fayda, "Bedevî", *T.D.V.İ.A.*, V, 316; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 38; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 24.

95. Della Vida, "Hâricîler", *İ.A.*, V, 325, Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa*, 172.

96. Hâricî, *h-r-c* fiilinden türetilmiştir. Topluluktan ayrılan kimse anlamına gelmektedir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 251; Watt, *İslâm Nedir?*, 147; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 18; Ma'ribî, *el-Firâk*, 175; Cevad, *Meşkûru'l-İslâmiyye*, 239; Hâricîler'in kendi ifadelerine göre ise "el-Hurûc fî Se-

b. Hicaz bölgesi Arabının bedevîsinde de medenîsinde de o zamana kadar[97] bir devlet kurmadıkları için kabilecilik anlayışı hakimdi. Hatta Hz. Ali-Muâviye mücadelesi bu yönüyle Emevî-Hâşimî çekişmesinin İslâm öncesi kalıntıları şeklinde yorumlanmaktadır.[98] Mekke ve Medîne'de yaşamış, İslâm'ın önde gelen iki Kureyş kolu arasında böyle bir sürtüşmenin ortaya çıktığı bir dönemde tabiî olarak kabilecilik diğer yerlerde de ortaya çıkmıştı. Nitekim Hâricî hareketlerinde, çeşitli Arap kabileleri arasında varolan kavmiyet psikolojisi babadan oğula devam eden mücadele ruhu da kendini göstermektedir. Hz. Ali ordusunda Rabî'a kabileleri en önemli unsur durumundaydı ve halife büyük ölçüde bu kabilelere dayanmaktaydı. Hz. Ali, Rabî'a'yı halktan herhangi biri ile denk tutmuyordu. Bu durum Mudar'ı sıkıntıya sokmuştu. Bu yüzden Mudarîler onlara iyi davranmadılar.[99]

Hz. Ali ordusunda Mudarlılardan teşekkül eden ve kendilerine göre itibarı ve otoritesi bulunan önemli bir unsur daha vardı ki bunlar Temîm kabilesiydi. Bunun yanında orduda, Irak'a geçmiş olan Yemenli unsurlar da bulunmaktaydı. Bu gruplar birbirlerine karşı pusuya yatmış ve liderliği başkasına kaptırmadan ellerine geçirmek için fırsat kolluyorlardı. İşte bu ezelî rekabet kendilerini Sıffîn'de göster-

---

bîlillah" (Allah yolunda çıkış) yapmaktan ileri gelip, "Allah yolunda hicret eden kişi yeryüzünde çok bereketli yer ve genişlik bulur. Evinden, Allah ve Peygamberine hicret ederek çıkan (hurûc eden) kimseye ölüm gelirse onun ecrini vermek Allah'a düşer. Allah bağışlar ve merhamet eder." en-Nisâ, 101 âyeti delil olarak göstermektedirler. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, I, 206-207; Şehristânî, *el-Milel*, I, 114; Abdulhamid, *İtikadî Mezhebler*, 73; Hâricîler'e bir diğer isim olarak Harura denilen yerde ilk toplandıkları için ona nisbetle Harurîler denmiş. Kûfe yakınlarında bir köy olan Harura'da Sıffîn Savaşı'ndan sonra toplanmışlardır. Âmir, Neccar, *el-Havâric*, 137; Ayribî, *Mu'cemü'l-Firâk*, 163; Hâricîler'in diğer isimleri için bak. Abdulhamid, *İtikadi Mezhebler*, 74.

97. Özaydın, "İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat", *T.D.V.İ.A*, III, 321-322.

98. Vaglieri, "Ali-Muâviye Mücadelesi", *A.Ü.İ.F.D.* XIX, 146-150; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 55.

99. Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler*,78-79;Hz Ali'nin Sıffîn'de Rebîa'yı övücü ve onları daima yanında tutmasıyla ilgili bak. Taberî,*Târîh*, V, 19; İbn Kuteybe, *el-İmâme*,111; İbn A'sem, *el-Futûh*, I, 407.

mişti. Eş'as'ın savaşı durdurmayı istemesi, Mâlik el-Eşter'in de karşı çıkması gibi tavırlar bunu izah etmektedir.[100] Halbuki Mekke'de birbirleriyle düşman olan Arap kabileleri, İslâm'la birbirlerine olan husumeti rafa koymuş, hicret etmek sûretiyle de "Muhâcir" ünvanını alırken; Medîne'de birbirine düşman Evs ve Hazrec "Ensâr" ünvanını alıyordu. Kabilecilikten daha üst dinî bir isimle anılmaları, cihanşumül düşünceye doğru bir yönelişti.[101] Fakat Hz. Peygamber sonrası hızlı fetihler aynı seviyede İslâm potasında kavimlerin erimesini güçleştiriyordu. Bu yüzden Hz. Ali, hilâfeti döneminde yaptığı savaşlarda kendisiyle beraber olan kabilelerin üstünlüğü ve faziletiyle onları teşvik ediyordu. İşte İslâm'a girdikten sonra da devam eden bu "cahiliyye"[102] kültürü onları müslümanların arasında problemli hale getiriyordu.

Hâricîlerin neş'et ettiği Kûfe ve Basra'da bulunan kabileler Mudar, Rabî'a ve Yemen kabileleri idi. Bunlar fetihlerden sonra yerleştirilmiş bedevî kabilelerdi ve kavmiyetçilik onlarda ciddi şekilde devam ediyordu.[103]

Gibb, Hz. Ali'nin genelde muvaffak olamayışını, Sıffîn ve Hâricîler'e atfen, kabile adamlarının elinde mahvolan yeni meydana getirilmiş müesseselerin yıkımı olarak yorumlamaktadır.[104]

c. Din hakkında az ve genel bilgiye sahip[105] Hâricîler, hep lafızların dış görünüşüne sarıldıkları için, Hz. Ali'nin bunlarla münakaşaya girerken naslarla üstlerine gitmediğini, Hz. Peygamber'in ameliyle bunlara cevap vermeye çalıştığını görüyoruz. Şu konuşması bunun güzel bir örneğidir:

---

100. Abdulhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhebler*, 78-79; Halilüzzeyn, *Firâku'l-İslâmiyye*, 92; ayrıca asabiyetle ilgili bak. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 51.
101. Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", *T.D.V.İ.A*, XII, 14-16; Algül, "Ficâr", *T.D.V.İ.A.*, XIII, 52.
102. Fayda, "Cahiliyye", *T.D.V.İ.A.*, VII, 17-19.
103. Iş, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, 114; M. Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhib*, 64; Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu", *A.Ü.İ.F.D.*, XXII, 247.
104. Gibb, "İslâmiyet'in İlk Devirlerinde Hükümet Müessesesinin Tekâmülü", *A.Ü.İ.F.D*, I-IV, 202.
105. Fığlalı, *İ'tikadî İslâm Mezhebleri*, 89.

"Haydi, benim hata ederek sapıttığımı iddia ediyorsunuz. Peki, neden bütün Ümmet-i Muhammed'i sapıklıkla itham ediyor, benim hatam yüzünden onları hesaba çekiyor ve benim günahım yüzünden onları kâfir sayıyorsunuz? Kılıçlarınız omuzlarınızda, onları yaraya da çalıyorsunuz, yara olmayan yere de! Suçluyu suçsuzla karıştırıyorsunuz. Halbuki siz, Rasûlullah'ın evli bir zâniyi recmettiğini, sonra namazını kıldığını ve akrabalarını ona mirasçı kıldığını, biliyorsunuz. Aynı şekilde katili öldürüp akrabalarını ona mirasçı kıldığını, hırsızın elini kestiği ve evli olmayan zâniyi sopa cezasına tâbi tuttuğu halde, bunlara ganimetten hisse verdiğini ve bunların Müslüman kadınlarla nikâhlandığını, çok iyi bilmektesiniz. Rasûlullah bunları günahlarından dolayı cezalandırmış ve Allah'ın hakkını yerine getirmiştir. Ancak onları, İslâm'ın kendilerine öngördüğü paylarından mahrum etmemiş ve isimlerini Müslümanlıktan silmemiştir."[106]

Bu esaslı konuşmanın onlara karşı kesin bir reddiye içerdiğini görüyoruz. Hâricîler buna karşı tartışmayı sürdürememişlerdir. Hz. Ali bu konuşmasında, nasları delil olarak kullanmaktan vazgeçip Hz. Peygamber'in amelini delil olarak kullanmıştı. Çünkü amel, tevil kabul etmez ve ancak olduğu gibi doğru olarak anlaşılabilir. Dolayısıyla Hâricîlerin düşüncelerine kapı açmaz. Çünkü ibarelerin tek yönlü anlaşılmaya çalışılması, insanı asıl hedef ve maksatlardan uzaklaştırır. Buna karşılık, ibare ve üslupların toplu bir bakışla değerlendirilmesi, insana doğruyu ve her yönüyle gerçeği anlamayı sağlar.[107]

d. Hâricîlik'in ortaya çıkışının önemli amillerinden birisi de, toplumun zamanla kazandığı siyasî yapı olmuştur. İlk halife zamanında taşradakilerin hilâfet işlerine karışması söz konusu olmamıştır. Zaten yönetimden duyulan memnuniyet böyle bir şeye ihtiyaç bırakmamıştı. Hz. Ömer zamanında bir vali hakkında gelen şikâyet onun azline sebebiyet veriyordu. Hz. Osman döneminde ise devlet bir hayli değişmiş, tebeayı devletin işlerine daha çok karışır hale getirmişti. Yine Hz. Osman devrinde uygulanan bazı siyâsetten dolayı, Emevî ailesinin yönetime fazlasıyla müdahalesine sıkılan teba arasında halifeye bir muhaleftin de oluştuğunu görüyoruz. Bu işte bu hoşnutsuzluk, onların taş-

106. M. Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhib*, 64-65.
107. M. Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhib*, 65.

radan Medîne'ye kadar gelip, halifenin kendini azletmesi teklifini getirecek derecede ileri gitmesi ve Hz. Osman'ın "Allah'ın giydirdiği gömleği çıkarmayacağım." söylemesi üzerine de isyancıların onu öldürmesiyle neticelenmişti.[108]

Halifenin meşru idarenin dışına çıkması halinde, hal'inin nasıl olması gerektiği hususu ilk kez Hz. Osman döneminde karşı karşıya kalınan problem olmuştu. İşte Hâricîler bu meseleleri, gerekli olduğu durumlarda imamın makamını terke zorlanmasını bir hak telakki ederek çözmüşler; zira Allah'ın günahkâr bir imamın imametini tasvip etmesi düşünülemez, mantığına sahip olmuşlardır.[109] Bunun tabiî uzantısı olarak; aynı şekilde halifenin seçilmiş olması, halifenin Kureyş'ten olma şartını reddedişleri, hilâfette Allah'ın emirlerine itaatin esas olduğu, yoksa halifenin azledebileceği gibi görüşleri benimsediler.[110]

Toplumdaki bu siyasî gelişmeler, Hz. Osman'ı öldürenlerin Hz. Ali tarafından kısasa tabi tutulmaması, İslâm devletinin parçalanmasına sebep olan olayların başlangıcını teşkil etmişti. Aynı şekilde Muâviye'nin bu parçalanmayı daima körüklemesi, halifenin merkezî otoritesini zayıflatmış, konumunu tartışılır hale getirmiş ve emirlerine isteksiz icabet edilmeyi veya hiç edilmemeyi ortaya çıkarmıştı. Böyle zayıf bir idarede Hâricîler kendilerine göre doğruyu bulmuş, az olmalarına rağmen isyan etme cesaretini göstermişlerdi.

e. Hâricîler anlayabildikleri kadar dini anlamış, ama tam manasıyla idrâk edememişlerdi. Belki kendilerine bakıldığında Ahmed Emin'in dediği gibi özelliklerinden birincisi, ibadete kendini zorlamak ve gücü yettiğince ibadetle iştigal etmektir. Namaz ve oruçlarda son derece düşkün kimseler olarak görünüyorlardı.[111] Fığlalı, Hâricîler'i Abdullah b. Mes'ûd ekolüne mensub Iraklı Kurralar olarak zikretmektedir.[112] Bir başka yönleri de kendi akidelerine sımsıkı bağlı ve bu uğurda canları-

108. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 289; Halife, *Târîh,* 170.
109. Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu", *A.Ü.İ..F.D*, XXII, 247.
110. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 258-259.
111. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 262; Goldziher, *el-Akîde*, 171.
112. Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu", *A.Ü.İ..F.D*, XXII, 246; Ma'ruf, *el-Havâric*, 80; Mağribî, *el-Firâk*, 177; Ahmed Hicaz Seka, *el-Havâricu'l-Harûriyyûn*, 29.

nı feda edecek kadar da gözü pek insanlar olmalarıydı.[113] Dinî bilgileri ve sünnet bilgisi gayet az, itiraz noktaları da tahkim ve dolayısıyla Allah'ın hududunu aşarsa sultana karşı gelme, Hz. Osman'ı, Hz. Ali'yi, Cemel Ashabını ve hakemleri tekfirden ibaretti.[114] Dinî bilgisi az, kavrayışları dar ama dine sadakatı çok olan kimsenin varacağı noktanın bağnazlık olacağı muhakkaktır.

Bizim konumuzu deşkil eden ilk Hâricîler daha sonra Muhakkimetü'l-Ûla diye adlandırılan gruptur.[115]

f. Bütün bu izahlardan sonra Hâricîler'in ilk ortaya çıkışları sadece siyasî olarak değerlendirilmektedir. Zira ilk itiraz ettikleri şey Hz. Ali'nin hilâfetinin meşru olmayışı, Şûrâ yoluyla yeni bir halifenin seçilmesiydi. Bu yönüyle kendi aralarında Abdullah b. Vehb'i seçmeleri örnek gösterilmektedir.[116] Aynı şekilde Hâricîlik hareketinin siyasî değil de tamamen dinî olduğunu savunanlar vardır. Buna delil olarak, tahkimi reddederken Kur'ân'a dayandıklarını ve bu kimselerin "kurralar" olduğunu göstermektedirler. Fığlalı, bunların Gibb ve Thomson olduğunu kaydeder.[117]

Fığlalı, "Her iki görüşün de hakikat payı vardır. Çünkü cereyan eden hâdiseler hatırlanacak olursa görülür ki, bu harekete sebep olan amiller siyasî huzursuzluk kadar Hâricîler'e göre Osman'ın bid'atleridir. Allah'ın kitabındaki emirleri terk edip Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı icraatte bulunmasıdır." demektedir.

Ayrıca bununla birlikte hareketi siyasî olarak değerlendirenleri haklı gösterecek sebep şudur: İslâm dini mahiyeti itibariyle, hareketlerin dinî açılardan incelenmesine ve doğruca dinî menşee bağlanmasına imkân tanımaktadır. Bu bakımdan, "Tahkim konusunda düşülen ihtilâfın altında yatan esas şey dini tefsir farkı değil, siyasî kanaatti", denilebilir. Ayrıca Hâricîlik hareketinin başladığı devirde olayların siyasî ve dinî

---

113. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 263.
114. Halilü'z-Zeyn, *el-Firâku'l-İslâmiyye*, 94; Hicaz Sekka, *el-Havâricu'l-Harûriyyûn*, 22; Muhammed b. Zur'a, *Târîhu'l-Firâk*, 265-266; Ahmed Celi, *Dirâsât ani'l-Firâk*, 65.
115. İsmail Ayribî, *Mu'cemü'l-Firâk*, 163.
116. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 259; Goldziher, *el-Akîde*, 192.
117. Fığlalı, "İbâdiye'nin Doğuşu", 56.

yönden içiçe oldukları da gözden uzak tutulmamalıdır. "Bu konudaki ihtilâfları uzatmaktan çok, 'bu hareket, siyasî hizipten doğmuş ve dinî mahiyet kazanmıştır.', demek bize daha makul görünüyor.",[118] şeklinde her iki görüşü telif eder mahiyette izah getirmesi doğru olduğu gibi, İslâm toplumunda zaten dinin dışında hiçbir şeyi yorumlamanın mümkün olamıyacağı, fakat Hâricîler'in direkt halifeyi hedef alan yorumlara gitmeleri onların inançla ilgili probleminden ziyade siyasî yorum farklılığı içinde olduğu ve bu yönüyle de siyasî çıkış olduğu nazar-ı dikkate alınmasının uygun olacağı düşüncesindeyiz.

g. Hâricîler'in zuhûruna tesir eden amillerden bir diğeri, bazı İslâm tarihçilerine göre Abdullah b. Sebe' meselesidir. Her ne kadar "Hz. Ali'ye karşı çok şiddetli sevgi hisleriyle dolu olduğunu izhar ediyor ve Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında Hz. Ali namına ortaya atılan dâilerin başında geliyor idiyse de aslında halk arasında yaymaya çalıştığı inanç İslâm dinine tamamen yabancı idi. "Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vâsisi olduğunu iddia ederek vesayet akîdesini Müslümanlar arasında ilk defa yayan o idi. Önce Hz. Peygamber'in, sonra da Hz. Ali'nin isimlerini zikrederek bir gün yeryüzüne döneceklerini söylemek sûretiyle ric'at akîdesinin bânisi yine o idi. Halifelere karşı isyan bayrağını çeken keza o idi. Bilhassa bu bakımdan, onun düşünceleriyle Havâric'in isyanı ve halifeleri tekfiri arasında büyük bir benzerlik görülür. Diğer taraftan "Hz. Ali'nin tahkim fikrini kabul etmek sûretiyle Muâviye'nin fikrine katılması da İbn Sebe'in bu kitleye aşıladığı inancı tamamen yıkmıştır. Bu bakımdan Ali vazifesinde sadakat göstermemiştir"[119] şeklinde izahlar görülmektedir. Kutluay bunu teyid için İbn Sebe'in yaptığı bir toplantıya Hurkus b. Zuheyr ve Şureyh b. Evfa'ın katılmalarını delil göstermektedir.[120]

Halbuki son zamanda yapılan çalışmalar, fitnenin ortaya çıkışında Abdullah b. Sebe'e yüklenen sorumluluğun mübalağalı olduğuna işaret etmekte[121], hatta İbn Sebe'in varlığı hususunda tereddütler olduğu-

118. Fığlalı, "İbâdiye'nin Doğuşu", 56-57; Ayrıca bak. Mağribî, *el-Firâk*, 175.
119. Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 36.
120. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhebleri*, 51-52; Kutluay, *İslâm Mezhebleri*, 62, 59.
121. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 72-74; Welhausen, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 15-16; Fığlalı, "Abdullah b. Sebe' ", *T.D.V.İ.A*, I, 133.

nu ortaya koymaktadır.[122] Her ne sebeple olursa olsun, çıkan fitnelerin müsebbibi olarak bir Yahudi'yi göstermek, çok sathî ve mantıkla bağdaşmaz görünmektedir. Belki amaç, sahabenin fitneyi çıkarmadığı ile ilgili, saygıya dayalı görüş olabilir; ama bu onların kıt görüşlü olduğunu ortaya koyar ki bu da doğru değildir.

C. HZ. ALİ'NİN HÂRİCÎLER TARAFINDAN ŞEHİD EDİLMESİ

Hz. Ali'nin kendisine küçük gruplar halinde isyan eden Hâricîlere karşı sert tutumu ve hemen her başkaldırışlarında onları tamamen yok etmesi, Hâricî fikrine sahip yeni kimselerin halifeye karşı kinini artırdı. Ayrıca görünüşleri itibariyle âbid ve kurra olan birçok Hâricî'nin öldürülmesi, yakınlarında kin duygusunun oluşmasına sebep olmuştu.

Bu durumu Hz. Ali'nin yakınları ve taraftarları da bildiği için halifenin tek başına ve gece mescide gitmesinden dolayı ikazda bulunmuş, kendisine suikast düzenlenebileceğini söylemişlerdi. Hz. Ali, koruma teklifiyle gelen kimseleri "O hüküm yeryüzünde değil, gökte verilir." diyerek geri çevirmişti.[123]

Zilkade 39/Nisan 639 yılı hac mevsiminde Hâricîler hac için Mekke'ye gitmişlerdi. Hatta o sene Muâviye, Büsr'ü Hicaz'a göndermiş, hac emirliğini de kan dökmeden Hz. Ali'nin elinden almasını istemişti. Burada da kendini gösteren Hz. Ali-Muâviye çekişmesi[124] hac için Mekke'ye gelen Hâricîlerin değişik planları gözden geçirip yeni planlar kurmaya sevk etmişti.[125] Mekke sınırları içinde bir araya gelip durumu değerlendiren Harîciler, Kâ'be'nin cahiliyye döneminde de mübarek ve İslâm'da da hürmet edilir bir yer olduğunu; ama yeryüzünde Hz. Ali ve Muâviye'nin çıkardığı fesatla oranın haramlığı-

122. M. Askerî, *Abdullah b. Sebe' ve Esâtîr-i Uhrâ*, I, 35-37.
123. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 359; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîh,* XVIII, 88.
124. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 137.
125. İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 35; Mes'ûdî, *Murûc,* II, 423.

nı ihlâl ettiğini konuşmuşlar, o ikisinin öldürülmesi şeklinde fikir ortaya atmışlardı.[126]

Bu yapılan toplantıya Abdurrahman b. Mülcem, Bürek b. Abdillah ve Amr b. Bekr et-Temîmî katılmıştı.[127] Toplantıya sadece bu üçünün değil, başka kimselerin de iştirâk ettiği anlaşılmaktadır.[128]

Yine toplantıda başlarında bulunan kimselerin kötülüğünden bahsedildikten sonra Nehrevân'da ölen akraba ve yandaşlarını hatırlayıp onlara dua okumuşlar ve birbirlerine "Nehrevân hâdisesinde akrabalarının öldüğü bir dünyada yaşayıp da ne olacak?" gibi sözler sarfederek bu hususta canlarını ortaya koyup bir karara varmışlardı.[129]

Kendi aralarında yaptıkları müzakerelerden sonra kendilerince fitneye sebebiyet veren üç kişinin öldürülmesine karar vermişlerdi. İbn Mülcem Hz. Ali'yi,[130] Bürek Muâviye'yi,[131] Amr b. Bekr et-Temîmî de Amr b. el-Âs'ı[132] öldürme görevini üstlenerek kendilerini ortaya koymuşlardı.

Bu üç kişi görevlerini mutlaka yerine getireceklerdi. Her üç kişi seçtiği adamı ya öldürecek ya da ölecekti.[133] Bu kararın uygulaması 17 Ramazan 40/24 Ocak 661 tarihinde olacak şeklinde karara bağlanmıştı.[134]

---

126. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 137; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 423; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1115.
127. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 35; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîh,* XVIII, 91; Taberanî, *Mu'cem,* I, 97.
128. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 137; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 423; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1115.
129. Taberî, *Târîh,* V, 143 Taberânî, *Mu'cem*, I, 97.
130. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 35 Taberânî, *Mu'cem,* I, 97; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, 180; Muhibbuddîn Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, III, 235.
131. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 137; Ebu'l-Ferec, *Makâtilu't-Tâlibiyyîn*, 29; Dîneverî, Bürd yerine Nezzal b. Âmir olduğunu kaydeder. *el-Ahbâr*, 197; Mes'ûdî, "Bürek"in lakabı olduğunu, adının Haccac olduğunu kaydetmektedir. *Murûc*, II, 423.
132. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 35; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, 180.
133. Taberî, *Târîh,* V, 144; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 36.
134. Taberî, *Târîh,* V, 144; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 423; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, 180; el-Müberred, *el-Kâmil*, 11 Ramazan olarak kaydeder. *el-Kâmil*, III, 1116; İbn Kuteybe aynı günde ifadesini kullanırken tarih vermemiştir. *el-İmâme*, 137.

Della Vida yukarıdaki toplantı hakkında "Sonradan uydurulduğu hemen hemen muhakkaktır."[135] derken, Welhausen de aynı görüşü ileri sürmektedir.[136] Huart ise yapılan ittifakı kabul etmektedir.[137]

Alınan karar gereği her üç suikastçı planı uygulamak için yola koyulmuştu. İbn Mülcem, Kûfe'ye geldiğinde bir süre kalıp suikast gecesini Eş'as b. Kays'ın evinde geçirmişti. Eş'as, İbn Mülcem'in kılıcını görünce onu yanına alma sebebini sormuş, o da niyetini söylemişti. Bunun üzerine Eş'as gidip durumu Hz. Ali'ye haber vermişti.[138] Mes'ûdî'de ve Belâzurî'de geçen ifadeye göre ise olaydan sonra Hucr b. Adiy, Eş'as'a "Öldürdün onu, kör herif!" diyerek çıkıştığına[139] dair rivayetlerin olduğunu görmekteyiz. Diğer yandan Kûfe'de kaldığı sürece Hâricîlerle oturup kalkan İbn Mülcem, düşüncelerini onlardan gizlemişti.[140]

İbn Mülcem, Kûfe'de kaldığı süre içerisinde kendisini gizlemiş, Teymur-Ribab kabilesinden Katame binti Alkame adındaki bir kadınla tanışmış ve onunla nikâhlanmıştı.[141] Kadın da kendisi gibi Hâricî düşünceye sahipti.[142] İbn Mülcem onların yanına gittiğinde topluluk Nehrevân'da kaybettikleri yakınlarından bahsediyorlardı. Teymur-Ribab'dan bu savaşa insanlar iştirâk etmiş, Katame'nin de babası ve kardeşi öldürülmüştü.[143]

İşte bu toplantıların birinde muhtemelen İbn Mülcem, Katame'yi görmüş, çok güzel olan kadına evlenme teklifinde bulunmuştu.[144] Ka-

---

135. Vida, "Hâricîler", *İ.A.* V, 233.
136. Welhausen, *Arap Devleti*, 49.
137. Huart, "Ali b. Ebî Tâlib", *İ.A*, I, 308.
138. el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 117; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 36; İbn Manzûr, *Târîh,* XVIII, 91; Makdisî, suikast gecesi mescidde yattığını kaydeder. *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 232; Ya'kûbî, Mekke'den geldiğinde suikast gününe kadar Eş'as'a gidip kaldığını kaydetmektedir. *Târîh,* II, 212.
139. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 424; Ebu'l-Ferec, *Makâtilü't-Tâlibiyyîn*, 32-33.
140. İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVIII, 91.
141. el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1117; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 36; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şer*h, VI, 115; Taberî, Katami bint Şicne diye isim vermektedir. *Târîh,* V, 144; İsfahânî, *Mekâtilu't-Tâlibiyyîn*, 32; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVIII, 91.
142. el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1117; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şer*h, VI, 115; Taberanî, *Mu'cem,* I, 97.
143. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 232; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 115.
144. Taberî, *Târîh,* V, 144; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 232; Muhibbüddîn Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, III, 235.

dın teklifi kabul ederken, şart olarak üç bin dirhem, bir köle ve Hz. Ali'nin öldürülmesini şartını koşmuştu.[145] İbn Mülcem ilk ikisini yapamayacağını, fakat üçüncü şartı yerine getirebileceğini söylemiş, kadın bunu da kabul etmişti. Zaten İbn Mülcem kendi düşüncesinin de bu olduğu için Kûfe'ye geldiğini beyan etmişti.[146] Bu sözleri duyan Katame, kendisine yardımcı olacak kimseleri bulabileceğini söyleyerek kendi akrabalarından Verdan b. Mücâlid adındaki birini çağırarak gelişmelerden bahsetmiş, İbn Mülcem'e yardım etmesi teklifini de o kabul etmişti.[147]

İbn Mülcem, yaptığı plana destekçi olur düşüncesiyle, şecaatiyle tanınmış Şebib b. Becere'ye gitmiş; fakat o önce yapılacak işin Hz. Ali'yi öldürmek olmasından dolayı önce yanaşmak istememiş; daha sonra İbn Mülcem'in "O Nehrevân'da âbidler ve salihleri öldürmedi mi? İşte biz onun öldürdüğü kardeşlerimize bedel olarak bu işi yapacağız." deyince kabul etmişti.[148]

Suikastçiler kararlaştırdıkları gününün sabahı mescidin kapısında pusu kurmuşlardı. Hz. Ali insanları namaza çağırarak mescidin kapısına kadar geldiği anda Şebib ilk hamleyi yapmış, ama Hz. Ali'nin kendini vücut hareketi ile korumasıyla kılıç kapıya saplanmıştı. Daha sonra İbn Mülcem harekete geçerek, Hz. Ali'yi başından yaralamıştı.[149] Hz. Ali, İbn Mülcem'in kaçacağı sırada orada bulunanlara yakalamalarını istemiş, onlar da onu kaçmadan yakalamışlardı.[150] Verdan ise kaçıp evine sığınmış, akrabalarından birine olup bitenleri anlatmıştı. Akrabası yanından çıkıp evinden getirdiği kılıçla Verdan'ın üzerine yürümüş, ölün-

---

145. Taberî, *Târîh,* V, 144; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 115; Taberanî, *Mu'cem,* I, 98.
146. Taberî, *Târîh,* V, 144; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 115; Taberanî, *Mu'cem,* I, 98.
147. Taberî, *Târîh,* V, 144; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şer*h, VI, 115; Taberanî, *Mu'cem,* I, 98; Muhibbüddîn Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, III, 23.
148. Taberî, *Târîh,* V, 144-145; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 36.
149. Taberî, *Târîh,* V, 145; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 359; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1119; İbn Manzûr, *Muhtasar,* XVIII, 92; Muhibbüddîn Taberî, *Riyâd,* III, 235; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 118; İbn Abdilber, *el-İsti'âb*, III, 1125.
150. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 424; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 118.

ceye kadar kılıçla darbesi vurmuştu.[151] Yine Şebib de kaçıp kurtulmuştu. Onu arkasından takip eden Uveymir, elinden kılıcını almış öldüreceği sırada kalabalık bir yolcu grubunu görünce onu bırakıp kaçmak zorunda kalmıştı. Bu sayede Şebib de kurtulmuştu.[152] İbn A'sem, İbn Mülcem'in, Hz. Ali namazı kıldırırken birinci rekatın ikinci secdesinde kılıç darbesiyle öldürdüğünü zikreder.[153] Diğer rivayetler göz önünde bulundurulduğunda, bunun zayıf bir rivayet olduğunu görmekteyiz.

Hz. Ali yaralı olduğu halde kendisine suikastte bulunan kimseyi katiyen öldürmemelerini, şayet yaşarsa cezası hususunda fikrini beyan edeceğini, ölürse yapılacak şeyin belli olduğunu (kısas) söylemişti.[154] Aynı şekilde ölürse katile müsle yapılmamasını da istemişti.[155]

Hz. Ali yaralı olduğu için sabah namazını Ca'de b. Hubeyre b. Ebî Vehb kıldırmıştı.[156]

Halife Hz. Ali yaralı olarak evine getirilmişti. İbn Mülcem'se elleri bağlı bir şekilde duruyorken, Hz. Ali'nin kızı Ümmü Külsüm ağlayıp İbn Mülcem'e kızmış, "Ey Allah'ın düşmanı! Allah babamı kurtarsın, senin canını alsın." deyince İbn Mülcem kılıcını zehirlediğini, zehrin bir şehrin halkına yetebileceğini söylemişti.[157]

Halife yaralı iken, bir şekilde İbn Cündeb b. Abdillah ona gelerek "Şayet sen ölürsen Hasan'a biat edelim mi?" diye sormuş, o da ne emretmiş ne de nehyetmişti.[158] Bazı tarih kitaplarında, Hz. Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyn'e bazı nasîhatlerde bulunduğu kaydedilmektedir. Aynı şekilde Muhammed b. el-Hanefiyye'ye de kardeşlerine tâbi olma-

---

151. Taberî, *Târîh,* V, 145; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 424-425; Ebu'l-Ferec, *Mekâtilu't-Tâlibiyyîn*, 35.
152. Taberî, *Târîh,* V, 145; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVIII, 92; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1119.
153. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 506.
154. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'*, IV, 232-233; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 359-360; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 507.
155. Taberî, *Târîh,* V, 148; İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 360.
156. Taberî, *Târîh,* V, 145; Muhibbüddîn Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, III, 236; İbn Abdilber, *el-İsti'âb*, III, 1125.
157. el-Müberred, *el-Kâmil*, III; 1119.
158. Taberanî, *Mu'cem,* I, 150; Mes'ûdî, gelen kişinin ismini vermemektedir. *Murûc,* II, 425.

sını vasiyyet etmişti.[159] Yine bütün bu konuşmalardan sonra son sözü kelime-i tevhîd olmuş ve vefat etmişti.[160]

Hasan, Hüseyin ve Abdullah b. Ca'fer cesedi yıkamışlar, kefenlendikten sonra namazı Hasan kıldırmıştı.[161]

Diğer suikastçilerin ikisi de başarılı olamamışlardı. Bürek, Muâviye'yi sabah namazını kıldırırken hançerle kalçasından yaralamıştı. Bürek yakalanınca Ali'nin de öldürüleceğinden bahsetmişti. Muâviye "Keşke bunu yapmasa" dediğinde, "O bunu yapacak, zira onun koruması yoktur." demişti.[162] Bununla, Muâviye'nin korumaları tarafından suikastın engellendiği anlaşılmaktadır.

Muâviye yaralandığında hançerin zehirli olduğunu gören doctor, iyileşebilmesi için yarayı dağlaması veya ilaç içmesi gerektiğini söylemiş, ilacı tercih ederse neslinin kesileceğini de ilave etmişti. Muâviye çocuklarının olduğunu söyleyerek ilacı içmişti.[163] Bürek'in Muâviye tarafından öldürüldüğü rivayetinin yanı sıra elleri ve ayakları kesildikten sonra serbest bırakıldığı; Basra'ya giderek evlendiği ve çocuk sahibi olduğu kaydedilmektedir. Fakat Ziyad b. Ebîhi'nin "Senin çocuğun oluyor da Muâviye'nin olmuyor." diyerek onu öldürdüğü rivayeti de mevcuttur.[164] Diğer suikatçi Amr b. Bekir ise aynı gece Mısır valisi Amr'ı öldürmek için pusu kurmuş, fakat hasta olan Amr mescide gelmeyince onun yerine namaz kıldıran Hârice b. Huzâfe'yi öldürmüş, daha sonra kendisine kısas uygulanmıştı.[165]

Hz. Ali, suikasten iki gün sonra vefat etmişti. Onun vefat ettiği tarih için farklı rivayetler mevcuttur. Bazı kaynaklarda zikredilen 17 Ramazan[166] tesbiti, suikastin kararlaştırıldığı gün için de söz konusu edil-

---

159. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 508; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 425; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şer*h, VI, 120-121.
160. Taberî, *Târîh,* V, 148; İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 509.
161. Taberî, *Târîh,* V, 148; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 213; Taberanî, *Mu'cem,* I, 102; Muhibbüddîn Taberî, *Riyâd*, III, 237.
162. Taberanî, *Mu'cem,* I, 100; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 113.
163. Taberanî, *Mu'cem,* I, 100; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 113.
164. Taberanî, *Mu'cem,* I, 100; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 113.
165. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, VI, 114.
166. İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 37.

miştir. İbn Sa'd, yaralı olarak iki gün yaşadıktan sonra ramazan ayının bitimine 11 gün kala vefat ettiğini kaydetmektedir.[167] Bu da suikast tarihinin 17 Ramazan olduğunu göstermektedir.

Hz. Ali'nin müsle yapılmamasını istediğini görmekteyiz.[168] Fakat bize ulaşan rivayetlerde tavsiyeye uyulmadığı görülmektedir. Bazı rivayetlerde İbn Mülcem'in elleri ve ayaklarının kesildiği, gözlerine kızgın mil çekildiği,[169] kulaklarının ve burnunun kesildiği, dilinin kesilmesinden[170] sonra ise yakıldığı[171] bildirilmiştir. Ateşte yakılmasının gerekçesi olarak Hz. Ali'ye Rasûlullah: "Bir adamı öldüreceğiniz zaman o kimi nasıl öldürmüşse öyle yapın. O adamı da öldürün, sonra yakın." hadisi delil olarak gösterilmektedir.[172] Taberî ise, önce öldürülüp daha sonra da insanların onu hasıra sarıp yaktığını rivayet etmektedir.[173]

İbn Mülcem'e müsle yapılması, halifenin öldürülmesine karşı doğan tepkinin neticesi olabilir. Hz. Ali'nin tavsiyesine rağmen bunun yapılması zayıf bir ihtimaldir. Ancak kontrol dışı bazı şeyler yapılmış olabilir. Ayrıca bazı kaynaklar İbn Mülcem'in sadece öldürüldüğünden bahsetmektedir.[174]

Hz. Ali vefat ettiğinde 62,[175] 63,[176] 64[177] veya 65[178] yaşlarında olduğuna dair değişik rivayetler olsa da Taberî bütün bu rivayetleri verdikten sonra sahih olanın 63 olduğu tesbitini yapmış ve birçok tarihçi de aynı yaşı vermiştir.[179] Doğru olanın da bu olduğu kanaatindeyiz.

---

167. İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 37; Muhibbüddîn Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, III, 237.
168. Taberî, *Târîh,* V, 148; Taberanî, *Mu'cem,* I, 100.
169. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 426; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 39; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar,* 180.
170. İbn Abdirabbih, *el-Ikd*, IV, 36.
171. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 426; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 39; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar,* 180.
172. İbn Kesîr, *Bidâye,* VII, 363.
173. Taberî, *Târîh,* V, 149; Taberanî, *Mu'cem,* I, 50.
174. Ya'kûbî, *Târîh,* II, 214.
175. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 426.
176. İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 38; Ya'kûbî, *Târîh,* II, 213; Taberanî, *Mu'cem,* I, 96.
177. İbn Abdilber, *el-İsti'âb*, III, 1123; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şer*h, VI, 122.
178. İbn Abdilber, *el-İsti'âb*, III, 1122.
179. Taberî, *Târîh,* V, 151; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 358; İbn Yezîd, *Târîhu'l-Hulefâ*, 25.

Hilâfet müddeti ise 4 sene 9 aydır.[180] 21 Ramazan 40/24 Ocak 661'de vefat etmiş olan Hz. Ali'nin nereye defnedildiğine dair rivayetler muhteliftir. Kabrinin Kûfe'de olduğu fakat bilinmediği,[181] Kûfe kasrına veya[182] Kûfe mescidi yakınına defnedildiği ağırlık kazanmaktadır.[183]

180. Taberî, *Târîh,* V; 152; İbn Sa'd, *Tabakât,* III, 38; İbn Habîb, *es-Sîre,* 116; İbn Yezîd, *Târîhu'l-Hulefâ*, 25; İbn Abdilber, *el-İsti'âb*, III, 1122; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 358; Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe*, 100.
181. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 199; Muhibbüddîn Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, III, 236.
182. İbn Abdilber, *el-İsti'âb*, III, 1122; Kalkaşendî, *Meâsîrü'l-İnâfe*, 100; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar,* 180; Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, III, 236; İbn Hacer, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 122.
183. Mes'ûdî, *Murûc,* II, 426; İbn Abdilber, *el-İsti'âb*, III, 1122; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar,* 180; Muhibbüddîn Taberî, *Riyâdü'n-Nâdıra*, III, 237.

SONUÇ

İslâm Tarihi, peygamberler halkasının sonuncusu Hz. Peygamber'le nihai noktaya çıkmıştır. Hz. Peygamber bu dönemde insanları Allah'a davet etmiş ve risalet görevine vefat edinceye kadar devam etmiştir. Diğer dönemlere nisbet edildiğinde bu dönem İslâm'ın ideal örneklerinin en güzel bir şekilde gerçekleştiği zaman dilimidir. Ondan dolayı Asr-ı Saadet olarak adlandırılmıştır. Mekke ve Medîne dönemi olarak tasnif edilen bu dönemde birincisi ikincisine hazırlık olmuştur. Bununla birlikte tarih, siyasî açıdan birinciden çok ikinci dönemle ilgilenmiştir. Çünkü bu dönem İslâm toplumunun bağımsız ve devlet olma özelliğini kazandığı dönemdir. İşte bu yönüyle hem Mekke hem de Medîne kuruluş ve kurumlaşma dönemleridir.

Hz. Peygamber dönemi birlik, dayanışma ve müesseseleşme sınırları içinde tamamlanmıştır. Siyasî hayat ve davranışa hakim olan ruh, o dönem boyunca budur. Hz. Peygamber bu doğrultuda önderlik için en mükemmel örneği gerçekleştirmiştir.

Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkan hilâfet meselesi, siyasî ve dinî lider problemini de gündeme getirmiştir. Benî Sa'îde sakîfesinde Ensâr ve Muhâcirînin seçip daha sonra da mescidde istisnasız herkesin destekledi-

ği yeni halife Hz. Ebû Bekir olmuştu. İslâm tarihinde bu seçimle başlayıp dört halife dönemini kapsayan süreç, gerçek hilâfet zamanıdır. Bu devirde "hilâfet"in üzerinde durduğu temeller, gerçekleştirdiği uygulamalar, İslâma dayalı düzenlemenin temel ilkeleri olarak görülmektedir. Zira bu dönem, ashabın yaşadığı ve birçok uygulamalarının olduğu dönemdir.

Hz. Ebû Bekir gerek Hz. Peygamber'in zamanındaki valileri yerinde tutması ve gerekse Üsâme ordusunu göndermesiyle Hz. Peygamber çizgisinde olduğunu ortaya koymuştu. İrtidat hâdiselerindeki tavrı ve yeni yerlerin fethiyle ilgili uygulamalarıyla da aynı çizgideki görevini vefat edinceye kadar sürdürmüştü.

Hz. Ebû Bekir, İslâm tarihinde ilk uygulama olan veliahtlık meselesini gündeme getirdi. Çünkü o ashabın fikirlerini de alarak Hz. Ömer'i veliaht göstermiş, ashab da buna razı olmuştu.

Hz. Ömer zamanında İslâm devleti birçok yönüyle doruk noktasına ulaştı. Hz. Ömer, yönetimi düzenlemiş, divân teşkilatını kurmuş, valiler denetimini getirmiş, uygulamalarını adalete dayandırmıştır. Hz. Ömer kendinden sonra altı kişilik heyete içlerinden birini seçmesini kararlaştırmıştı. Ashabın seçkinlerinden altı kişilik heyet, Abdurrahman b. Avf başkanlığında kendi aralarında ciddi müzakerelerden sonra Hz. Ali ve Hz. Osman'ın aday olarak kaldığı seçimde Hz. Osman'ı halife seçmişti. Hz. Ali'nin de biat ettiği Hz. Osman'ın ilk yılları, önceki halifeler gibi gerçekleştirilen yeni fetihler, fethedilen yerlerdeki İslâm ruhunun yerleştirilmesi şeklinde geçti. İnsanlar iktisadî yönden son derece bolluk içinde yaşamaya başladı.

Hz. Osman'ın hilâfetinin son altı yılında bazı bölgelerde oluşan muhalefet düşüncesi fitne şeklinde tezahür etti. Özellikle kabile eğilimi -halife Ümeyyeoğulları'nı idarî yapılanma içinde çoğu zaman tercih etmişti- bu fitnelerde önemli rol oynadı. Gerek halifenin idaresinden, gerekse toprakların genişlemesi ile sosyo-ekonomik değişmelerden kaynaklanan problemler isyanı son noktaya getirmişti. Mısır, Basra ve Kûfe'den gelen halife karşıtı insanlar, onu uzun süre muhasara altında tuttuktan sonra onu şehid ettiler. Hz. Ömer de bir köle tarafından şehit edilmişti. Fakat onu şehit eden Mecûsî, İslâm düşmanı birisi idi. Fakat Hz. Osman'ı şehid edenler İslâm toplumunun içinden çıkmış gayri memnun kimselerdi. Medeniyet olarak zirveye çıkmış bir devle-

tin başkanı kendi tebası tarafından makamından indirilmek isteniyor, fakat istedikleri olmayınca onu öldürüyorlardı.

Hz. Ali, fitne ortamının içinde Medînelilerin biatıyla halife olmuştu. O biatın gerçekleştiğine ve hilâfetinin geçerli olduğuna inandığından, topluluk arasında birliği sağlamayı ve karşı çıkanları emri altına almayı doğal olarak ilk iş kabul etti. Medîne'de ona biat etmeyen, karşı çıkan ve bir de çekimser olan bir zümre vardı. Biate etmeye yanaşmayan grup Ümeyyeoğulları idi ve Hz. Osman zamanındaki makam ve mevkiinden edildikleri için halifeye muhalefet ediyordu. Aynı şekilde cahiliye dönemi Benî Hâşim-Benî Ümeyye çekişmesini tekrar diriltiyorlardı. Bir de şûrâ üyesi olan Talha ve Zübeyr'in biatlarından sonra muhalefetine Hz. Âişe gibi birisinin de eklenmesi bir anda halifeyi hiç beklenmedik bir şekilde büyük bir muhalefetle karşı karşıya getirdi. Şam'a Muâviye'nin üzerine gitme hazırlığı içindeyken, Cemel ashabının Basra'daki yaptığı olaylar kendisine ulaşınca oraya yönelmek mecburiyetinde kaldı. Meseleyi kelâmî ve sahabeye saygı boyutunun dışında siyasî olarak değerlendirdiğimizde, Cemel ashabını halifeye isyan eden bir zümre olarak görmekteyiz.

Diğer yandan insanların arasını ıslah düşüncesiyle Mekke'den kalkıp Basra'ya gitmenin izahı nasıl yapılabilir? Halifeye karşı, eğer hatası varsa girişilecek hangi seviyede olursa olsun müdahale Medîne'de olmalı değil miydi? Muhalifler müzakere yolunu seçip Medîne'ye değil de niçin kilometrelerce yolu katedip Basra'ya gitmişlerdi? Kişisel uyumsuzluklara kabilecilik hasedi de eklenince Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'e her türlü imkân sağlayan Ümeyyeoğulları bu işin sorumlusu durumundaydılar.

Aşere-i Mübeşşere'den olan sahabe birbirine karşı iki grup oluşturmuş ve çıkan çarpışmada on bin kişi ölmüştü. Ehli Sünnet kelamcıları yorum yaparken en ılımlı yaklaşımı sergilemişler; bir bakıma siyasî yönden mantıkî çözümü olmayan bir hâdiseyi, vicdanî ve dinî saygı platformunda değerlendirme yolunu seçmişlerdir. Bütün bunlarla birlikte Cemel'in vukuu, insanın hata edebilecek bir varlık olduğu gerçeğini bizlere göstermektedir.

İç kargaşa bununla bitmemiş, halifenin önünde aşılması güç büyük bir engel duruyordu. Şam'da yirmi sene valilik yapan Muâviye merkezden uzak ikinci bir halife edasında yerini sağlamlaştırmış, değişik

fırsatları kollayarak halife olma yollarına başvurmuştu. Hz. Ali'ye her seferinde biatı reddederken kendinde hissettiği gücün şüphesiz ki etkisi bir hayli fazla idi. Yanında disiplinli ve savaş tecrübesi bir hayli fazla olan Suriye ordusuyla birlikte, Amr b. el-Âs gibi sahabenin dahisini Mısır'ı vadetmesiyle yanında tutması onun siyasî dehasının göstergesidir. O, Hz. Ali'nin üzerine gelmesi ve savaşması için adeta her şeyi yapmış, harbi hedeflediği şeylere ulaşması için bir vesile olarak görmüştü. Bu yüzden halifenin ordusuna sayıca denk, ama birçok yönüyle onunkinden üstün özelliklere sahip askerlerinin başında bizzat kendisi Sıffîn'de Hz. Ali'ye karşı savaşmıştı. Muâviye, "Savaş hiledir" ölçüsüyle hareket ederek yenilmek üzereyken, Amr b. el-Âs'ın tavsiyesiyle mızraklara Kur'ân sayfalarını taktırarak Hz. Ali'nin ordusunu durdurmayı başarmıştı. Bu hal, halifenin durumunu sarsması için yeterli olmuştu. Sıffîn'de alınan hakeme gitme kararı tamamıyla harpte gerçekleştirilemeyen zaferi masada kazanma planının bir parçasıydı.

Bir sene sonra gerçekleşen hakem müzakereleri, Muâviye'yi bulunduğu konumda daha da güçlendirmiş, hakemlerin müzakeresinin de istediği gibi neticelenmesi hususunda Amr b. el-Âs'la tam bir uyum içinde olmuştu. Ebû Mûsâ ise Hz. Ali'ye karşı geldiği için zaten Kûfe valiliğinden azledilmiş, kendi köşesinde iken daha sonraları Hâricîleri oluşturacak kimselerin ısrarı ile halifenin temsilcisi olarak hakem seçilmişti. Sonuç olarak hakemlerin mükazeresi Amr b. el-Âs'ın siyasî zekâsıyla bütün işleri tam bir çıkmaza sokmuştu.

Hz. Ali, neticeye ulaşacakken hileye aldanmak sûretiyle onu hakeme zorlayan bedevî ve kırgın kabilelerin tepkisi sadece Sıffîn'de kalmamıştı. Kûfe'ye dönerlerken Hz. Ali ve taraftarlarıyla ile tartışan bu zümre, şehre girmeden halifeye muhalefet ederek ayrılmıştı. Hz. Ali'nin Sıffîn'de verdiği zayiatı hesaba kattığımızda on iki bin kişilik Hâricîler, küçümsenecek bir rakam değildi. Muâviye'nin Hz. Ali'ye isyanı neticesi muvaffakiyeti de onları cesaretlendirmiş, şehir kültüründen ve İslâmın ruhundan uzak bu kimseler, tipik bedevî isyanları özelliğinde küçük çapta halifeye başkaldırmışlardı. Nehrevân'da gerçekleşen ilk karşılaşma Hz. Ali'nin galibiyeti ile neticelenmesine rağmen davalarından asla vazgeçmemişlerdi. Halifenin bir yandan Muâviye ile uğraşırken, diğer yandan kendi bulunduğu ve hakimiyeti altındaki isyancılarla başa çıkması bir hayli zor olduğu için, bu hal her iki muhalifi de cesaretlendiriyordu.

Muâviye, Sıffîn ve Tahkim'den sonra halife vefat edinceye kadar onun hakimiyetindeki yerlere yıpratma politikası çerçevesinde birçok siyasî ve askerî girişimlerde bulunmuştu. İlk olarak Mısır'ı Amr'a vaad ettiğinden dolayı onunla beraber giriştiği siyasî manevralara yine onun emrinde gönderdiği askerlerle halifenin valisi Muhammed b. Ebî Bekr'i öldürmesi şeklinde gelişen hâdiseler, Muâviye'nin valisi olarak Amr'ın Mısır'a hakim olmasıyla neticelenmişti. Diğer yandan Irak ve Cezîre'ye düzenlediği vurkaç taktiği, halifenin problemlerine yenilerini eklemişti. Ayrıca Hicaz ve Yemen'e düzenlediği seferlerle Mekke, Medîne ve Yemen valilerini yerinden etmiş, bir seneye yakın kendi adına o şehirleri idare etmişti.

Halifenin en güvendiği Abdullah b. Abbâs'la arasının açılması, Basra valiliğini bırakıp Mekke'ye gitmesine sebebiyet vermişti. Diğer yeğenleri Kusem ve Ubeydullah'ın da Büsr'ün giriştiği katliamlardan kurtulmak için kaçıp Kûfe'ye gelmeleri, Mekke ve Yemen'in halife adına başsız kalmasına sebep olmuştu.

Hâricîlerden İbn Mülcem tarafından suikast neticesi şehid edilen Hz. Ali, beş senelik hilâfeti süresince tamamıyla iç kargaşalarla geçen bu dönemde, problemlerin çözümünde başarılı olmak için gayret sarfetmişti.

Hz. Osman döneminden başlayarak, Hz. Ali'nin katledilmesine kadar gelişen olaylar, kavmiyetçi vasfı ağır basan bir devletin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Hz. Ali'den sonra çok kısa süreli ve kısmî olarak İslâm devletinin başına geçen oğlu Hasan, kendisi bu görevi bırakmıştı. Böylece Hz. Ali'nin devamı için uğraş verdiği hilâfet, kabilecilik anlayışına sahip Ümeyyeoğulları'nın devlet idaresini ele geçirmesiyle saltanat modeline dönüşmüştü.

Netice olarak; Hz. Ali şahsiyet itibariyle üstünlüğü kabul edilmiş olmakla birlikte, döneminin içinde bulunduğu siyasî çalkantıların çok fazla olması itibariyle şanssız bir zamanda halife olmuştu. Bu bakımdan, siyasî yönünü her seviyede ortaya koyma fırsatını bulamamıştır. Biz onun, İslâm toplumunun içinde bulunduğu fitneden kurtulma adına yapılabilecek siyasî eylemleri en güzel ve başarı ile yapan bir halife olduğu inancını taşımaktayız.

BİBLİYOGRAFYA

ABBÂDÎ, Abdulhamid, *ed-Devletü'l-İslâmiyye,* Kahire Tarihsiz.

ABDÜRREZZÂK, Ebû Bekr Abdürrezzak b. Hemmâm es-San'anî (211/846), *el-Musannef*, I-XI, Beyrut 1970-72.

ABDULHÂDÎ, Ebû Seri' Muhammed, *İhtilâfu's-Sahâbe,* Kahire, Tarihsiz.

ABDÜLHÂLIK, Seyyid Ebû Rabiye, *Amr b. el-Âs,* Kahire, 1988.

ADEVÎ, İbrahim Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, Kahire, Tarihsiz.

AFGANÎ, Sa'îd, *Âişe ve's-Siyâse,* Beyrut 1971.

AHMED CELÎ, Ahmed Muhammed, *Dirâsâtü ani'l-Firâkı fî Târîhi'l-Müslimîn (el-Havâric ve'ş-Şî'a*), Riyad 1988.

AHMED EMİN, *Duha'l-İslâm,* I-III, Kahire, 1964.

———, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire, 1965

AHMED B. HANBEL (241/855), *Kitâbu Fedâili's-Sahâbe*, I-II, Kahire, Tarihsiz.

———, *el-Müsned*, I-VI, Beyrut, Tarihsiz.

AHMED, Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1979.

AHMED, Ramazan Ahmed, *el-Hilâfetü fi'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Cidde, 1983.

AHMED, Mustafa Ebû Dayf, *Dirâsâtü fî Târîhi'l-Arab*, İskenderiye, 1982.

AKBULUT, Ahmed, *Sahabe Devri Siyâsi Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.

AKİL, Nebih, *Hilâfetü Benî Ümeyye*, Beyrut, 1983.

AKKAD, Abbâs Mahmud, *el-Abkariyyâtü'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1986.

———, *İmâm Ali*, Beyrut, 1974.

———, *es-Sıddîka binti's-Sıddîk*, Beyrut, 1986.

———, *Osman b. Affan*, Beyrut, 1986.

———, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, Beyrut, 1986.

AKYÜZ, Vecdi,

———, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991.

ALEVANÎ, Câbir,

———, *İslâm'da İhtilâf Usulü*, (Ter: Abdülhalim Ural), İstanbul, 1991

ALGÜL, Hüseyin, "Ficar", *T.D.V.İ.A*, XII.

———, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1995.

ALİ AİD, Nasır b., *Akîdetü Ehli's-Sünneti ve'l-Cema'a*, Riyad, 1995.

AMMÂRA, Muhammed, *Ma'reketü'l-İslâm ve Usûlül-Hükm*, Kahire, 1989.

ASKALÂNÎ, İbn Hacer Şihâbüddîn (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Beyrut, 1968.

ASKERÎ, Seyyid Murtaza, *Abdullah b. Sebe' ve Esâtiru Uhrâ,* I-II, Beyrut, 1983.

———, *Ümmü'l-Mü'minîn Âişe*, Beyrut, 1994.

ASELÎ, Bessam, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, Beyrut, 1986.

AVVA, Muhammed Selim, *fi'n-Nizâmi's-Siyasî li Devleti'l-İslâmiyye,* Kahire, 1983.

AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara, 1990.

AYKAÇ, Mehmet, "Fâtıma binti Esed", *T.D.V.İ.A.*, XII, 225.

AYRİBÎ, İsmail, *Mu'cemü'l-Firâk ve'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Beyza, 1993.

BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdülkadir b. Tahir et-Temîmî (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Firâk*, (Thk. Abdulhamid Muhiddin), Kahire, Tarihsiz.

BAKIR, Abdülhâlık, *Hazreti Ali*, Ankara, 1991.

BAKURA, Ahmed Hasan, *İmâmü'l-Eimme*, Kahire, Tarihsiz.

BEHNESAVÎ, Ali Salim, *el-Hilâfetü ve'l-Hulefâü'r-Râşidîn beyne'ş-Şûrâ ve'd-Demokratiyye,* Kahire, 1991.

BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib (403/1013), *et-Temhîd fi'r-Red ale'l- Mülhideti'l-Muattıla,* (Thk: M. Hudayri-Ebû Reyde), Kahire, 1947.

BEKRÎ, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz Endelüsî, *Mu'cemü Mesta'cem,* I, II, Beyrut, Tarihsiz.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf, I,* (Thk: Muhammed Hamidullah), Kahire, 1959; *Ensâbü'l-Eşrâf, II,* (Thk: Muhammed Bakır), Beyrut, 1974.

———, *Futûhu'l-Buldân,* (Thk. M. Rıdvan), Beyrut, 1978.

BEYHAKÎ, İbrahim, *el-Mehâsin ve'l-Mesâvi,* Beyrut, 1988.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İ'tikadları,* İstanbul 1948.

BROCKELMAN, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,* (Terc. N. Çağatay), Ankara, 1964.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, (256/870), *Târîhu's-Sağîr,* (Thk: Mahmud İbrahim Zayed), Kahire, 1977.

BUHL, Fr. "Sıffîn", *İ. A.*, X, 551-554.

BÛTÎ, Ramazan, *Fıkhu's-Sîre*, (Ter. Ali Nar-Orhan Aktepe), İstanbul, 1984.

CAHEN, Claude, *İslâmiyet*, (Terc: Esat Nermi Erandor), Ankara, 1990.

CAİYT, Hâşim, *el-Fitne*, Beyrut, 1993.

CANAN, İbrahim, *İslâm Işığında Anarşi*, İstanbul, 1984.

CEHŞİYARÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus, el-, (331/942), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (Thk. Mustafa Sekka), Kahire, 1980

CEVDET, Ahmed, *Kısâs-ı Enbiyâ*, I-X, İstanbul, 1972.

ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1993.

———, *İslâm Dönemindeki Arab Tarihi*, Ankara, 1982.

———, "Zübeyr b. Avvam", *İ.A.,* XIII, 630-634.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Asabiyet", *T.D.V.İ.A.* III, *"Fitne"*, T.D.V.İ.A., XIII, 156-159.

ÇELİK, Ali, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Fitne*, İzmir 1996.

DEMİRCAN, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri,* İstanbul, 1996.

———, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, İstanbul, 1996

———, *Gadîr-i Hum Olayı*, İstanbul, 1996.

DERVEZE, Muhammed İzzet, *Târîhu'l-Arab fi'l-İslâm tahte Ra'yeti'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, Sayda Tarihsiz.

DEYB, Abdülaziz, *ez-Zübeyr b. Avvâm es-Serve ve's-Sevre*, Katar, 1984.

DIMYATÎ, Ebû Muhammed Abdülmü'min b. Halef b. Ebî'l-Hasen (705/1306), *Kitâbu Nisâi Rasûlillah ve Evlâdihi,* (Thk: Dr. Fehmi Sad), Beyrut, 1989.

DİNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl,* Beyrut, Tarihsiz.

DİYARBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (983/1575), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, I-II., Beyrut, 1960.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as b. Sicistânî el-Ezdî (275/888), *Sünen,* (Kemal Yusuf), I-III, Beyrut, 1988.

EBÛ'L-FİDA, İmâdüddîn İsmail (732/1332), *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, (Thk: Ahmed Refet Bedra), Kahire, 1970.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye,* Kahire, Tarihsiz.

EHMUZUN, Muhammed, *Tahkîku Mevâkıfi's-Sahâbe fi'l-Fitne*, I-II, Riyad, 1994.

EMİN, Şerif Yahya, *Mu'cemü'l-Firâki'l-İslâmiyye,* Beyrut, 1986.

ESAD, Mahmud, *Târîh-i Dîn-i İslâm*, İstanbul, 1990.

EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musâllîn* (Thk. R. Helmut), Wiesbaden, 1963.

FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,* İstanbul, 1989.

———, *Hâlid b. Velîd,* İstanbul, 1992.

———, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı,* Ankara, 1982,

———, "Âişe", *T.D.V.İ.A*, II,

———, "Bedevî", *T.D.V.İ.A*, V

———, "Câhiliyye", *T.D.V.İ.A*,VII

———, "Ebû Bekir", *T.D.V.İ.A*, X

FAZLURRAHMAN, *İslâm*, (Trc: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), İstanbul, 1993.

FESEVÎ, Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân (277/890),

———, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh* (Thk: Ekrem Ziya Ömeri), Medîne, H. 1410.

FIĞLALI, Ethem Ruhi,

———, "Abdullah b. Vehb", *T.D.V.İ.A*, I.

———, "Ali b. Ebî Tâlib", *T.D.V.İ.A*, II.

———, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri,* Ankara, 1993.

———, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fıkralara Ayrılışı", *A.Ü.İ.F.D.*, XXII, 244-275.

———, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Doktora Tezi), Ankara, 1983.

———, *İmam Ali*, Ankara, 1996.

———, *Türkiyede Alevîlik -Bektaşîlik*, İstanbul, 1994.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn, (Terc: Ahmed Serdaroğlu)*, I-IV, İstanbul, 1975.

GİBB, H.A.R., "İslâmiyetin ilk Devirlerinde Hükümet Müessesesinin Tekâmülü", (Ter. H. G. Yurdaydın), *A.Ü.İ.F.D*, I-IV, 205.

———, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* (Terc: Heyet), İstanbul, 1991.

GOLDZIHER, Ignaz, *el-Akîde ve'ş-Şerîa fi'l-İslâm,* (Arapça Trc: M. Yusuf-H. Ali Abdülkadir), Beyrut, 1946.

GÖLPINARLI, Abdülkadir, *Mü'minlerin Emiri Hz Ali*, İstanbul, 1993.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslâm Tarihi,* İstanbul 1341.

HABEŞ, Rufeyde, *Âişe bint Ebî Bekri's-Sıddîk,* Şam, 1990.

HADİSİ, Nezzar Abdullatif, *el-Ümme ve'd-Devletü fî Siyâseti'n-Nebevi ve'l-Hulefâ'ir-Râşidîn,* Bağdat, 1987.

HALİLÜZZEYN, Muhammed, *Târîhu'l-Firâki'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1985.

HAMİD, Sa'd Zalul Abdülaziz, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, 1987.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi,* (Çev: Prof. Dr. Salih Tuğ), İstanbul 1980.

———, *İslâm'a Giriş*, Ankara, Tarihsiz

HAMMÂDE, Muhammed Mahir, *el-Mesâdirü'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe,* Beyrut, 1986.

HAMMAŞ, Necdet, *eş-Şam fî Sadri'l-İslâm*, Şam, 1987.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 1993.

HASAN, İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm,* I-IV, Beyrut, 1991.

HATİB, Abdülkerim, *el-Hilâfetü ve'l-İmâme Diyâneten ve Siyâseten*, Beyrut, 1975.

HATİPOĞLU, Mehmet, "İslâmda İlk Siyasî Kavmiyetçilik Halifeliğin Kureyşîliği", *A.Ü.İ.F.D.*, XXVI, 1983.

HALİFE b. HAYYÂT (240-854), *Kitâbu't-Tabakât,* (Thk. Süheyl Zekkar), I-II, Şam, 1966.

———, *Târîh,* (Thk: Ekrem Ziya Ömeri), Riyad, 1985.

HEYKEL, Muhammed Hüseyin, *es-Sıddık Ebû Bekr*, Kahire, 1986.

HİTTİ, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* (Terc: Salih Tuğ), I-II, İstanbul, 1995.

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1995.

———, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara, 1991

———, "İtikadi İslâm Mezheblerinin Doğuşuna İçtimai Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *A.Ü.İ.F.D.*, XVI, 653-680

———, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *A.Ü. İ.F. D.*, XXVII.

HUART, "Ali b. Ebî Tâlib", *İ.A.* I, 306-310.

HUDARÎ, Muhammed, b. Afifî, *Muhâdaratü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye,* I-II, Beyrut, Tarihsiz.

HUREYS, Ali, *Câmi'u'l-Firâki'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye,* Beyrut, 1992.

HÜSEYİN, Taha, *el-Fitnetü'l-Kübra*, II, Mısır, Tarihsiz.

IŞ, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Emevîyye*, Şam, 1985.

İBN ABDİLBER, Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb,* I-IV, Kahire, Tarihsiz.

İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327-939), *Kitâbu'l-Ikdi'l-Ferîd*, I-VII, Kahire, 1962.

———, *Ahbârü'n-Nisâ' fî Ikdi'l-Ferîd*, (Neşr. Abdî Muhenne-Semir Cabir), Beyrut, 1990.

İBN ASÂKİR, Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr, *Kitâbu'l-Erbaîn fî Menâkibi Ümmehâti'l-Mü'minîn,* Şam, 1986.

İBN A'SEM, Ahmed b. A'sem el-Kufi (314-926), *el-Futûh*, (Thk: Süheyl Zekkar), I-III, Kahire, 1992.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem* (Thk: M. A. Ata), I-XVI, Beyrut, 1992.

———, *Târîhu Ömer b. Hattâb*, Beyrut, 1985.

İBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Bekr,

———, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım,* (Thk:Muhibbüddîn Hatip), Kahire 1399 h.

İBN EBİ BEKR, Muhammed b. Yahya, *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli Şehid Osman,* (Thk. M. Yusuf), Doha, 1985

İBN EBİ'L-HADÎD, Abdülhamid Hibbetüllah b. Muhammed b. Hüseyin (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğa,* (Thk: M. Ebülfazl İbrahim), I-XX, 1965.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddîn Ebî'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XIII, Beyrut, 1979

———, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe,* (Thk: M. İbrahim-M. Ahmet), I-VII, Kahire, 1970.

İBN HABÎB, Abdülmalik (238/853), *Kitâbu't-Târîh,* (Thk. Jorge Aguade), Madrid, 1991.

İBN HACER, Şihâbüddîn Ebulfazl Ahmed b. Ali (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Beyrut, 1968.

———, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, I-IV, Bağdat, 1909.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Abdurrahman(808/1405), *Mukaddime,* (Terc: Zakir Kadri Ugan), I-II, İstanbul, 1989.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân,* (Thk: Hasan Abbâs), Beyrut, Tarihsiz.

İBN HAZM, Ebî Muhammed Ali b. Ahmed (456-1064), *Cevâmi'u's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Beyrut, 1983.

———, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl*, Mısır, 1321.

———, *Resâilü İbn Hazm,* (Thk: İhsan Abbâs), I-IV, Beyrut, 1987

İBN HIBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hatim (354/965), *Kitâbu's-Sikât*, I-II, Haydarabad, 1973.

———, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâri'l-Hulefâ,* Beyrut, 1987.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Himyerî (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* (Thk: M. Sekka-İ. Ebyarî-.A. Şelebî), I-II, Beyrut, Tarihsiz.

İBN HURDAZBİH, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (300/913), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Leiden, 1889.*

İBN HÜSEYİN, Şerif Rady Muhammed (406/1015), *Nehcü'l-Belâğa,* (Trc: Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul, Tarihsiz.

İBN İSHAK, Muhammed (151/768), *Sîretü İbn İshâk,* (Thk: Muhammed Hamidullah), Konya, 1981.

İBN KESÎR, İmâdüddîn Ebu'l-Fida İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut, 1981

———, *Muhtasar Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri,* (Terc: Bekir Karlığa), İstanbul, 1990.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276-889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Beyrut, Tarihsiz.

———, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (Thk: Taha Muhammed), Kahire, 1967.

———, *el-Me'ârif,* (Thk. Servet Ukkaşe), Beyrut, 1981.

İBN MANZÛR, Cemaleddîn Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem (711/1311), *Muhtasaru Târîhi Dimeşk li'bni Asâkir,* I-XXII, Beyrut, Tarihsiz.

İBN RASÛL, Eşref Ömer b. Yusuf, *Tarfetü'l-Ashâb fî Ma'rifeti'l-Ensâb,* Beyrut, 1992.

İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed (230/884), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut, 1968.

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer (262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, (Thk: F. Muhammed Şeltüt), I-IV, Cidde 1973.

İBN TAĞRİBERDÎ, Cemaleddîn Ebu'l-Mehâsîn Yûsuf (874/1469), *en-Nucûmü'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire, 1929.

İBN TEYMİYYE, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim (728/1263), *el-Münteka min Minhâci'l-İtidal*, (Thk. Abdullah Şemseddin), Şam, 1954.

İBN TİKTAKA, Muhammed b. Ali b. Tabataba (709-1309), *el-Fahri fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l İslâmiyye*, Beyrut, Tarihsiz.

İBN YEZÎD, Ebî Abdillah Muhammed, *Târîhu'l-Hulefâ,* (Thk: Muhammed Muti Hafız), Beyrut, 1989.

İBRAHİM HASAN, Ali, *Nisâ' lehünne fi't-Târîhi'l-İslâmi Nâsîb,* Kahire, 1981.

İBYARÎ, İbrahim, *Muâviye er-Racul ellezî Enşe'e Devle*, Mısır, Tarihsiz.

İLHAN, Avni, *Mehdîlik*, İstanbul, 1993.

İMÂMÜDDÎN, S. Muhammed, *Endülüs Siyasî Tarihi*, Ankara.

İRFAN, Abdülhamid, *Dirâsât fi'l-Firâki ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1980.

İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356-967), *Mekâtilu't-Tâlibiyyîn,* (Thk. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut, 1946.

————, *Ahbâru'n-Nisâ' fî Kitâbi'l-Eğânî*, Beyrut, 1988.

————, *Kitâbu'l-Eğânî*, (Thk. A. Kerim İbrahim), I-XXIV, Beyrut, 1927.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk b. İbrahim b. Muhammed b. el-Fârisî (IV-X. asır), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,* (Thk: M. J. de Georje), Leiden, 1967.

KAFİYECİ, Muhiddin, *el-Muhtasar fî İlmi't-Târîh,* (Tah: Muhammed Kemalettin), Beyrut, 1990.

KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdillah (821/1418), *Me'âsirü'l-İnafe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, (Thk. A. Settar Ahmed), I-III, Beyrut 1980.

KANDEMİR,Yaşar, "Fatıma", *T.D.V.İ.A.*, XII.

KAPAR, M. A., "Eyyâmü'l-Arab", *T.D.V.İ.A.*, XII, 14 -16.

KAZICI, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi,* İstanbul, 1991.

KAZVİNÎ, Zekeriyya Muhammed b. Mahmud (682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, Tarihsiz.

KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Âlemü'l-İslâmî*, I-II, Şam, 1984.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I-II, (Trc: Ahmet Özel), İstanbul, 1990

KILAVUZ, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul, 1994.

KİRMÂNÎ, Ahmed b. Yûsuf b. Ahmed b. Sinan (1019/1610), *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel*, I-III, Beyrut, 1992.

KİTAPÇI, Zekeriyya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul, 1991.

KOÇYİĞİT, Talat, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1988.

KUTLUAY, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheblerin Doğuşu*, Ankara, 1959.

———, *Tarihte ve Günümüzde Mezhebler Tarihi*, Ankara, 1968.

———, *İslâm Mezhebler Tarihi*, Ankara, 1958.

KUTUB, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, (Trc. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1986.

LAMMENS, H., "Muâviye b. Ebî Süfyân", *İ.A*, VIII, 438-444.

MACİD, Abdülmun'im, *et-Târîhu's-Siyasî li Devleti'l-Arabiyye*, I-II, Kahire, 1982.

MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tahir (355/954), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, Bağdat, 1908.

MAKDİSÎ, Şemseddin Ebû Muhammed (388/988), *Kitâbu'r-Rik'a ve'l-Bük'a* (Thk. Mes'ûd Abdülhamid, Muhammed Sadi), Beyrut.

———, *en-Nehyü an Sebbi'l-Ashâb*, Beyrut, 1992.

MAKRİZÎ, Takiyyüddîn Ahmed b. Ali (845/1444), *Kitâbu'l-Hıtat*, I-II, Bulak, 1853.

———, *Kitâbu'n-Niza' ve't-Tahâsum fî ma beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, (Terc: İbrahim Sarıçam), Ankara, 1993.

———, *ez-Zehebü'l-Mesbuk*, (Thk: Cemaleddin Şibal), Kahire, 1955.

MÂLİK B. ENES (179/795), *Muvatta'*, Tarihsiz.

MA'RÛF, Naif Mahmud, *el-Havâric fî Asri'l-Emevî*, Beyrut, 1977.

MES'ÛDÎ, Ebu'l Hasen Ali b. Hüseyn b. Ali (346/957), *İsbâtü'l-Vâsîyye li İmam Ali b. Ebî Tâlib*, Beyrut, 1988.

———, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, (Thk: M. M. Abdulhamid), I-IV, Beyrut, 1987.

MEŞKÛR, Muhammed Cevad, *Mevsuâtü'l-Firâki'l-İslâmiyye*,

MAVSİLÎ, Yâsîn Hatibi'l-Umri b. Hayrullah, *er-Ravhatü'l-Feyhâ fî Tevârihi'n-Nisâ'*, (Tah: İmad Ali Hamza), 1987.

MEVDÛDÎ, Ebûl A'lâ, *Hilâfet ve Saltanat,* (Terc.: Ali Genceli), İstanbul, Tarihsiz.

———, *İslâm'da Siyasî Sistem,* (Trc: Ahmet Seçkin), İstanbul, 1994.

MEYDANÎ, Abdurrahman, *Tarih Boyunca Yahudi Oyunları,* (Trc: Enver Güvenç), İsttanbul, 1993.

MEZRUA', Mahmud Muhammed, *Târîhu'l-Firâki'l-İslâmiyye,* Kahire, 1991.

MİNKARÎ, Nasr b. Muzahim (212/827), *Vak'atü's-Sıffîn* (Thk: Abdususelam Muhammed Harun), Kahire, 1981.

MUHAMÎ, Hamed Muhammed Samed, *Nizâmü'l-Hukm fî Ahdi'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, Beyrut, 1994.

MÛSÂ, Muhammed Yusuf, *Nizâmu'l-Hukm fi'l-İslâm*, Kahire, 1988.

MUSEVÎ, Abbâs Ali, *el-İmam Ali*, Beyrut, 1983.

MUSTAFA, Abdulhâlık Nevin, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet,* (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1990.

MUSTAFA, Hasan, *el-Hakâik fî Târîhi'l-İslâm*, Kum, 1410.

MÜBERRED, Ebîl Abbâs Muhammed b. Yezîd, el- (285/898), *el-Kâmil fî Luğati ve'l-Edebi ve'n-Nahvi ve't-Tasrif,* (Thk: M. Ahmet Dali), I-IV, Beyrut, 1986.

MÜFİD, Ebî Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Ukberî, *el-Cemelü ve Nusrati li Seyyidi İfrâti fî Harbi'l-Basra,* (Thk. Ali Mir Şerefi), Beyrut, 1993.

———, *el-İfsah fî İmâmeti Emîri'l-Mü'minîn,* Kum, 1991.

MÜNECCİD, Selahaddin, *Mu'cemü Benî Ümeyye*, Beyrut, 1980.

NADİR, Elbir Nasrî, *Firâku'l-İslâmiyye Siyâseten ve Kelâmiyyeten*, Beyrut, 1958.

NECCÂR, Âmir, *el-Havâric Akideten ve Fikreten ve Felsefeten*, Kahire, 1990.

NEDVÎ, Ebûl-Hasen, *Hz. Ali el-Murtaza,* (Terc: Yusuf Karaca), İstanbul, 1995.

NEDVÎ, Şah Muinuddin Ahmed Ensârî, *Asr-ı Saadet,* (Ter. Ali Genceli), İstanbul, 1967.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (303/905), *Hadislerle Hz. Ali,* (Terc: Naim Erdoğan), İstanbul, 1956.

NESEFÎ, Ebû Mu'în Meymûn b. Muhammed (508/1115), *Tabsırâtü'l-Edille,* (Thk. Claude Salame), I-II, Şam, 1993.

NEVBAHTÎ, Ebî Muhammed Hasan b. Mûsâ, *Firâku'ş-Şî'a,* (Thk: Muhammed Sadık), Necef, 1936.

NU'MÂNÎ, Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi,* (Ter: Talip Yaşar Alp), İstanbul 1979.

NURSÎ, Sa'îd, *Mektûbât,* İstanbul, 1986.

ONAT, Hasan, *Emevîler Devri Şî'î Hareketleri,* (Doktora tezi), Ankara, 1986.

ÖZAYDIN, "İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadî Hayat" *T.D.V.İ.A.*, III, 321-324.

PEZDEVÎ, Ebû Yusr Muhammed, *Ehli Sünnet Akâidi,* (Trc:Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1988

RAHMAN, H.U, *İslâm Tarihi Kronolijisi,* (Trc: Abidin Büyükelge), İstanbul, 1995.

RÂZÎ, Fahreddin, *İ'tikâdâtü Firâki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Beyrut, 1982.

RAYYİS, Muhammed Ziyaeddin, *İslâm Siyasî Düşünce Tarihi,* (Trc. İbrahim Sarmış), İstanbul, 1995.

RIZA, Muhammed, *el-İmam Ali b. Ebî Tâlib*, Beyrut, Tarihsiz.

SADIK, Hasan, *Cüzürü'l-Fitneti fi'l-Firâkı'l-İslâmiyye*, Kahire, 1991.

SAFÎ, Lüey, *Akîde ve's-Siyâse,* Herndon, 1996.

SALİM, Abdulaziz, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Kahire, Tarihsiz.

———, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, İskenderiye, Tarihsiz.

———, *Târîhu's-Siyâsî ve'l-Hadara li Devleti'l-Arabiyye,* Beyrut, Tarihsiz.

———, *Mushafü Osmân b. Affân*, İskenderiye, Tarihsiz.

SALİM, Muhammed Aziz Nazmi, *el-Fikrü's-Siyâsî ve'l-Hükm fi'l-İslâm*, İskenderiyye, Tarihsiz

SARICA, Murat, *100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1987.

SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Ebû Bekir*, Ankara, 1996.

———, *Emevî-Hâşimî Mücadelesi,* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1991.

SAVAŞ, Rıza, *"İslâmdan Önce Hicaz Bölgesindeki Araplarda Tarih"*, *D.U.İ.F.D*, VII.

————, *Hz. Muhammed Döneminde Kadın*, İstanbul, Tarihsiz.

————, *Râşid Halifeler Döneminde Kadın*, İstanbul, 1996.

SEKKA, Ahmed, *el-Havâric ve'l-Harûriyyûn*, Kahire, 1980.

SEKAKİNÎ, Vedat, *Ümmehâtü'l-Mü'minîn,* Şam, 1986.

SELİGSON, M. "Âişe bint Ebî Bekr", *İ.A.*, I, 229-230.

SEYF B. ÖMER (200/805), *el-Fitnetü ve Vak'ati'l-Cemel*, Beyrut, 1986.

SOFUOĞLU, Cemal, "Gadîr-i Hum Meselesi", *A.Ü.İ.F.D.*, XXVI.

SUYÛTÎ, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ* (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid) Kahire 1969.

ŞAHİN, Abdus Sabur, *Ümmühâtü'l-Mü'minîn, Kahire,* 1991.

ŞAKİR, Mahmud, *Dört Halife,* (Terc. Faik Aydın), İstanbul, 1994.

————, *Târîhu'l-İslâmi*, Beyrut, 1991.

ŞEHRAŞUB, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (588/1192), *Menâkıbu Ali b. Ebî Tâlib,* I-IV, Beyrut, 1985.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed Abdulkerim b. Ebî Bekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl,* (Thk: Abdulaziz Muhammed Veki), Kahire, 1968.

ŞEK'A, Mustafa, *İslâm bilâ Mezâhib,* Kahire, 1987.

ŞELEBÎ, Ahmed, *Mevsûatü Târîhi'l-İslâmi,* I-IX, Kahire, 1983.

ŞELEBÎ, Mahmud, *Hayatü İmam Ali*, Beyrut, 1983.

ŞENNAVÎ, Abdülaziz, *Nisâü's-Sahâbe*, Kahire, Tarihsiz.

ŞERİF, İzzet, *Usûlü'l-İdâreti ve't-Tanzîm fî Devleti'l-İslâmi'l-Ûlâ*, Kahire, 1990.

ŞERİF, Muhammed Bedîî, *es-Sıra' Beyne'l-Mevâlî ve'l-Arab,* Kahire, 1954.

ŞEYBE, Abdulkadir, *Çağdaş Dünya Mezhebleri* (Trc. Osman Cilacı), Konya, 1986.

ŞURRAB, *el-Medînetü'l-Münevvere fî Fecri'l-İslâm ve'l Asri'r-Râşidîn*, Beyrut, 1994.

TABÂTABÂÎ, Muhammed Hüseyn, *Nazariyyetü's-Siyâseti ve'l-Hükm fi'l-İslâm,* Beyrut 1982.

TABERÂNÎ, Ebi'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr,* (Thk. Hamdi Abdulmecid Selefi), I-XXV, Beyrut, Tarihsiz.

TABERÎ, İbn Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (Thk: Muhammed Ebûl Fazl), I-XI, Beyrut.

TABERÎ, Muhibbüddin Ebû Ca'fer Ahmed b. (694/1295), *Kitâbu'r-Riyâdi'n-Nâdıra fî Menâkıbi Aşera,* Beyrut, 1983.

TAFTAZÂNÎ, Ebu'l-Vefa, *Kelâm İlminin Bellibaşlı Meseleleri,* (Trc: Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1980.

TAHA, Hüseyin, *eş-Şeyhan Ebû Bekr ve Ömer b. Hattâb,* Beyrut, Tarihsiz.

TAHMAZ, Abdulhamid Mahmud, *es-Seyyide Âişe,* Beyrut, 1988.

TANTÂVÎ, Naci-Ali, *Ahbâru Ömer ve Ahbâru Abdullah b. Ömer*, Beyrut, 1983.

———, *Ebû Bekri's-Sıddîk*, Cidde, 1986

TEMMÂVÎ, Süleyman Muhammed, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler,* (Trc: Mehmed Vesim Taylan), İstanbul, 1993.

TEYMÎ, Ebû Ubeyde Muammer el-Musenna, *Kitâbu Eyyâmi'l-Arab*, Beyrut, 1987.

TRİTTON, A.S., *İslâm Kelâmı,* (Terc. Mehmet Dağ), Ankara, Tarihsiz.

TURNAGİL, Ahmet Reşit, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul, 1977.

TUSTERÎ, Muhammed Takî, *Kâmûsu'r-Ricâl*, Beyrut, 1995.

UÇAR, Şahin, *İslâm'da Mülk ve Hilafet,* İstanbul, 1996.

UKAYLÎ, Muhammed Reşid, *eş-Şî'a Neş'etühu,* Amman, 1980.

ULUDAĞ, Süleyman, *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhebler*, İstanbul, 1992

VAGLİERİ, "Ali-Muâviye Mücadelesi" (Terc. E.R. Fığlalı), *A.Ü.İ.F.D.*, XIX, 146-151

VÂKIDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Megâzî,* (Mardsen Jones), I-III, Beyrut, 1966.

VEKİL, Muhammed Seyyid, *Cevletün Târîhiyye fî Asri'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, Cidde, 1986.

VERDÎ, Ebu'l-Hafs, Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer, (749/1349), *Tetimmetü Muhtasari fî Ahbâri'l-Beşer,* (Thk. Ahmet Refet Bedravi), Beyrut, 1970.

VİDA, Della, "Hâricîler", *İ.A,* V, 232-236

————, "*Talha b. Ubeydullah*", *İ.A.*, 690-695.

WATT, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* (Terc: E. Ruhi Fığlalı), Ankara.

————, *Hz. Muhammed'in Mekkesi,* (Trc: Ahmet Akif Ersin), Ankara, 1995.

WELHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu,* (Ter. Fikret Işıltan), Ankara, 1963.

————, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* (Trc. F. Işıltan), Ankara 1980.

WENSİNCK, A.J., "Osman b. Afvan", *İ.A.*, IX, 427-431.

YAHYA EMİN, Şerif, *Mu'cemü'l-Firâki'l-İslâmiyye*, Beyrut 1986.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vazıh (294/897), *Târîhu'l-Ya'kûbi*, I-II, Beyrut, 1995.

YAKUT, Şihâbüddîn Ebî Abdullah (626-1228), *Mu'cemu'l-Buldân,* I-V, Beyrut, Tarihsiz.

YAVUZ,Yusuf Şevki,"Fâsık", *T.D.V.İ.A.*, XII, 202-205.

YEPREM, Saim, *İslâmda İtikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, İstanbul, 1983.

YILDIZ, H. Dursun, "Arabistan", *T.D.V.İ.A.*, III.

ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347).

————, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut, 1985

————, *el-İber fî Haber Men Gaber,* (Thk. Ebû Hacer Muhammed), I-IV, Beyrut, 1985.

————, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* (Thk. Arnavut Şuayb), I-XXIII, Beyrut, 1985.

————, *Târîhu'l-İslâm,* (Thk: Dr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), I-XIV, Beyrut, 1987.

ZETTERSTEEN, K.V., "Benî Ümeyye", *İ.A.*, IV, 240-248.

ZEYDAN, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, Tarihsiz.

————, *Târîhu'l-Arab ve'l-İslâm*, Beyrut, Tarihsiz.

ZEYN, Semih Atıf, *es-Siyâsetü ve's-Siyâsetü'd-Düveliyye,* Beyrut, 1987.

ZİRİKLÎ, Hayruddin, *el-A'lâm, I-X,* Beyrut, 1970.

ZİYADE, Mustafa, *ed-Devletü'l-İslâmiyye,* Kahire, Tarihsiz.

ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi,* (Terc. Heyet), İstanbul, 1992.

ZÜBEYRÎ, Abdullah b. Mus'ab (236/850) *Kitâbu Nesebi Kureyş,* (E. Levi Provençal), Kahire, 1953.

İNDEKS

A

Abbâs 22, 26, 29, 35, 38, 40, 42, 72, 73, 102, 103, 104, 108, 118, 142, 153, 155, 157, 158, 161, 165, 172, 173, 174, 177, 179, 181, 190, 202, 206, 208, 209, 214, 219, 227, 251, 254, 259, 260, 261, 263
Abbâsoğulları 13
Abdulaziz Salim 24, 50, 61
Abdullah b. Abbâs 73, 102, 103, 108, 118, 142, 153, 155, 157, 165, 172, 173, 174, 202, 206, 208, 209, 214, 219, 227, 251
Abdullah b. Alkame 74, 184
Abdullah b. Âmir 49, 53, 58, 81, 85, 89, 90, 91, 94, 95, 119, 188
Abdullah b. Âmir el-Hadramî 81
Abdullah b. Asam 56
Abdullah b. Budeyl 56, 110, 122, 139, 142, 155, 156, 157, 158, 161
Abdullah b. Ca'fer 138, 243
Abdullah b. el-Hadramî 203
Abdullah b. el-Kevvâ 171
Abdullah b. Habbâb 220, 221
Abdullah b. Halef 114
Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî 205
Abdullah b. Mes'ûd 50, 235
Abdullah b. Muhill el-İclî 167
Abdullah b. Mut'im 141
Abdullah b. Ömer 45, 54, 58, 67, 68, 86, 109, 132, 176, 177, 178, 266
Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh 52, 55, 148
Abdullah b. Sebe' 49, 237

Abdullah b. Selâm 59, 68, 101
Abdullah b. Şecere es-Sülemî 222
Abdullah b. Tufeyl 168
Abdullah b. Übey b. Selûl 31
Abdullah b. Vehb er-Râsibî 215
Abdullah b. Zübeyr 35, 83, 91, 92, 93, 99, 112, 113, 119
Abdulmuttaliboğulları 38, 108
Abdurrahman b. Attâb 89, 92, 113
Abdurrahman b. Avf 12, 35, 43, 47, 48, 248
Abdurrahman b. Budeyl 110
Abdurrahman b. Ebî Bekr 98, 107, 265
Abdurrahman b. Hâlid 51, 52, 53, 140, 145, 168
Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd 51, 140, 145
Abdurrahman b. Mülcem 239
Abdurrahman b. Ubâde 108
Abdurrahman b. Useym 205
Adiy 103, 104, 105, 109, 141, 150, 151, 160, 167, 204, 217, 219, 223, 228, 240
Adiy b. Hatem 104, 105, 141, 151, 160, 217
Adiy b. Hatem et-Tâî 141, 217
Ahmed Cevdet 92, 107, 119, 196
Ahnef b. Kays 94, 106, 116, 117, 165, 166, 168, 219, 220
Âişe (r.a.) 12, 28, 31, 32, 38, 47, 59, 65, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 201, 249
Ak 145, 157
Akîl 24, 25, 100, 230
Akîl b. Ebî Tâlib 100
Ali b. Ebî Tâlib 25, 28, 32, 33, 45, 47, 93, 167, 172, 227, 240, 257, 258, 262, 264, 265
Ali (r.a.) 10, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 91, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241,

242, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 263
Alkame b. Kays 158
Âmir b. el-Hamle el-Huzâî 51
Âmir b. Matar 102
Ammâr b. Yâsîr 54, 80, 103, 108, 140, 153, 154
Amr b. Abdived 30
Amr b. Abdullah 29
Amr b. Bekr et-Temîmî 239
Amr b. Cürmüz 116
Amr b. el-Âs 12, 52, 53, 131, 132, 144, 145, 148, 153, 154, 157, 159, 160, 162, 165, 166, 167, 177, 178, 179, 181, 200, 201, 202, 239, 250, 253
Amr b. Evs el-Evdî 169
Amr b. Hamık 52, 59, 141
Amr b. Hars 160
Amr b. Yesribî 112
Antakya 184
Arabistan 11, 37, 196, 231, 256, 267
Aşere-i Mübeşşere 47, 249
Aycan 24, 73, 126, 130, 131, 144, 176, 179, 180, 182, 184, 185, 186, 231
Ayyâş b. Rabî'a 141
Azerbaycan' 131

B

Bağdâdî 24, 170, 171, 175, 221, 226
Bâkıllânî 24, 197
Basra ve Kûfe Kaysîleri 142
Basra ve Kûfe Kudaası 142
Bedir Gazvesi 27, 28
Bekir 10, 26, 27, 30, 31, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 57, 60, 65, 66, 79, 82, 104, 134, 135, 138, 141, 170, 177, 182, 243, 248, 255, 257, 260, 264
Bekr b. Vâil 106
Belâzûrî 20
Benî Âmir 109
Benî Bekr 109
Benî Gatafan 109
Benî Hanzala 109
Benî Kurayza 31
Benî Naciye 109
Benî Nadîr 30
Benî Sa'îde Sakîfesi 39, 247
Benî Temîm 109, 116, 118, 203
Benî Ümeyye 24, 83, 86, 120, 121, 188, 230, 249, 254, 262, 263, 267
Berîre 32
Beşîr b. Amr 149
Beşîr b. Sa'd b. Ebî Nu'mân 39
Buhârî 23, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 44, 100, 122, 159, 183, 196, 200
Büceyle kabilesi 228
Büceyr b. Dülce 113
Bürek b. Abdillah 239
Büsr b. Ebî Ertat 145, 207

C

Ca'de b. Hubeyre 242
Ca'fer 25, 26, 82, 101, 102, 138, 243, 265, 266, 267
Câriye b. Kudâme es-Sa'dî 96, 203
Carr, E. H. 9
Cehm 145
Cemel Ashab 111, 249
Cemel Savaşı 11, 12, 13, 114, 115, 117, 120, 121, 122, 125, 142, 144, 186, 187, 192, 194

Cerceraya 228
Cerîr b. Abdillah 73, 130
Cezîre 12, 140, 200, 202, 204, 205, 226, 251
Cündeb b. Kâ'b el-Ezdî 51
Cüzam 145

D

Dahhâk b. Kays 140, 154, 203
Dârimî 23, 30, 33
Dâru'r-rızık 97
Della Vida 25, 216, 229, 230, 231, 240
Dımaşk 74
Dırar b. Hattab 30
Dîneverî 20, 66, 69, 73, 74, 76, 90, 91, 99, 103, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 131, 132, 133, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 148, 152, 154, 155, 158, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 215, 216, 217, 218, 221, 223, 224, 226, 239, 245
Dû'metul-Cendel 175

E

Ebî Bekre 118
Ebraş b. Hassan 228
Ebû Amr b. Beşîr 149
Ebû A'ver es-Sülemî 143
Ebû Bekir 10, 26, 27, 30, 31, 36, 39-44, 57, 60, 65, 79, 82, 134, 135, 170, 177, 182, 248, 255, 257, 264
Ebû Cehil 27
Ebû Dâvûd 23, 103, 160, 183, 196, 199, 221
Ebû'd-Derda 51
Ebû Esved ed-Düelî 94, 142
Ebû Eyyûb el-Ensârî 97, 222, 224
Ebû Katâde 100, 223
Ebû Leylâ b. Ömer b. Cerrâh 102
Ebu'l-Heysem Mâlik bin et-Teyyihan el-Ensârî 100
Ebû Meryem et-Temîmî 229
Ebû Mihnef 150, 194, 201, 214, 218, 219, 220, 221, 223, 224
Ebû Mûsâ el-Eş'arî 49, 51, 75, 165, 166, 188
Ebû Sa'îd el-Hudrî 206
Ebû Süfyân 29, 34, 42, 78, 135, 180, 181
Ebû Tâlib 25, 26
Ebû Ubeyde b. Cerrah 39, 40, 51
Ebû Useyd es-Sa'îdî 54
Ebû Zer 51, 52, 183
Ehl-i Beyt 13, 38, 40, 44
Emevî-Hâşimî mücadelesi 121
Emevîler 14, 48, 75, 92, 264
Emevî saltanatı 11
Erbed b. Rabî'a 139
Esed 25, 103, 142, 254
Esma bint. Umeys 82
Esved b. Serî' es-Sa'dî 95
Eş'arî 23, 49, 51, 75, 104, 165, 166, 188, 230, 232
Eş'arî, el- 23, 49, 51, 75, 165, 166, 188, 232
Eş'as b. Kays 47, 73, 131, 142, 148, 166, 167, 168, 170, 190, 214, 226, 240
Eşheb b. Bişr 228
Eşras b. Avf eş-Şeybanî 228
Eşres b. Hassan 204

Evsliler 39
Eymen b. Huzeym 140
Ezd 104, 109, 203
Ezd kabilesi 109
Ezdoğulları 119

F

Fadl b. Abbâs 38, 40
Fâtıma bint Esed 25
Fâtıma (r.a.) 28, 29, 40, 41, 42, 43, 46, 82, 100, 124, 182
Fedek 41, 42, 82
Ferve b. Nevfel el-Eşcâî 224, 227
Fezare 145
Fığlalı 24, 25, 29, 32, 38, 40, 42, 45, 49, 172, 216, 227, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 266, 267
Filistin 74, 131, 145, 184
Filistin Kinâneleri 145

G

Gadîr-i Hum 37, 256, 265
Gâfıkî b. Harb el-Hakkî 56
Gafikî b. Harb 56, 66
Gassânî 135
Gassanîler 146
Gibb 25, 233, 236
Goldziher 25, 230, 231, 235, 236

H

Habib b. Mesleme 151, 152, 153, 154, 155, 156, 168
Haccâc b. Simmet 191
Haccetü'l-Veda, el- 37
Hadramevtliler 145
Hafsa 81, 91, 100, 151
Hafsa (r.a.) 91
Hakem b. el-Âs 119
Hakem olayı 12, 223
Hâlid b. Muammer 150
Hâlid b. Mu'temer 157, 181
Hâlid b. Sa'îd 44
Hâlid b. Velîd 35, 36, 44, 51, 140, 145, 256
Hâlid b. Zeyd 222, 223
Halife 20, 22, 29, 32, 36, 37, 41, 46, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 71, 73, 79, 85, 90, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 108, 110, 111, 115, 116, 117, 118, 131, 142, 143, 146, 148, 153, 154, 172, 174, 183, 188, 193, 200, 203, 206, 207, 215, 220, 222, 223, 226, 235, 242, 265
Hamidullah, Muhammed 19, 20, 255, 260
Hammaş, Necdet 24
Hamza b. Sinan el-Ezdî 216, 223
Hamza (r.a.) 26, 28
Hanzala b. Rabî' 141
Hârice b. Huzâfe 243
Hârice b. Kudâme 220
Hâricîler 13, 23, 25, 170, 171, 173, 174, 193, 194, 199, 209, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 250, 256, 267
Hâricîlik 11, 229, 234, 236
Haris b. Mürre el-Abdî 221
Haris b. Numeyr 204
Hârise b. Ebî'l-Hâris 141
Harura 171, 214, 227, 232
Has'am kabilesi 218

Has'amlar 146
Hasan (r.a.) 44, 58, 77, 101, 103, 138, 194
Hassan b. Sâbit 54, 138
Hâşim b. Utbe el-Mirkal 140, 147, 153, 154
Hâşimîler (bkz. Hâşimoğulları) 48
Hâşimoğulları 22, 40, 41, 42
Hatem-i Tâî 36
Hatıb b. Ebî Beltea 34
Hatîce 26, 83
Hatîce (r.a.) 26, 83
Hav'eb 93, 94, 123
Hayber 33, 41
Hazrec 34, 39, 43, 233
Hemdan 207
Hemdân kabilesi 37, 187
Hemdân, Mezhic, Basra ve Kûfe Abdulkaysları 37, 142, 160, 187, 207
Hemedan 73, 130, 131, 141
Hendek Savaşı 30, 31
Herakl 184
Hevazinliler 35
Heysem b. Şihâb 104
Hıms 51, 52, 53, 74, 132, 184
Hımyerîler 145
Hırrıt b. Râşid en-Nacî 228
Hicaz 13, 50, 52, 68, 108, 137, 142, 165, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 231, 232, 235, 236, 238, 251, 265
hilâfet 10, 20, 44, 47, 54, 56, 60, 70, 75, 76, 77, 85, 92, 124, 125, 132, 135, 176, 182, 185, 195, 199, 228, 234, 247, 248, 251
Hilâl b. Ullefe 228
Hilâl b. Vekî' 108
Hind b. Amr 104, 112
Hizmetli 24, 49
Huart 25, 240
Hubab b. Münzîr 39
Hubeyre b. Ebî Vehb 30, 242
Hucr b. Adiy 103, 104, 141, 150, 167, 204, 219, 223, 228, 240
Hudeybiye Musalahası 33
Hukeym b. Cebele el-Abdî 49, 50, 56, 67, 84, 96, 98
Humra b. Mâlik 151, 168
Hurkus b. Züheyr es-Sa'dî 56, 105, 214, 215, 216, 223, 225
Hurkusoğulları 119
Hurr b. Nevf 207
Huzaa kabilesi 33
Huzeyfe 52, 55, 73, 136, 196
Huzeyme b. Sâbit 107
Hüseyin 41, 54, 61, 77, 82, 83, 86, 123, 138, 243, 254, 256, 258, 259, 261, 266

I

Irak 12, 45, 46, 49, 68, 79, 108, 137, 142, 145, 157, 158, 181, 193, 200, 202, 205, 208, 209, 232, 251

İ

İbn Abdilberr 22, 25, 26, 37, 66, 182
İbn Abdirabbih 22, 25, 33, 58, 59, 60, 69, 93, 94, 95, 96, 97, 101, 108, 114, 115, 116, 117, 123, 124, 130, 131, 135, 136, 137, 142, 146, 159, 160, 161, 162, 175, 177, 180, 185, 186, 208, 235, 238, 241, 242, 244
İbn A'sem 21, 47, 59, 60, 67, 78, 80, 83, 85, 89, 90, 93, 100,

103, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 132, 133, 144, 145, 148, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 176, 186, 204, 206, 207, 208, 217, 218, 225, 232, 242, 243
İbn Cündeb b. Abdillah 242
İbn Cüveyn et-Tâî 227
İbn Ebî Bekr 24, 49
İbn Ebî'l-Hadîd 22, 85, 110, 111, 112, 113, 118, 125, 143, 147, 149, 151, 152, 177, 214, 221, 224, 225, 240, 241, 243, 244
İbn Ebî Muayt 163
İbn Hacer 22, 25, 26, 27, 33, 36, 38, 58, 59, 60, 66, 69, 170, 183, 190, 245, 254
İbn Haldûn 21, 49, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 70, 72, 184, 185, 191, 197
İbn Hallikân 22, 81, 89, 90, 98, 112, 113, 116, 122
İbn Hanbel 82
İbn Hazm 24, 30, 31, 33, 34, 35, 196, 197, 231, 260
İbn Hişâm 19, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 43
İbn Hurdazbih 23
İbn Hümâm 198
İbn İshâk 19, 26, 27, 28, 29, 30, 260
İbn Kesîr 21, 28, 40, 41, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 66, 75, 76, 77, 79, 82, 91, 94, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 125, 131, 146, 150, 154, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 170, 171, 183, 195, 221, 244
İbn Kuteybe 20, 22, 25, 26, 39, 40, 43, 44, 48, 50, 56, 57, 59, 60, 67, 69, 71, 80, 81, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 116, 117, 122, 131, 132, 133, 144, 145, 146, 148, 157, 159, 160, 161, 162, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 185, 186, 187, 191, 192, 215, 218, 221, 222, 223, 224, 232, 238, 239
İbn Mâce 23, 27, 33, 36, 58, 67, 79
İbn Manzûr 23, 31, 91, 110, 111, 112, 117, 131, 144, 146, 184, 214, 231, 238, 239, 240, 241, 242
İbn Mes'ûd 43, 50, 142
İbn Mudâhim el-Kelbî 200
İbn Sa'd 22, 25, 27, 28, 29, 35, 36, 37, 66, 80, 82, 83, 90, 100, 131, 132, 154, 159, 162, 165, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 193, 199, 202, 221, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245
İbn Şebbe 21, 57, 71, 80, 82
İbn Tağriberdî 22, 44, 136, 137, 186, 199, 200, 201, 202, 206
İbnu'l-Itnaba 181
İbnü'l-'Arabî 23, 91, 93
İbnü'l-Esîr 21, 22, 32, 33, 36, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 76, 83, 89, 90, 91, 93, 94,

95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 123, 131, 137, 138, 139, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 181, 183, 184, 188, 191, 193, 194, 208, 214, 215, 221, 228, 229
İbn Ümmü'l-Kilâb 81
İbn Vehb er-Râsibî 218
İbn Zilkila' 155
İbn Zü'l-Kila' el-Hımyerî 144
İfk hâdisesi 31, 32, 81
İkrime b. Ebî Cehil 30
İlbâ b. Heysem 105
İmran b. Husayn 94, 95
İrfan Abdulhamid 24
İsfahânî 22, 50, 240
İyad b. Ganem 181

K

Kâ'b b. Mâlik 54, 60, 68
Kâ'b b. Süver 97, 106, 110, 111
Kâ'b b. Züheyr 112
Kadisiye Savaşı 161
Kafertusa 205
Kaid b. Bekir 141
Ka'ka'a b. Amr 103, 104, 114
Kanber 146
Katame binti Alkame 240
Kays 43, 47, 51, 52, 72, 73, 77, 94, 95, 104, 106, 112, 116, 117, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 158, 165, 166, 167, 168, 170, 173, 174, 176, 186, 190, 196, 199, 203, 204, 206, 214, 219, 220, 222, 223, 226, 228, 240
Kays b. Akadiyye 95
Kays b. Sa'd 72, 77, 150, 153, 155, 199, 222, 223
Kaysîler 145
Kaysoğulları 49, 184
Kazvinî 23, 150, 169
Kelb kabilesi 182
Keysan 156
Kinâne 59, 66, 73, 103, 142, 201
Kinâne b. Bişr 59, 66, 73, 201
Kindeliler 145
Kubeysa 76
Kûfe 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 67, 68, 72, 75, 77, 84, 102, 103, 104, 105, 107, 112, 115, 119, 120, 124, 130, 140, 142, 153, 155, 165, 167, 170, 171, 175, 176, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 200, 201, 203, 204, 207, 208, 209, 214, 215, 217, 218, 220, 222, 224, 226, 227, 229, 232, 233, 240, 241, 245, 248, 250, 251
Kumeyl b. Ziyad en-Nehaî 51, 205
Kureyş, Esed, Kinâne, Kinde, Basra ve Kûfe Mudarları 11, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 142, 180, 184, 192, 232, 235, 268
Kureyşliler 32
kurrâ 190, 191
Kusem b. Abbâs 40, 206
Kusem b. Abdullah 77

Kutluay 24, 50, 230, 237

L

Leyletü'l-Herîr 161, 162
Lucien Fabure 9

M

Ma'an b. Yezîd 152
Makdisî 67, 68, 81, 83, 90, 93, 98, 100, 103, 131, 142, 146, 148, 160, 161, 162, 177, 178, 179, 181, 191, 240, 242
Ma'kıl b. Kays 143, 150, 206, 228
Makrizî 21, 50, 54, 60, 73, 136, 137, 138, 180, 185, 200, 201, 202
Mâlik 29, 50, 51, 52, 54, 56, 60, 67, 68, 80, 84, 100, 103, 104, 105, 112, 119, 130, 131, 139, 140, 143, 146, 147, 148, 150, 151, 153, 156, 157, 161, 163, 164, 165, 168, 188, 189, 200, 202, 203, 233
Mâlik b. Habib 188
Mâlik b. Kâ'b el-Erhabî 168, 202, 203
Mâlik b. Mesma' 119
Malik el-Eşter 50, 51, 52, 57, 67, 68, 80, 84, 103, 104, 105, 112, 130, 131, 139, 140, 143, 146, 147, 148, 150, 153, 156, 157, 161, 163, 164, 165, 168, 200, 233
Maskala b. Hubeyre 208
M. Ebû Zehra 24, 49, 171, 194, 233, 234
Medâin 143, 204, 216, 217, 220, 224, 229
Medîne 27, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 75, 77, 81, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 96, 97, 99, 100, 101, 107, 119, 120, 121, 133, 138, 139, 155, 159, 170, 182, 187, 192, 207, 208, 231, 232, 233, 235, 247, 249, 251, 257
Mekke 11, 25, 26, 27, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 55, 66, 70, 72, 74, 77, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 96, 99, 107, 119, 122, 123, 124, 132, 135, 179, 182, 187, 192, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 232, 233, 238, 240, 247, 249, 251
Mervân b. Hakem 54, 60, 83, 89, 91, 92, 113, 116, 119, 133, 145
Mesleme b. Muhallid el-Ensârî 136
Mes'ûdî 20, 25, 26, 27, 28, 36, 37, 47, 50, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 66, 74, 89, 90, 91, 93, 98, 100, 101, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 123, 131, 139, 146, 148, 154, 155, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 171, 175, 177, 178, 179, 186, 187, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 201, 202, 214, 220, 221, 224, 225, 226, 228, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245
Meysun b. Bahdal el-Kelbî 182

Mezhic 51, 104, 142, 156, 157
Mısır 12, 21, 22, 23, 24, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 66, 68, 73, 77, 131, 133, 136, 137, 138, 145, 157, 159, 166, 186, 194, 199, 200, 201, 202, 209, 243, 248, 250, 251, 258, 260, 261
Mısır ve Ürdün Kudaaları 145
Mihdec, el- 225
Mihnef b. Abdurrahman 203
Mihnef b. Muslim 141
Minkarî 21, 120, 130, 131, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194
Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî 153, 163, 165, 168
Muâviye 11, 12, 13, 20, 24, 25, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 60, 61, 65, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 85, 86, 90, 91, 99, 120, 121, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 230, 231, 232, 235, 237, 238, 239, 243, 249, 250, 251, 254, 261, 262, 266
Muâviye b. Hudeyc 199, 200, 201
Mu'âz b. Ubeydillah 92
Mucaşe b. Mes'ûd 58
Mudar 105, 109, 145, 184, 232, 233
Muğîre b. Şu'be 39, 54, 68, 71, 72, 85, 92, 176, 181, 207
Muhammed b. Ca'fer 101, 102
Muhammed b. Ebî Bekr 53, 55, 57, 59, 71, 82, 101, 102, 107, 108, 113, 114, 118, 133, 199, 200, 201, 251
Muhammed b. Ebî Ca'fer 138
Muhammed b. Ebî Huzeyfe 52, 55, 136
Muhammed b. el-Hanefiyye 242
Muhammed b. Halef 119
Muhammed b. Hanefiyye 102, 155
Muhammed b. Huzeyfe 73
Muhammed b. Mesleme 54, 68, 86, 97, 109, 132, 133
Muhammed b. Talha 91, 108
Muhtar b. Ebî Ubeyd 217
Mustalikoğulları Gazvesi 31
Mutî'ıllah, el- 20
Müberred 22, 171, 184, 216, 221, 225, 226, 227, 239, 240, 241, 242
Müseyyeb b. Nuhayte el-Fezârî 205
Müslim 23, 26, 27, 32, 33, 34, 36, 41, 112, 120, 153, 183, 196, 198, 260
Müslim b. Abdillah 112
Müslim b. Ukbe 153
Müstevrid, el- 227
Müzeyne 104

N

Nâile binti el-Ferâfisa 56, 71, 75, 130, 182
Nebih Akîl 24
Necran 37, 207
Nehaî kabilesi 158
Nehrevân 217, 218, 220, 222, 225, 226, 227, 228, 229, 239, 240, 241, 250
Nehrevân Savaşı 222, 225, 226, 227
Nesefî 23, 48, 60, 124, 125, 126, 196, 198
Nevfel b. Abdillah 30
Nuhayle 142, 143, 219, 226, 227
Nu'mân b. Aclân 208
Nu'mân b. Beşîr 58, 68, 75, 79, 130, 203
Nursî, Said 195

O

Osman b. Affan 47, 50, 54, 57, 134, 181, 254
Osman b. Huneyf 72, 77, 94, 95, 97, 98, 102
Osman (r.a.) 10, 12, 21, 24, 32, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 98, 99, 105, 106, 108, 109, 111, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 143, 144, 151, 152, 170, 176, 177, 180, 182, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 196, 199, 200, 201, 206, 207, 209, 228, 234, 235, 236, 237, 248, 249, 251, 258

Ö

Ömer b. Ebî Seleme 102
Ömer b. el-Ca'd 51
Ömer Nasuhî 197
Ömer (r.a.) 10, 12, 30, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 51, 54, 55, 60, 65, 74, 79, 82, 85, 91, 100, 133, 170, 180, 182, 184, 187, 188, 190, 191, 194, 196, 234, 248, 256, 264, 266

P

Peygamber (s.a.v.) 10, 13, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 51, 56, 58, 60, 66, 78, 81, 82, 83, 93, 100, 111, 121, 122, 123, 124, 134, 159, 170, 182, 183, 187, 196, 198, 202, 220, 225, 231, 233, 234, 236, 237, 247, 248
Pezdevî 68, 197, 198

R

Rabî'a 28, 44, 105, 111, 139, 141, 142, 145, 156, 158, 160, 218, 233
Rabî'a b. Büceyr 44
Rabî'a b. Ebî Şeddad 218
Râşid Halifeler 11, 20, 39, 80, 84, 265

Rebeze 52, 58, 60, 99, 101, 102
Reyyân b. Sabra 225
Rübab 103

S

Sabit b. Kays 51, 52
Sabit b. Kays en-Nehaî 51
Sabra b. Süleyman 106
Sa'd b. Ebî Vakkas 47, 50, 85, 86, 132, 176
Sa'd bin Ebî Vakkas 28
Sa'd b. Mâlik 104
Sa'd b. Mes'ûd 143, 217, 220, 229
Sa'd b. Muaz 31
Sa'd b. Ubâde 34, 39, 43, 222
Safiyye 100, 116
Safvan b. Muattal es-Sülemî 31
Sa'îd b. el-Ahnes es-Sakafî 181
Sa'îd b. el-Âs 50, 52, 53, 60, 83, 92
Sa'îd b. Kays 149, 150, 167, 204, 219
Sa'îd b. Kifl et-Teymî 229
Sa'îd b. Osman b. Affan 181
Sa'îd b. Vehb 141
Sakîfe 39
Sâlim b. Sa'lebe 105
Sarıçam 24, 44, 120, 121, 130, 176, 262
Sa'sa'a b. Suhan 52, 147
Sebib b. Âmir 205
Sebra el-Cühenî 75
Sehl b. Huneyf 27, 66, 73, 74, 97, 101, 138, 141, 153
Selmân-ı Fârisî 30
Semmâk b. Mahreme 140, 143
Semmâk b. Mahreme el-Esedî 143
Sevdan b. Humran 59
Sevr 109
Seyf b. Ömer 21, 49, 66, 67, 68, 69, 72, 75, 76, 84, 89, 90, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 112, 116, 118, 119, 122, 125, 150
Sıffîn 11, 12, 21, 51, 65, 120, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 204, 209, 218, 230, 232, 233, 250, 251, 255, 263
Sıffîn Savaşı 11, 12, 142, 166, 169, 181, 184, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 232
Sinan b. Mâlik 147
Suheyb 97
Sübey b. Yezîd 168
Süfyân b. Avf 204
Süheyl b. Amr 32
Süleyman b. Sûrad 142
Süleym b. Sülâme 225
Süleym kabilesi 109

Ş

Şebes b. Rabî' 223
Şebib b. Becere 241
Şeddâd b. Kays 145
Şehristânî 24, 190, 191, 196, 214, 216, 217, 226, 230, 232
Şerik b. Seleme 160
Şeybe 28, 29, 206, 207
Şeybe b. Mâlik 29

Şeybe b. Osman b. Ebî Talha 206
Şî'a 11, 68, 123, 194, 253, 264, 266
Şî'îlik 11
Şurahbîl 132, 151
Şurahbîl b. Sind 151
Şureyh b. Avf el-Absî 223
Şureyh b. Evfa 105, 216, 225, 237
Şureyh b. Evfâ 216
Şureyh b. Evfa' el-Absî 216
Şureyh b. Hânî 142, 143, 178, 229
Şureyh b. Sımt 152

T

Taberî 20, 27, 29, 34, 36, 37, 49, 56, 57, 58, 59, 60, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 75, 76, 77, 81, 83, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 107, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 130, 131, 136, 137, 139, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 200, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 232, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245
Tağlib 104
tahkîm 164, 172, 176, 213
Taif, Basra ve Kûfe Hazimîleri 142, 207
Talha 12, 29, 43, 47, 57, 58, 60, 65, 67, 68, 69, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 117, 120, 121, 123, 124, 125, 133, 135, 136, 181, 185, 188, 206, 249, 267
Talha b. Ebî Talha 29
Talha b. Ubeydullah 47, 67, 117, 181, 267
Tâlib 25, 26, 28, 32, 33, 45, 47, 82, 83, 93, 100, 134, 167, 172, 183, 227, 240, 257, 258, 262, 264, 265
Tarfe b. Adiy b. Hatem et-Tâî 217
Tay kabilesi 35, 102
Tebuk seferi 36
Tebuk Seferi 27
Temîm 103, 109, 116, 118, 203
Temîmî, et- 76
Temîm kabilesi 232
Temîmoğulları 116, 168, 170, 203
Teym 78, 109, 119
Teyma 205
Teym kabilesi 119
Teymullah b. Sa'lebe kabilesi 229
Teymur-Ribab kabilesi 240
Tirmizî 23, 28, 32, 41, 183
Tuleka 135
Tuleyha b. Huveylid 72

U

Ubeyde 28, 39, 40, 51, 266
Ubeydullah b. Abbâs 72, 206, 208
Ubeydullah b. Ömer 132, 145, 151, 155, 158
Ubeydullah b. Ziyad 106
Ukbe b. Amr 160

Ukbe b. Ziyad 168
Ukel 109
'Ulba b. Haysem 112
Umâre b. Sihab 72
Umeyr b. Abdullah 94
Umeyr b. Sa'd 74, 184
Umeyr b. Sa'd el-Ensârî 74
Urve b. el-Ca'd 51
Urve b. Mes'ûd es-Sakafî 181
Urve b. Udeyye 168, 170
Useyd b. Hudayr 39
Utbe b. Ebî Leheb 40
Utbe b. Ebî Süfyân 119, 168
Utbe b. Rabî'a 28

Ü

Ümeyyeoğulları 12, 13, 22, 48, 53, 55, 65, 77, 78, 89, 90, 107, 119, 121, 125, 134, 181, 185, 186, 248, 249, 251
Ümmü Gülsüm 83
Ümmü Habîbe 58, 59, 130, 169, 177
Ümmü Hânî 119
Ümmü Seleme 81, 92, 99, 100
Ürdün 74, 145, 146
Ürdün Mezhicîleri 145
Üsâme b. Zeyd 32, 40, 54, 86, 97
Üsâme ordusu 248

V

Vaglıeri 25
Vâkıdî 19, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 55, 201
Vehb b. Kureyb 156
Vehb b. Mes'ûd 208
Veka' b. Sümeyyi'l-Becelî 167
Velîd 28, 35, 36, 44, 50, 51, 60, 77, 78, 83, 89, 92, 140, 143, 145, 148, 155, 187, 256
Velîd b. Ukbe 50, 60, 77, 83, 89, 143, 145, 148, 155, 187
Verdan b. Mücâlid 241

W

Watt 25, 176, 227, 230, 231, 237
Welhausen 25, 49, 175, 237, 240

Y

Ya'kûbî 20, 27, 30, 31, 32, 33, 35, 44, 47, 60, 67, 69, 78, 81, 84, 90, 93, 107, 108, 110, 119, 123, 125, 131, 140, 142, 146, 148, 159, 162, 163, 165, 167, 175, 180, 185, 186, 188, 192, 201, 203, 204, 207, 208, 221, 240, 243, 244
Yakut el-Hamevî 23
Ya'lâ b. Münye 72, 89, 91
Yemen 13, 37, 46, 51, 72, 84, 89, 109, 111, 142, 145, 181, 187, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 226, 233, 251
Yemen Ezdîleri 142
Yemen, Rabî'a, Basra ve Kûfe Temîmleri 13, 37, 46, 51, 72, 84, 89, 109, 111, 142, 145, 181, 187, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 226, 233, 251
Yezîd b. Âsım el-Muharibî 215
Yezîd b. Ebî Süfyân 74
Yezîd b. el-Hâris 136
Yezîd b. Enes el-Erhabî 207
Yezîd b. Eslem el-Hüdânî 99
Yezîd b. Hânî 163
Yezîd b. Huceyye 168
Yezîd b. Hurr 168

Yezîd b. Kays 104, 139, 151, 173, 174
Yezîd b. Nüveyre 226
Yezîd b. Şecere er-Rehâvî 205
Yûsuf el-Iş 24

Z

Zehebî 21, 22, 23, 49, 50, 115, 130, 131, 170, 175, 178, 201, 203, 206, 221, 225, 230
Zeyd b. Hârise 26
Zeyd b. Husayn 141, 163, 165, 215, 216, 218, 223, 225
Zeyd b. Husayn et-Tâî 141, 163, 216, 223
Zeyd b. Sâbit 54, 68
Zeyd b. Suhan 51, 52, 94, 103, 104, 111, 112
Zeyd b. Suhan el-Abdî 51
Ziyab b. Nadr el-Hârisî 139
Ziyad b. Ebîhi 118, 180, 203, 243
Ziyad b. Hads 150
Ziyad b. Hanzala et-Temîmî 76
Ziyad b. Hasefe 150
Ziyad b. Nadr 142, 143, 146, 171, 173
Ziyâüddin Rayyis 24
Zübeyr 12, 28, 34, 35, 43, 47, 57, 58, 65, 67, 68, 69, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 133, 135, 136, 185, 187, 249, 255, 256
Zübeyr bin Avvam 28
Zülfikâr 28
Zür'a b. Bürc et-Tâî 214

MUSTAFA GÜNAL

Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset

İslâm Tarihi'nde siyasî ve idarî yönde düğüm noktası sayılabilecek Hz. Ali dönemi daha ziyade ihtilâf ve iç kargaşalarla geçmiştir. Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar, onun halife olmasıyla başlamıştır. Gerek Cemel ve gerekse Sıffin'deki muhalifleri, halifeye biat etmeyi reddetmiş olanlar veya biattan sonra muhalefet edenlerdi. Dolayısıyla Cemel ve Sıffin hadiselerinde muhaliflerin halifeye karşı tutumu, önem arz etmektedir. Hz. Ali döneminde yaşananan kargaşalar kendinden sonra da devam etmiş, Hâricîlik ve Şîa olarak tarihte silinmeyecek izler bırakmıştır. Bu dönem hem siyasî hem de kelâmî problemlerde daima delil ve model teşkil etmiştir.

Hz. Âişe'nin hacdan Medine'ye dönmeyip Mekke'de kalmasına sebep olan; Talha bin Ubeydullah ve Zübeyr bin Avvam'ı halifeye isyan ettiren şey ne idi? Ümeyyeoğulları ve Muaviye'nin muhalefeti neye dayanıyordu?

Bu çalışmada, bu tartışmalı konuların İslâm kaynaklarındaki durumunun geniş bir tahlilini bulacaksınız. Devrin en önemli belgelerinden ve kaynaklarından yola çıkılarak bir çerçeve çizilmeye çalışılan bu araştırma, zengin bibliyografik verilere dayanmaktadır.

THG
0861176
CDR

İnsan

HZ. ALİ DÖNEMİ VE İÇ SİYASET

MUSTAFA GÜNAL

KİTAP NO	DİZİ ADI	DİZİ NO	BASKI
254	TARİH	9	2

twitter.com/insanyayinlari
facebook.com/insanyayinlari
insanyayinlari.com.tr

₺20

ISBN 978-975-574-706-4

9 789755 747064